

Дагъустан Республикайин урхбан ва илимдин министерство
А. А. Тахо-Годийин чвурнахъ хъайи педагогикайин илмарин
ахтармиш'валарин институт

М. М. КЪУРБАНОВ

**ТАБАСАРАН ХАЛКЬДИН ЭСЕРАР 5–9-пи КЛАССАРИЙ
АЬГЬЮ АП1УБ**

Мягъячгъала – 2021

УДК 821.
ББК 83,2 (2 Таб)

Издаётся по решению Ученого совета Дагестанского НИИ педагогики им. А. А. Тахо-Годи Министерства образования и науки Республики Дагестан. (Протокол № 8 от 10 ноября 2021 г.)

РЕЦЕНЗЕНТЫ:

Сафаралиев Н. Э. – к. ф. н., в. н. с., зам. директора Дагестанского НИИП им. А. А. Тахо-Годи

Расулов М. А. – к. п. н., доцент кафедры ФО ДИРО Минобрнауки РД

К-93 КЪУРБАНОВ М. М. ТАБАСАРАН ХАЛКЪДИН ЭСЕРАР 5–9-пи КЛАССАРИЙ АYGЬЮ АП1УБ. Мягъячгъала, 2021.

Китабдиль табасаран халкъдин эсерарин девлетлувал, деринвал, хусусивал, успагывал ва мектебдиль дураг аygъю ап1бан методика улупна.

Халкъдин эсерар ва литература мектебарий, гимназийрий, лицейирий ва университетарий урхрудариз ва мялимариз ишлетмиш ап1уз адабгъна.

К-93 КУРБАНОВ М. М. ИЗУЧЕНИЕ ТАБАСАРАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА В 5–9 КЛАССАХ ШКОЛЫ. Махачкала, 2021.

В книге изучаются богатство, историзм, специфика, поэтика и методика преподавания лирических и эпических жанров табасаранского фольклора в общеобразовательной школе.

Книга рассчитана на учителей, учащихся школ, лицеев, гимназий, студентов и преподавателей вузов, где изучаются табасаранский фольклор и литература.

К 1 У Л А Р

Сифте гаф. Табасаран халкъдин эсерар ва дураг аыгъю ап1бан методика.....	4
Саби күл. ХАЛКЪДИН МЯЛЬИЙИР АЫГЪЮ АП1УБ.....	18
1. Айдатарин мяльиийир.....	20
2. Биц1идарин мяльиийир.....	30
3. Дуланажагъдикан мяльиийир	35
4. Мюгъюббатдикан мяльиийир	42
5. Совет деврин мяльиийир.....	48
Кьюбти күл. ХАЛКЪДИН МАХЪВАР АЫГЪЮ АП1УБ.....	54
1. Гъяйванатарикан махъвар.....	54
2. Сюгърин вая айламатнан махъвар.....	66
3. Дуланажагъдикан махъвар.....	78
Шубубти күл. АБИИРИН ГАФАР, АЙТИЙИР ВА ДУРГЪУНАГЪА.....	83
Юкъубти күл. НАГЪЛАР ВА КЬИСИЙИР АЫГЪЮ АП1УБ.....	95
1. Нагълар.....	95
2. Кьисийир	105
Хъубти күл. УРХУРАЙИДАРИХЪДИ КЛАССДИЙ ДАРДИ АП1РУ ЛЯХИН.....	109
Ахиримжи гаф.....	119
Ишлетмиш дап1найи литература.....	122
Мялимди дурхну ккуни китабарин сиягъ.....	126

Сифте гаф. Табасаран халкъдин эсерар ва дураг аыгъю ап1бан методика

Табасаран халкъдиз лап кюгъне тарих ва девлетлу меденият а. Машгъур вуйи грекарин тарихчи ва географ Страбонди Кавказдин Албанияйин 26 милледикан бикIруган, сабпи ражари табасаран халкъдин тарихдикан вуйи мямуматар «ихъ деврин»¹ сабпи аьсрин кIулариъ тувра. Думу вахтари ихъ милледиз «таваспарар» хъя вилаятдиз «Таваспаран» вая «Табарсалан» кIури гъахъну. Хъя V-пи аьсриъ эрменийирин машгъур аьлим Егише Вардапетди чан «Егишнейин тарих» кIуру китабдиъ, кюгъне табасаранаракан шагъидвал ап1ури, гъамци бикIура: «Хазараринна персарин дявийир айиган, эрменийирин къушмарин башчи вуйи Васак Сюнийи, персарин Сасанидарин тереф духъну, дагълуйириин ахюдарииз пешкешар туври, халкъариз гучIар ккаъри, иберийир (гуржийир – М. Къ.), липнар, чилбар, ватар, гавар, гнивар, хырсанар, хечматакар, пасынар, пюкованаар (Кавказ Албанияйин саспи милледарин ччууар – М. Къ.), Таваспарандин дагълу ва чюллерин къушмар ва гъадму мютIюгъ апIуз даршлу дагълу уълке чпиҳъинди илтIикIину» (*Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962, с. 58. Таржума авторин ву*). Гъаци вуйиган, дугъриданра мямум шулук, Табасаран паччагълугъ уълке тахминан I–II-пи аьсрариъ гъи табасаранаар яшамиш шулайи жилариин яратмиш хъуб.

Табасаран халкъди гъушу аьсрариъ гизаф гъагъи ва агъ апIуз даршлукъан аьзабар айи рякъяр ккадаъну. Гъуннарихъди, персарин сасанидахъди, аьрабарихъди, монголарихъди, тюркер-сельжукарихъди, гъизилбашарихъди табасаранари ччин ватан бадали гъуху женгариъ фукъан ифи удубзнуш, думу читин деврариъ фицдар гъядисийир ва фукъан игитар гъахънуш, аьгъю ап1уб гизаф читин ляхин ву. Дурарикан анжагъ Табасарандиъ ккадахъу гъуларин гъюрдари, дарагънайи гъалайири, барийирин гъванари ва халкъдин мелзナン эсерари шагъидвал ап1ура. Кюгъне халкъди агъзарииндигъюрбежюр эсерар яратмиш гъап1ну, амма читин заманийир к1ул'инна дуфну, ухъухъна дураг вари гъурукъундар. Гъаци вушра, табасаран халкъдиз аьсрариан аьсрализ дуфнайи лап кюгъне ва девлетлу медениятдин ирс а. Гъаму ихъ ата-бабийирин яшайишдин ирснан саб пай халкъдин эсерар ву.

Халкъдин эсерар («Фольклор» – инглис чал) – XIX-пи аьсриъ сабпи ражари – «халкъдин фикурлувал ва халкъдин аыгъювал», хъя гъамус –

¹ «Ихъ девир» – тарихдиъ ва жара илмарин бик1бариъ гъисаб апIурайиганси, Иса пайгъамбар (Иисус Христос) гъахъи йисхълан мина ккебгъну, «ихъ деврин» гъи 2021-пи йис гъябгъюра.

«халкъди яратмиш гъапIу эсерар». Агъзур йисариинди халкъариз ялгъуз мелзналан вуйи эсерартIан адарди гъахыну, гъаз гъапиш, инсанариз думу кюгъне вахтари гъелелиг убхувал ва бикIувал адайи. Хъа юкъуд агъзур йис мидиз улихъна Китайиъ ва Индияйиъ иероглифарин бикIувал яратмиш гъабхъиган, гъадму вахтарихъан мина литература башламиш шулу. Литература бикIбинди дюзмиш дубхънайиб ву. Убхуб ва бикIуб фила халкъдиз яратмиш гъабшиш, гъадмуган литератураара арайиз гъюруб ву.

Халкъдин эсерар литературайин бикIбартIан лап дериндар ву. Инсанари уччудар гафариинди шикуллуди чпин яшайиш ва метлебар улупуз дегъзаманирихъан мина хъюгъру. Махъвар, мяълийир, айттар, абириин гафар, ишалар, мисалар, нагълар, къисийир ва жюрбежюр ихтилатар яратмиш апIури ва дураг арайиз адагъури гъахыну. Дурагиз варидализ саб йишв'инди «х ал къ д и н э с е р а р» вая «ф о л ь к л о р» кIуру. Дураг табасаран халкъдин медениятдиш гъамусра гизаф а.

Халкъдин шаирари, ашкъвари ва жара бажаранвал кайдари дюзмиш гъапIу эсерар рягъятди гъавриъ ахърудар вуди гъахыну. Дураг гизафдарин иштираквалиинди арайиз дуфнайдар ву. Мяъли апIрудари ва махъвар ктитрудари, чпин терефнаан дурагик дигиш'валар каъри, саб къадар йишвар гъидирчури, жюрбежюр йишвар к1ваълан гъархри, бязи эсерар авлана апIури, гъахыну. Гъамци саб мяниайн махъв гъар ражари жа-жара саягъ сюгъбатчири ктибури гъабхъну. КIваин урхюз читин ярхи махъвар гъузри, жикъи мяълийирра кими ишлетмиш апIбахъ дигиш шули, щалцIам ва гюргеч шули гъахыну.

Халкъдин мяълийир, махъвар, нагълар, къисийир, диндин хадисар саб наслихъан тмунубдихъна кючюрмиш шули гъахыну. Чпин наслариз айкъюллу тербия ва намусвал тувбан бадали, яшлу ксари чпиз ата-бабирикан гъеерхъу кюгъне эсерар гимихъ ва ляхин апIруган ктитуйи. Дурагиъ халкъдин гизаф айсариинди вуйи фикрап ва мурадар, азад ва баҳтавар яшайиш бадали вуйи дурагин женг ат1абгна.

Халкъдин эсерари, иллагъки, чпиз лап къандитIан урхуб-бикIуб арайиз дарфи Дагъустандин халкъарин умрий ахю йишв бисура. Дагълу халкъарин эсерарин машгъур вуйи яратмиш апIбарикан аварарин «Хочбар», «Надиршах дагъитмиш апIбарикан мяъли», къумугъарин «Карткъожакдикан ва Максумандикан мяъли», лезгириин «Гъван бай», табасаранарин «Ургур чвуччвун гъала», «Гюни-раццар», «Жюгъей», «Сенграарин дяви» ва гъацира жарадар улупуз шулу.

Фольклорин ва литературайин бажаранлу айлимари халкъди яратмиш гъапIу эсерар гъуларий яшлу адмийирихъан дикIури, уч апIури, дериндиан дураг айгъю апIури, думу эсерар ихъ гъюз имбу наслариз гъитбан бадали,

гъварчар гъязур ап1ури, чапдиан дурагадаури, аъхю ляхнар гъап1ну. Тмуну терефнаан, ужудар писателари ва шаирари гъидикIу эсерар халкъдин арайиъра яркъуди рагъуру.

Табасаран литература кюгъне деврагиъ халкъди яратмиш гъапIу эсерарин, яна фольклорин, бинайиин арайиз гъафиб ва артмиш шулайиб ву. Халкъдин эсерарин гюргевалин, дурагиъ айи фикратин деринвалин тясиранакки эсерар яратмиш апIуз хъюгъю кюгъне деврин дагълуйири ва шаирари табасаранарин медениятдик чпин лайикълу пай кивну. Дупну ккунду, думу вахтари яшамиш гъахы шаирарин, ашкъварин эсерар вари ухъухъна гъурукъундар. Амма ухъухъ гъамусра халкъдин эсерар гизаф адмийирин арайиъ ими. Дураги къадим деврагихъан мина ихъ халкъдин багъалу ва успаги меденият, эсерарин гюргевал ва дурагада яратмиш гъап1у бажаранлу вакиларин талантлевал улупура.

Табасаранарин фольклорин эсерар лап кюгънедар ва успагъидар ву. Думу жюрейин эсерар авторари яратмиш гъап1дар дар, дурагада варигъадар ва аъсраиинди дюзетмиш гъап1дар ву. Ухъуз кюгъне *мифар, мяълийир (аьдатарин, сумчин, мюгъюббатдикан, дуланажасагъдикан, гъурабатдиль айидарикан, агъ кайи мюгъюббатнан мяълийир ва гъ. ж.), маҳъвар (гъайванатарикан, сюгърин, дуланажасагъдикан), нагълар (тарихдикан, игитваликан, дуланажасагъдикан, динарикан ва илинайи ччурагикан), къисийир, айтыйир, абиригин гафар, дургъунагъар, зарафатнан эсерар (анекдотар), бицIидарин мяълийир, диндин хадисар* ва гъацира жара жанрийир ахъуз. Аъсраиан мина ухъухъна дуфну, наслариан наслариз кючюрмиш шули, гъамусра халкъдин арайиъ думу гюргег эсерар ими. Дураги табасаранарин кюгъне уъмрин шарт1ар, игитвалин йисар, медениятдин девлет улупура.

Табасаран халкъдин эсерар фагъумлуди уч, тартиб ва ахтармиш ап1увалар къандит1ан ккергъундар. Гъушу аъсрариъ дурагада халкъдин вакиларихъан дик1ру ва уч ап1ру аълимар вая бик1уз аъгъти маллайир гъахъундар. Гъаци вушра, гъадму кюгъне вахтарин эсерар халкъдин зигъмиъ гъузну, саб къадар ухъухъна хъуркъна. (Дупну ккундуки, халкъдин медениятдин яркъу гъатариъ мялум гъаши гизаф эсерар ихъ арайиан яваш-явашди дургурга. Дурагада гъира вахтниинди уч ап1баз дикъат фикир тувуб гъарсар мурги жвуван асас буржарикан саб ву).

Амма табасаран халкъдин медениятдиль Дагъустандиъ варит1анна кюгъне вахтариъ гъибик1у фольклорин памятник мялум ву. Ихъ халкъдин «*Абу-Муслимдин гъилинж*» к1уру тарихнан нагъил, 1130-пи йисан гъибик1уб, къанди вахтарит1ан ухъуз мялум гъабхъундар. Думу гъибик1ур Дамаск шагъриан вуйи аърабарин машгъур сиягъятчи ва географ Абу Хамид

ал-Гарнати ву. Думу нагъил Дербент шагъриъ мямум дару сар аърабдикан гъеебхъуб ву ва думу чан «Абу Хамид ал-Гарнатийин Ригъ гъудубч1вру терефнан ва Къялан Европайиз сиягъят» («Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1130-1153 гг.)»² к1уру китабдиъ дугъу чап ап1уру. Диidiъ, «Табарсалан» к1уру гъюкумат ва табасаран миллет аърабари фици чпиз мют1югъ гъап1нуш ва дагълуйир мусурманвализ гужаз илт1ик1нуш, ктибтура.

Табасаран фольклорин саб къадар эсерар 1870-пи йисан урсарин ч1алнан аylim вуйи Петр Карлович Услари гъидик1ну ва чан машгъур вуйи «Кавказдин этнография. Языкоzнание. Табасаран ч1ал»³ к1уру аъхю бик1бариk каъну. Китабдик жюрбежюр адмийирикан гъеерхъу гъйванатарикан 14 махъв, Малла Несреддиникан вуйи зарафатнан 13 махъв, саб къадар абиирин гафар ва айттар аълимди каъру.

Совет девриъ табасаранарин фольклорин эсерар шаираги ва жара бажаранлу ксари, уч ва чап ап1ури, аъхю ляхнар гъахъну. Сабпи раЖари халкъдин мяълийир 1948-пи йисан удубч1ву табасаранарин сабпи «Альманахдик» шаир Мут1алиб Митаровди чап ап1уру. Хъа шаири жюрбежюр йисари къабидарихъан, ашкъварихъан, къисаханарихъан, зегъметкешарихъан, мяълийир ап1рударихъан гъидик1дар ва тартиб гъап1дар 1974-пи йисан «Халкъдин ирс»⁴ к1уру эсерарин гъварчнакра каънийи.

1968-пи йисан Г. Гъяжиевдин «Табасаранарин нагъларин гъварч» хъа 1977-пи йисан М. М. Гъясановдин «Табасаран халкъдин махъвар» к1уру китабар чапдиан адаънийи. 1989-пи йисан дуарин кьюреддин «Табасаран халкъдин махъвар»⁵ к1уру гъварчра удубч1внийи. Дуарик эсерарикан вуйи мялуматарилан гъайри, саб къадар зарафатнан, гъйванатарикан, сюгърин ва дуланажагъдикан успагъи махъвар ка.

Табасаран халкъдин саб къадар гъйванатарикан, дуланажагъдикан ва зарафатнан эсерар, дуарин таржумийир ва комментарийир 1976-пи йисан М. М. Къурбановди «Сатира и юмор народов Дагестана»⁶ к1уру гъварчнак чап ап1уру.

² Ал-Гарнати. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1130-1153 гг.). Публикация и перевод с арабского О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. М., 1971. 49-пи маш..

³ Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкоzнание. Табасаранский язык. Подготовка текста к печати А. Магометова. Тбилиси: Мецниереба, 1979.

⁴ Халкъдин ирс. Дюзмиш гъап1ур М. Митаров. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1974.

⁵ Табасаран халкъдин махъвар. Дюзмиш гъап1дар Г. Гъяжиев, М. Гъясанов. Махачкала, 1989.

⁶ Сатира и юмор народов Дагестана. Сост. А. Ахлаков, М. Курбанов и др. Махачкала, 1976.

1978-пи йисан М. М. Гъясановди чав гъидик¹у абийирин гафар ва айттир уч дап¹ну, «Табасаран халкъдин гафнан гавагъиар»⁷ к¹уру гъварч адап¹уру. 1980-пи йисан удубч¹ву «Табасаран поэзияйин антологияйик» саб къадар сумчин, мюгъюббатнан ва халкъдин дуланажагъикан вуйи эсерар М. М. Гъясановди чап гъап¹нийи. Гъадму йисари «Литературайин Табасарандикра» халкъдин жюрбежюр мяълийир ва жара эсерар удуч¹внийи.

1990-пи йисан М. М. Къурбановди «Табасаран халкъдин мяълийир»⁸ к¹уру эсерарин ахю гъварч чапдиан адап¹уру. Дилик гизафси дугъу Табасарандин гъулариъ ва шагъариъ уч гъап¹у ишлар, аьдатарин мяълийир, сумчин мяълийир, дуланажагъикан, мюгъюббатнан дердарикан, шадваликан, агъ кайи бендар, гъурбатдиль айдарикан, совет деврин, текди вуйи бендар ва биц¹идарин мяълийир каъру. Имбу эсерар шли ва наан гъидик¹нуш, китабдин ккудуку¹ру пайнак комментарийир улупна.

Мектебарий урхурайидариз баҳш вуди гъазур дап¹ну, 2000-пи йисан М. М. Къурбановди ва А. Г. Аьдиловди «Табасаран халкъдин мелзнан эсерар»⁹ к¹уру китаб чап ап¹уру. Гъварчнак халкъдин эсерарикан мялумат туврайи «Сифте гафналан» гъайри, дилик халкъдин мяълийир, ишлар, сумчин мяълийир, нагълар, махъвар, мисалар ва дургъунагъар каъна.

2008-пи йисан М. М. Къурбановдин «Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах»¹⁰ к¹уру китаб ДНЦ-рин издательствоиъ удубч¹виру. Дилик аьлимди Табасарандиль гизаф гъулариъ гъидик¹у ва тартиб гъап¹у жюрбежюр мифар, нагълар, къисийир, притчийир ва дуарарин урус ч¹алнан таржумийир ва комментарийир ка.

2011-пи йислан ккебгъну, Москвайин «Наука» издательствоиъ Урусиятдин Илмарин Академияи «Свод памятников фольклора народов Дагестана» к¹уру ахю гъварчнан 20 том чапдиан адауз хъюгъна. Сабпи йирхъуб том чапдиан удуч¹вну. Дуарик гизафси чав гъидик¹у эсерар, тартиб ап¹ури ва комментарийир дик¹ури, табасаранарин мифар, махъвар, нагълар, къисийир, аьдатарин мяълийир, ишлар, сумчин эсерар ва дуарарин урус ч¹алнан таржумийир ва комментарийир М. М. Къурбановди чап ап¹ура¹¹.

⁷ Табасаран халкъдин гафнан гавагъиар. /Гъидик¹ур, тартиб ва дюзмиш гъап¹ур М. М. Гъясанов ву. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1978.

⁸ Табасаран халкъдин мяълийир. Эсерар гъидик¹ур ва гъварч дюзмиш гъап¹ур М. М. Къурбанов. Махачкала, 1990.

⁹ Табасаран халкъдин мелznан эсерар. Дюзмиш гъап¹дар М. М. Къурбанов, А. Г. Аьдилов. Магъячгъала, 2000.

¹⁰ Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. Автор и составитель М. М. Курбанов. Махачкала: Изд-во ДНЦ РАН, 2008.

¹¹ Свод памятников фольклора народов Дагестана: в 20 томах / Под ред. акад. Г. Г. Гамзатова. Т. I. Сказки о животных. М.: Наука, 2011; Т. II. Волшебные сказки. М.: Наука, 2011; Т. III. Бытовые

Имбу томарра дугъу гъязур ап1ура, дурагирик ихь халкъдинси жара дагълуйириин фольклорарин эсерарра кахъра. Думу ахю томарик кахъу табасаран халкъдин вари жанрыйириин эсерар к1ваълан дурушди гъузру ва дураги ихь девлетлу ва кюгъне меденият багъри наслариз убхюру.

2020-пи йисан М. М. Къурбановди, мектебарий ва жара урхбан идарийирий лихурайи мялимарииз кюмек хыпан бадали, «Табасаран литературайин терминологияйин словарь»¹² чапдиан адап1уру. Дирик улупнайи юкъудваржна йирхыц1урт1ан артухъ литературайин ва фольклорин терминарин мянйир жюрбежюр мисалариинди ачухъ ап1ури, читин гафарин гъаврикк каъри, автори ахю ляхин дап1на. Гъамци ихь багъри литература артмиш шул, шаирарин ва писателарин ц1ийи ва успагъи эсерар машгъур шул, мектебарий урхурайидарин илимлувал ва меденият за шул к1ури, дугъан ахю миж ка.

Табасаран халкъдин эсерар 5–8-пи классарий аygъю ап1уру ва дураги жюрбежюр жанрыйир кахъра. Исихъ тувнайи таблицайи, 5–8-пи классарий фольклорин жанрыйир ва эсерар аygъю ап1уз программайиъ фукъан сяътар тувнаш, улупура.

	Ф О Л К Л О Р И Н Ж А Н Р Й И Р					
	Махъвар	Нагълар ва къисийир	Мяълийир	Айттар ва миса- лар	Дур гъун агъа р	Лит. махъвар ва басн.
5 класс	«Аслан ва нежбер», «Къюр хялижв», «Сулан аымлар», «Касагайин къант1а йиц» – (4 сяльт)		«К1ару гату – темпел гату», Сумчрин мяълийир, «Кавха», «Дадайиз шуран дерди» (3 сяльт)	Абийирин гафар ва мисалар (1 сяльт)	Дургъ-унагъар (1с.)	Ш. Къази «Хъинца-мегъмер», Ш.Шахм. «АрфаниА фни», Ю.Базут. «Ватан»(3с)

сказки. М.: Наука, 2013; Т. IV. Миѳологическая проза. М.: Наука, 2012; Т. VI. Обрядовая поэзия М.: Наука 2017.

¹² Курбанов М. М. Табасаран литературайин терминологияйин словарь. Махачкала: «Формат», 2020.

	6 класс	«Гъван бай» (2 сяльт), «Ургур чвуччун ва чуччун гъала» (3 сяльт)	«Адру вахтна», «Залум», «Бабан дерди», «Таригъули» «Инсафсуз гъавум», Бендар (4 сяльт)		Ц1.Гъямзат. «Фил ва зимз», М. Митаров «Чударин васият». Ш. Къазиевдин «Ямисат» (бс.)
	7 класс	«Гъюрмат палтариз ваъ, адмийиз дап1ну ккунду», «Къисханумна Фатмаханум» «Касиб байна паччагъ» (4сяльт.)	«Узу гъургунва» «Гъач уягъйихъ», «Бахтсуз», «Табасаран», (4 сяльт) «Шиърарин ч1ал» (3 сяльт)		М.Митар овдин «Иран-хараб» (2 сяльт)
	8 класс	«Малла ва кьюб садакъ», «Шубур чвена сар чи» (5 сяльт)	«Нянатлу Жюгъей», «Къара харман», «Сенграриин дявии» Нагъил, Къиса. (6 сяльт)		М.Митаров «Ифдин гъарзар» (2 сяльт)

Халкъдин эсерар аygъю ap1руган, мялимди чан улихъ гъамцдар уъмуми месэлйир дивну ккун.

1. Табасаран халкъди аьсрариинди яратмиш гъап1у эсерарихъди баяр-шубар таниш ap1руган, мялимди саб жикъи саягъниинди дурагъи дарихъди таниш дап1ну ккунду.
2. Халкъди яратмиш гъап1у нагъларихъди ва къисийирихъди таниш ap1ури, урхурайидариз чпин ватандихъ юк1в убгури гъахъи халкъдин игитарикан ктибури, мялимди баяр-шубариз дурагъи дирбаш'вал ва ватанпересвал улупну ккунду.
3. Эсерарин алас мяна ачуҳъ ap1ури, дурагъи дирбаш'вал иштариин кюмекниинди биц1идариз тербия туври, халкъдин к1ван рягъимлувахъди таниш ap1ури, дурагъи дирбаш'вал иштариин кюмекниинди таниш ap1ури ккунду.

4. Табасаран халкъдин эсерар лап заан насигъятнан ва эдебувалин къайдийр айдар хъпаз лигну, мялимди баяр-шубариз тербия туври, дурарикан аькьюллу ва намуслу ватанағълийир ап1уб чан вазифади улихъ дивну ккунду.
5. Мектебдиъ урхурайидари гъарган к1ваин гъитну ккунду, фици табасаран литература халкъди яратмиш гъап1у эсераринди арайиз гъафнуш ва гъира фольклорин темийир, образар, дерин мянийир, эсерарин поэтикан алатор фу жюрейииндиги авторари чпин бик1бариъ ишлетмиш ап1ураш.
6. Халкъдин эсерар аьгъю ап1руган, дуарин дерин анализ дап1ну, яратмиш гъап1дарин мяна, гъурулуш, художествойин алатор, эсерарин гюргевал улупну ккунду.
7. Эсерарин анализ ап1руган, мялимди биц1идариз улупну ккунду, фициб уьмумивал дуариз ва гъунши миллетарин эсерариз аш. Биц1идариз аьгъю дубхъну ккунду – табасаранарин фольклор текди артмиш гъабшиб дар, думу дагълу халкъарин медениятдихъди гъар вахтна сигъ айлакъайиъ ади гъабхъну.
8. Эсерарин к1улин образар ачухъ ап1руган, мялимди аькьюллу игитарин гъиллигъариз, дуарин намусвалариз ва дирбаш'валариз биц1идарин фикрап артухъси тувбан бадали, уьмрин меселейир хури, зегъмет дизигну ккунду.

Халкъдин эсерарин гъякънаан саб къадар уьмуни аьгъювалар ачухъ гъап1ган, сюгъбат давам ап1бан бадали, мялимди жюрбежюр суалар урхурайидариз тувну ккунду, гъаз гъапиш фольклорин саб къадар эсерарихъди биц1идар ккергъбан классариъ таниш гъахънийи. Куч1вбан сюгъбатнан к1улин метлеб урхурайидариз фольклорин гъякънаан айи аьгъювалар ахтармиш ва тяйин ап1уб ву. Сюгъбат ккудубк1бан къяляхъ, мялимди фольклорикан вуйи суалар ачухъ ап1бан бадали, гъамциб ахюо пландинди баяр-шубариз мялуматар ва аьгъювалар тувну ккунду.

1. Халкъди яратмиш гъап1у (яна фольклорин) эсерар фийир ву?
2. Думу эсерар фила ва гъаз яратмиш гъахъну?
3. Фольклорин эсерар шли ктагъдар ву? Думу эсерарий фиткан ва фужарикан ухъуз мялуматар тувра?
4. Литература фила ва наан сабпи раЖари яратмиш гъабхъну? Убхуб ва бик1уб литературайиз лазим вуйин?
5. Фольклорин ва литературайин эсерарин арайиъ тафавутвал айин?
6. Литературайин эсерар шли яратмиш гъап1дар ву? Дураг фила табасаранарин медениятдиль арайиз гъафну?
7. Халкъдин кюгъне эсерар фици ихъ девриз адмийириин арайиъ гъузну?

8. Фольклорин эсерар гъира артмиш шули айин?

Баяр-шубариз фольклорин эсерарикан мялуматар туври, мялимдин гъамциб ихтилат хъуб мумкин ву.

Дагъустандин жара миллетаринси табасаран халкъдин меденият лап деринуб ва девлетлуб ву. Халкъдин эсерар лап кюгъне вахтариъ яратмиш хъуз хъюгъдар ву. Думу деввариъ вягъши инсанари чпи саб ляхин ап1айиз, дидиз лайикъ вуйи магияйин аьдатар ва жюрбежюр дюйири ап1уйи. Дурарин фикраииинди, дюн'яйин вари шей'ариз ва табиаътдин дигиш'валариз чпин первердигарап а, дурагиз икрам ап1ури, ккарагури ккунду. Гъадму магияйин къайдийир ап1уруш, ужуб уьмур, ягъурлу хюрч, бегъерлу мягъсул, нежбрализ ккунистар табиаътдин вахтар ва йисар шулу к1ури, адмийири фикрап ап1уйи. Гъацдар къадим девварин хъугъваларииинди, къурагъ йисари мягъсулариз мархъар ккуниган, «Гудил» к1уру, хъя мархъар гизаф дургъну, мягъсулар пуч шлуган, «Ригъдиз дих ап1ру» «Гуни» к1уру аьдатар, дурагихъди вуйи магияйин мяълийир ва жюрбежюр серенжемар гъулариъ гъахуйи. Думу аьдатарихъ хъугъри, XX-пи аьсрин гъац1 къяларизкъан дураг гъулариъ ап1уйи. Гъамци табасаранарин фольклориъ аьдатарихъди альакъалу ва дуланажагъдикан вуйи мяълийир арайиз гъюру.

Халкъдин эсерарин асас лишинарикан саб коллективвал ву, фицики халкъдин гъарсаб эсер сар касди ваъ, хъя адмийириин саб коллективди яратмиш гъап1уб ву. Дупну ккундуки, белки, гъадму вая жара эсер саб филавуш сар касди яратмиш гъап1уб вушул, амма кечирмиш гъабхъи вахтнан арайиъ, мелзналан мелзниинна, сарихъан сарихъна гъябгъюри, дидиз саб жерге дигиш'валарра хура. Гъаци вуйиган, халкъдин эсерар гизаф йисари наслариан наслариз гъягъюри, яшамиш шула, дураг гъам биц1идарин, гъам яшлударин ариириъ гъузна ва дураг варидаин аьшкъ алидар ву.

Аьсраиинди халкъдин бажаранлу вакилари жюрбежюр махъвар, мяълийир, айтйир, мифар, биц1идарин мяълийир, дургъунагъар, нагълар ва къисийир яратмиш ап1ури гъахъну. Дурагикан ужуб талант кайи агълари, гюрчег дих айдари, жюрбежюр мяълийир ктагъури, ляхнар хярариъ, хут1лариъ, халачирихъ ляхин ап1руган, сумчарин аьдатар хъаъри, швушв хуруган, успагъи мяълийир ап1уйи. Саб къадар йисарилан думу эсерар шли ктагънуш, шилкан гъеерхънуш к1ваълан душну, успагъидар наслариан наслариз кючюрмиш шули гъахъну. Гъаци вуйиган, фуну эсер фила ктабгънуш ва шли яратмиш гъап1уб вуш аygъдарди, дураг халкъдиндар ву к1ури, шулу. Думу эсерари кюгъне деврин гъяларикан, тарихарин гъядисийирикан, зегъметкешарин дуланажагъдикан, мюгъюббатдикан ва читин уьмрикан ктитура.

Къайд ап1уб лазим вуки, табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1бар лап ухди аьсариъ арайиз гъафидар ву ва дураг ухъухъна ярхи рякъ ккадап1ну дуфна. Амма фольклорин багъалу хазнайикан ихъ девриз дуфнайдар гизаф ц1ибди ву, гъаз гъапиш революция хъайиз дагълу халкъариз чпин багъри ч1алариинди убхуб-бик1уб адарди хъувализ лигну, фольклорин сасдар эсерарин уьмур гизаф жикъиб гъабхъну. Гъаци вушра, аьсарин лап деринариан, насларихъан насларихъна, мелзналан мелзниинна рагъури дуфнайи думу багъалу ядиграги халкъдин тарих, деуб-гъудужвбан аьдатар, дагълуйириин философия, уьмрин къайдийир, мурад-метлебар, хиялар ва умудар улупура. Дурагиъ халкъдин к1ваъ айи гъискар ачухъди ва гюргегди ат1агура.

Фольклорин эсерариз бик1увал лазим шулдар. Дураг бажаранлу ксари яратмиш дап1ну, наслариан наслариз кючюрмиш шули, чиб-чпиз ктитури рагъури гъахъну. Месела, махъвар лап дерин заманириъ арайиз гъафидар ву. Хъа дураг абийи баяриз, худлариз, дураги чпин веледариз ва багахълуйириз ктитури, рагъури гъахъну. Йисариинди ва аьсариинди думу эсерар наслариан наслариз кючюрмиш шлуган, дурагин текстар дигиш шули гъахъну, гъаз гъапиш, махъвар ктитуру ксариз ва киссананаиз дурагин жюрбежюр игитар, сюжетарин паяр к1ваълан гъархри хъуб мумкин ву, хъа гъадму вахтна дураги чпикан вушра гъядисийир ва жюрбежюр паяр махъваригъ гъяъри гъахъну. Гъам саягъниинди эсерарин вариантарра хъуб мумкин ву. Месела, машгъур вуйи табасаранарин «Ургур чвуччун ва чуччун гъала» к1уру нагълин юкъуб вариант халкъдин арайиъ а.

Табасаран халкъдин эсерариъ халкъдин рюгъ, милли хасият, зегъметлевал, яшайиш, инсанарин дуланажагъ, миллетдин тарих ва дюн'яйихъна вуйи лигуб улупура. Халкъдин тарих аygъдарди, фольклорин эсерарин хусусивалар агъю ап1уз шлу ляхин дар, гъаз гъапиш миллетди яратмиш гъап1у мелзナン гавагъиарна тарих гъар деврагиъ сигъ аylакъайиъ ади шулу. Месела, XIV-пи аьсриъ Тимурин къушмар хъа XVIII-пи аьсарин 30-40-пи йисариъ иранарин чапхунчийир Надир шахдин регъберваликкди Табасарандииинна алжагънийи. Дураги гизаф халкъар гъирмиш гъап1нийи ва гъулар-хулар ккидирчнийи. Думуган Диричв мягъялиъ ургуб гъул ккидирчну, урч1вуд йигъандин арайиъ Т1ивак, Ярсаъ, Даттил, Гъеп1ил, Бендлиин ва Рубас нирин гъирагъарихъ ахю йивбар гъахънийи. Думу дявийир ва дурагин улихъ гъахъи гъядисийир халкъди «Ургур чвуччун гъала», «Жюгъей», «Гюришан гъала», «Гюни-раццар», «Ифдин гъарзар», «Сенграарин дяви», «Къара-харман» ва гъацира жара нагълариъ ат1агну.

Литература арайиз гъюбан бадали, гъар миллетдиз бик1увал лазим ву. Сабпи раЖари литература гафнан искуствойин саб пайси юкъуд агъзур йис

мидиз улихъна Китайиъ ва Индияйиъ яратмиш гъабхъну, гъаз гъапиш думу вилаятирий иероглифариинди бик1увал дюзмиш шулу. Хъа XX-пи айсрин сумч1урпи йисариъ Дагъустандин халкъариз ва табасаранариз убхуб ва бик1уб сабан 1931-пи йисан «Латиницайин» гъярфариинди, хъа 1937-пи йисан «Кириллицайинди» тешкил гъап1ган, табасаран литература артмиш хъуз хъюбгъру. Амма табасаран ч1алниинди XVIII-XIX айсариъра жюрбежюр шаириин, малайириин ва ашкъварин эсерар аджамдииинди дик1ури, халкъдин ушвниинра алди гъахъну. Айраб гъярфариинди бик1уз ва урхуз революция хъайиз вуйи айсариъ тек-бир малайириз1ан айгъдайи.

Литература эсерарин авторари яратмиш ап1ру медениятдин саб пай ву. Дуарин эсераринна халкъди ктагъдарин арайиъ аыхю тафавутвалар шулу. Литературайи фольклориан сюжетар, темайир, образар, асас мяньириш ишлетмиш ап1ури, гюргег шиърар, баснийир, аыхю поэмийир, ихтилатар, очеркар, повестар, романар яратмиш ап1уру.

Табасаран халкъди ктагъу эсерарин ч1алси дарди, литературайин ч1ал XX-пи айсрий яваш-яваши дюзмиш хъуз хъюбгъру. Литературайин ч1ал саб жикъи вахтна аймалназ гъюруб дар, думу гизаф йисари ва айсариъ дюзмиш шлуб ву. Эгер фольклорин ч1ал эсер яратмиш гъабши гъуластьиб вуш ва гележегди думу саягъниинди гъубзруш, литературайин ч1ал вахтнаан вахтназ ц1и-ц1ибди дигиши шули, артмиш шлуб ву.

Художествойин литературайин эсерар гъаммишан автори думу сифте гъибик1у къайдайиъди гъубзраш, фольклорин эсериъ гъарсаб деврий чаз хас вуйи лишнарра гъитра. Фольклорин ч1алнан башкъавал гъаддий аки, думу эсерарин ч1алнаъ дураг гъидик1у гъадму вая жара мягъялин ва гъулан ч1алнан хусуси лишнар гъузру. Гъадму эсерарин диалектариинди, фуну гъуласть дураг гъидик1нуш, дишлади айгъю шулу. Думу табии ляхинра ву, фицики фольклорин эсерар насларихъян насларихъна мелзналан туврайидар ву. Дицдар дигиши'валар, гизафна гизафси халкъдин вая коллективдин идеологияйилан ва дидин жюрбежюр гъяларикан ассиллу вуди, дюзмиш гъашидар ву. Фольклорин эсерар дик1рудари дуарин ч1ал дигиши дап1ну ккундар ва дураг литературайин къайдайириинди диш дап1ну ккундар. Фольклорин ч1ал адмийири йигъян-йигъян чпин гъулариъ ва шагъариъ ап1урайи рягъят, асант айдатнан ч1ал ву, литературайин ч1ал эсерарин авторарин ч1ал ву.

Табасаранарин фольклори ва литературайи ихъ миллетдин меденият йигът1ан-йигъаз артмиш ап1ура. Фольклориъ айсарииинди яратмиш гъаши эсерарин темайир, образар, асас мяниир, поэтикийин алатор ишлетмиш ап1ури, писателари успаги эсерар дик1уру. Литературайин жюрбежюр темайир, образар фольклорира ишлетмиш ап1ури шулу. Гъаму саягъ кьюбиб

терефарин алурдай ляхнар ва гъяракатар дюн'яйин вари фольклорариъ ва литературиириъ мялум ву. Месела, А. Жяфаровди «Эреллериъ», М. Шамхаловдин «Хажалатнан йисариъ» («Женгчиириъ»), М. Митаровди «Ифдин гъарзариъ», «Иран-харабдий», Ш. Къазиевди «К1ару арснаъ», Ю. Базутаевди «Ватандиъ», «Гъалайиъ», Ш. Шагъмардановдин «Чунгур» к1уру повестдиль, Б. Раджабовди «Намуснан сир» к1уру романдиль ва гъацира жара авторарин эсерариъ фольклорин сюжетар ишлетмиш алурди, лап гюргег эсерар табасаран литературайиъ арайиз гъюру. Яратмиш ал1бан къайдири фольклор ишлетмиш алурди, табасаран литературайин къайдириз ва стилиз аъхюди тясири гъап1ну. Фольклорин бинайин дюзмиш гъashi литературайин эсерари ихъ литературайиъ ужуб аъхю йишв бисура. Гъамци художествойин литературайин гъисабнаан фольклор имбусанаан девлетлура шула.

Дупну ккундуки, фольклорихъна вуйи инсанарин аьшкъ йигълан-йигъаз артухъ шула. Гъушу йисарин арайиъ табасаранарин интеллигенцияи, халкъди яратмиш гъап1у эсерар гъи яшамиш шулайидариз ва гъюз имбу наслариз урхбан бадали, аъхю зегъмет гъизигну. Гъаци вуйиган, мектебариъ урхурайи баяр-шубариз артухъди халкъди яратмиш гъап1у эсерарикан мялуматар лазим ву ва учителикан думу медениятдин девлетнукан дурагиз деебхъну ккунду. Гъаму ляхин, халкъдин гъалин гъатарин фольклорихъна вуйи фикир за хъували, гъарсар касдин к1вак аъхю шадвалра китрипди гъибтрадар, гъаз гъапиш, халкъдин улихъдин ужудар аьдатар ва къайдири, гафарин багъаллу хазнийир, дураг насларихълан насларихъна ядиграси тувругант1ан, халкъдин ц1ийи наслар янашмиш шлугант1ан арайиъ гъузурдар. Анжагъ дураг гъаму шарт1ариъ гъаммишан чан халкъдихъди гъузру ва артмиш шулу.

Табасаран халкъдиз аъхю ва дерин медениятдин ирс а. Думу аьсрариан аьсрариз яратмиш гъабшиб ву. Халкъди чан аьдати маҳъвар, мяълийир, нагълар, къисийир ва жара жанрийир, чпин уымур ухдит1ан кючюрмиш духънайидарси, гъийин йигъарихъди гъич саб жюрейинра айлакъа адрударси ваъ, хъа чан гъийин рюгънан культурайин саб пайси гъисаб алурда. Гъаму мялуматар урхурайидариз мялимди гъаври шлу саягъниинди ктитну ккунду. Дурагикан баяр-шубари манфаафт ктабгъуру ва дураги чпин багъри халкъдиз айи меденият к1ваин алурди, гъарган к1ваъ убхюру.

Табасаран халкъди яратмиш дап1найи эсерари мялимдикан ужууди гъял дап1найи дарсар гъязур ал1уб ккун алурди. Гъарсаб дарс ккудубшу дарснахъди сигъ айлакъалу алурди, ц1ийи дарс аьгъю ал1руган, мялимди урхурайидариз айи аьгъюваларикан яркъуди манфаафт кадабгъну ккунду. Халкъди ктагъу эсерар мектебдиль аьгъю ал1руган, мялимдихълан

методикайин гъамцдар къайдирикан манфааыт ктабгъури, гъам жюрейиинди дюзмиш гъап1у план ишлетмиш ап1уз шулу.

1. Фольклорин эсерикан сифте гаф. Думу фуну жанрикан гъисаб шулуш, ктибтуб. Ккудушу классарын мүк жюрейин эсерар баяр-шубари айғыю гъап1нуш, гъерхуб.

2. Мялимди эсерин мяна ктибтуб ва дидин саб пай устадвалиинди мялимди убхуб.

3. Эсерин асас мяна мялимди ученикарихъди сабси ачухъ ап1уб.

4. Эгер эсериль таниш дару гафар ва архаизмийир аш, дурага доскайик дик1уб ва, дурагин мяна ачухъ дап1ну, литературайин тетраддик дик1уб. Цийи гафар кади, гъар ученикди кьюб-шубуб предложенийир дик1уб.

5. Баяр-шубарикан ужууди убхру сар ученикди эсерин саб пай убхуб ва дидин содержание ктибтуб.

6. Эсер дубхну ккудубк1балан къяляхъ ученикарин кюмекниинди дидин асас фикир ачухъ ап1уб.

7. Эсерин жикъи мяна ктибтуб, дидин анализ ап1уз хъюгъиоб.

8. Эгер эсериль игитар аш, дурагиз кымат тувуб ва дурагин образарин терефар ачухъ ап1уб;

9. Китабдик шиклар каш, дурагин кюмекниинди ихтилат дюзмиш ап1уб;

10. К1ул'инди гъубху эсериз, дидин игитариз ва гъядисийиз кымат туври, жувван рафттар ачухъ ап1уб.

11. Хулаз табшуругъ тувуб ва хулаъ гъап1у лягин гъюру дарснаъ гъерхуб.

Халкъдин эсерар классарын айғыю ап1руган, урхурайидари халкъдин ч1алназ хас вуйи лишинар айғыю ап1базра важиблу фикир тувуб ккуун шулу, гъаз гъапиш мелзнат яратмиш ап1бари халкъдин ч1алнан девлетлувал улупуру. Баяр-шубариз фольклорин эсерарин гъевеслувал ва гюргечвал гъисс ап1уз, нагълар, къисийир, махъвар ктитбан вердиш'валар дургъуз, абириин гафар ва мисалар дюзди к1уз ва дурагин гъаврикк ккауз, жувван улхбаъ дураг яркъуди ишлетмиш ап1уз, дургъунагъар дюзди хътирчуз ва гъаму темайихъди аялакъалу вуйи теорияйин мялуматар айғыю дұхыну ккуунду.

Табасаран литературайин программа дюзмиш ап1руган, баяр-шубарин яшназ дилигну, фуну классдиъ фу жюрейин ва жанрииин эсерар айғыю дап1ну ккундущ, дикъатлу фикир тувна. Гъаци вуйиган, 5-пи классдиъ рягъятди дургъуз шлудар ва аннамиш ап1уз шлу махъвар, биц1идарин мяльлийир, сумчин эсерар, дургъунагъар тувна. Хъа классдиъ дарди ағыю дап1ну ккуни эсерарикан биц1идариз бахш дап1найи Ш. Къазиевдин «Къинцамегъмер», Ш. Шагъмардановдин «Арфани Афни», Ю. Базутаевдин «Ватан» к1уру эсерар ва к1ул'инди урхбан бадали абириин гафар ва

мисалар тувна. Му эсерариъ халкъдихъна ва Ватандихъна вуйи ккунивал, халкъдин камалувал ва зигъмин деринвал, абийирин гафарин ва мисаларин ч1алнан тясирувал ва гюрчегвал, дуарин диш ва илт1ибк1у, айгъам кайи (яна «астар ккайи») мяна улупура.

Йирхъубпи-урч1вубпи классариъ аygъю ap1урайи фольклорин эсерар, урхурайидарин яшназ, аygъювалариз ва удукувалариз дилигну, гьюблангъюбаз читиндар шулу. Дициб къайда сабсан ляхнилан асиллу ву: нубатнан классариз гюрайи баяр-шубариз халкъдин мелзнат яратмиш ap1барин бязи эсерар ва дуарин идеяйинна художествойин хусусиваларин гъякънаан саб къадар аygъюваларра ади шулу. Гъаддиз лигну, 6-9-пи классариъ фольклорин эсерар аygъю ap1руган, ккудушу классариъ гъадагъу аygъюваларикан яркъуди манфааыт ктабгъуб, урхбанна тербияйин ляхин, дуарииин аасасламиш шули, k1ули гъадабгъуб лазим шулу.

Урч1вубпи классдиъ халкъдин эсерар аygъю ap1уб ккудубк1уру. Амма заан классариъ Дагъустан халкъарин литература аygъю ap1руган, жюрбежюр литературийирин эсерариъ халкъарин мелзналан яратмиш гъashi образар, темийир, сюжетар, художествойин алатор алахъуб мумкин ву. Гъадмуган, улихъ классариъ гъashi фольклорин эсерариан вуйи аygъювалар баяр-шубари ишлетмиш ap1ури ккунду. Думу ляхнарира урхурайидарин аygъювалар артухъ ва къурмиш ap1уру, гъаз гъапиш дуары багъри литературийиан ва фольклориан вуйи мялуматар текрап ap1ури, дуарар мюгъкам ap1уру. Фольклорин эсерари баяр-шубариз аыхю ва аькъюллу тербия тувру, гъаз гъапиш, халкъди аьсрариан аьсрализ чпин адмиваларин къайдийир наслариз улупури, дуары гъякъикъи ва намуслу ватанагълийир яратмиш ap1ури гъахъну.

Сабни күл. ХАЛКЪДИН МЯЛЬИЙИР АЫГЬЮ АП1УБ

Халкъдин мяльиийирихъди урхурайидар таниш ап1айиз, мялимди биц1идари хъан гъерхну ккунду, фу дураги халкъдин мяльиийирикан малум вуш, фицдар мяльиийир биц1идари ва аыхю адмийири ап1уруш, фу жюрейин мяльиийир сумчрий, саламдій, ляхнар ап1ру йишвариь дишагълийири ап1уруш. Хъа баяр-шубари чпиз агъюб мяльиийирикан ктибтган, дураги мялимди ачухъ дап1ну ккунду, фицдар мяльиийир халкъдиндар вуш, дураги шли ктагъдар вуш ва авторари эсерар фици яратмиш ап1уруш. Мицдар сюгъбатар гъахыиган, биц1идари чпиз аыгъю мяльиийир гъурхиш, дурагиин эсерарихъна вуйи фикрар артухъ шулу ва дураги чпиз аыгъю эсерар вари ктитуз күун шулу.

Мяльиийирихъди таниш шлу сабни дарснаъ биц1идари аыгъю дубхыну ккунду, фици дураги яратмиш ап1руган, гафаринна гъенгнан фициб айлакъя шулуш. Халкъдин арайиъ мяльиийир машгъур хъупан саб далил а: фольклорин жара жанрийирин жюрийири дарди, мяльиийир (ишлар ктарди) гъарган муқъмарихъди ап1рудар ву. Сасдар мяльиийириз чпин хусуси муқъмарра шулу. Гъаддиз лигну, муқъмарира чпин нубатнаъ мяльиийир инсанарин яркъу ва дерин гъатария машгъур хъупаъ аыхю ва метлеблу роль уйнамиш ап1ури шулу. Дупну ккунду, табасаран халкъди ктагъу мяльиийири гафарт1ан, халкъдин муқъмар сабшвнуб раЖари ц1ибди ву. Гъаци хъпаз лигну, саб муқъам ишлетмиш ап1ури, табасаранарин медениятдій гизаф мяльиийир арайиз гъафну ва дураги халкъдин мяльиийири гъварчнаъ а.

Дагълуйирин уымрий халкъдин мяльиийири аыхю йишв дебисна. Дурагиан ухъуз кюгъне вахтарин зегъметкеш халкъдин яшайищдин жюрбекюр лишнэрра, терефарра малум шулахъуз. Халкъдин мяльиийири инсанарин фикрар, умудар ва хиялар, дуланажагъдин жюрбекюр терефар, адмийирин арайиъ шлу айлакъавалар, кюгъне зегъметкешарин гъагъи кысмат, ниятар ва т1алабар ат1агура. Гъамцдар лишнариз лигну, табасаран хъалкъдин мяльиийир мяна жигъатнаан лап девлетлудар ва дериндар ву. Табасаран халкъдин писатель вуйи Ш. Шагъмардановди бик1урайиганси, «мяльиийириан саспидари ухъуз улихъдин уымрин шиклар, халкъдин аку ва хушбаҳт уымрикан вуйи ниятар ва умудар, касибаринна кентхудийири, варлуйирин арайиъ ади гъабхъи барабарсувал, тмундари саспидариин гъахури гъахыи истисмар, айвалар, зегъметкеш халкъдин девлетлуйирихъна вуйи даккнишин ва гизаф жара т1алабар рякъюра. Гъадму деврин мяльиийири

адмийирин зегъмет улупура, халкъдин кюгъне аьдатарихъди таниш ап1ура, улихъдин дагълу дишагълийин гъагъи ва перишан къисматнаканра к1ура».¹³

Мяълийир яратмиш ап1уб бажаранвал кайи дишагълийириз читин ляхин дар. Дураг саб фтиин-вуш аьшкъламиш духънайдари ктагъури шулу. Месела, гизафси мюгьюббатдин дердарикан вуйи эсерар хярь вая халачийихъ лихурайи шуру, гъуррабатдиз лихуз душнайи чан адахлуйикан дердерин фикрар ап1ури, саб машгъур вуйи мукъмихъди гъамцдар ц1ийи мяълийин ц1арап ктагъуру:

«*Tlirxuraii лизи луфар, (8)*
Саб геренди яваши ихъай...» (8)

Хъа дугъахъди лихурайи кьюбпи шуру, чан дустраз кюмек ап1ури ва му ц1арапихъди тархьри, мяъли давам ап1уру:

«*Шагъриъ аий ииз юлдашдиз, (8)*
Mани вуйи салам итипай». (8)

Гъам жюрейииндиги дишагълийири агъзарииндиги мюгьюббатдикан вуйи мяълийир ктагъури шулу. Кьюбпи шуран ц1арап, гъенгназ барабар вуди, чан юлдшин гафарихъди ттархъру мирижил слог аий ц1арап духъну ккунду. Хъа эгер кьюбпи шуран ц1арапи артухъ вая ц1иб слогар гъахъиш, дураг сабпи ц1арапихъди ва гафарихъди ттархъри шулдар. Гъаци вуйиган, мяълийин кьюбпи соавторик саб ц1ибдикъана шаирвалин бажаранвал кади ккунду. Гъаму жюрейииндиги шуран мюгьюббатдикан бендар ктагъган, эгер му ц1ийи мяъли гъеебхъдари къабул гъабхъиш, думу ц1иб вахтналан вари Табасаранди тарабгъуру. Хъа ц1ийи мяъли «хъпалгруб дарш» ва саризра думу къабул дархъиш, эсер дишагълийирин арайиан дубгру.

Табасаранарин фольклориъ талантлу дагълуйири яратмиш гъап1у мяълийир къадарсуз гизаф а: *аьдатарин мяълийир* («Эвелцан», «Гудил», «Гуни»), *ишалар, сумчрин, мюгьюббатдикан, дуланажасагъдикан, гъуррабатдиз айидарикан, агъ кайи мюгьюббатдин ва биц1идарин мяълийир*. Мурарикан гизафдар гъам тек бендарикан ибарат вуйидар, гъамсана чпиин эсерин к1ул алидар шулу. Мектебарин программайиъ улупурайиганси, урхурайидарин яшариз дилигнүү, дурагиҳъди биц1идар таниш дап1ну ккунду. Гъаци вуйиган, хъубпи классдиз урхбан бадали, биц1идариз лайикъ вуйи мяълийир ва сумчариъ ап1ру аьдатар ва мяълийир улупна.

¹³ Шагъмарданов Ш. И. Улупнайи китаб, 31–32-пи машар.

1. Аьдатарин мяълийир

Мяълийирикан сабпи дарс ккебгърган, мялимди биц1идарин улихъ саб къадар гъамцдар уьмуни суалар дивну ккунду: «Мяълийир фийр ву, дураг гъап1рудар ву?», «Дураг шли яратмиш ап1ури шулу?», «Мяълийириин халкъдин аьдатарихъди аьлакъа айин?», «Биц1идари ап1ру мяълийир шлиз аьгъя?», «Сумчраг ап1руган, табасаранарин швушвари мяълийир ап1ури шулин?», «Шлиз фу мяъли к1ваъланди аьгъяш, к1ваин ап1инай», «Ичв бабари ва чири мяълийир ап1ури шулин?», «Хярариъ, хут1лариъ лихруган, шубари ва жигъил швушвари мяълийир ап1ури шулин?», «Халкъдин аьдатарихъди учву таниш вунучва», «Хъадукран к1улык ап1ру «Эвелцан» машквар ва мяълийир гъеерхъдар вунучвуз? ва гь. ж. Гъам суалариз жавабар гъахъиган, мялимди мяълийирикан саб къадар мялуматар баяр-шубариз кидитну ккунду.

Табасаран халкъди яратмиш гъап1у эсерарикан варит1анна кюгънедар **аьдатарин мяълийир** ву. Дураг лап дерин вахтарихъян мина халкъдин арайиъ ишлетмиш ап1ури гъахъну. Нежбервал ва малдарвал ап1ури яшамиш гъахъи халкъди дяхин ва жара мягъсулар урзру жили ужуб бегъер тувбан бадали, дидиз гизаф хъайивалар ап1ури гъахъну. Дурагихъди сабси, халкъ табиаътихъди чаз рюгъ айбидихънаси янашмиш шули гъахъну ва, «жили чан сюгърин къувват» бегъем бул ап1баз сарф ап1бан бадали, «дидиз гъюмат ап1ури», «дидин хатур уьбхиори», гюрчег аьдатар яратмиш гъап1ну ва дурагихъди саб къадар аьдатарикан вуйи мяълийирра дагълуйири ктагъну. Дурагин арайиъ «Тум убзуб», «Эвелцен», «Гудил» ва «Гуни» к1урудар варит1ан ккунидар ву. Гъадму аьдатарна магияйин мяълийир гъар йисан хъайи-хъайиси ап1ури гъахъиш, жили бегъерлу мягъсулар тувру к1ури, дурагин ахю къастар ва умудлу фикраг шуйи.

Эвелцан (Эбелцан) («Эвел» – *цIийи к1улт1ан* + «цан ап1уб» – *хъадукран тахилар урзайиз, хут1ил цIийи к1улт1ан хътабкуб*) – табасаран халкъдин хъадукран нежбервалин ляхнар ккергъбаҳъди аьлакъалу вуйи машквар. Му жюрейин лап кюгъне машкварар ва аьдатар дюн’яйин жара миллетаризра ади гъахъну. Думу машквар, табасаранари йигъна йишв саб гъабхъиган (яна ихъ деврин 22 мартдиъ), ап1ури шулу. Дидиз саб ваз ккимиidi, гъулан жигъилар уч шули, «Муртыйир йивуб» к1уру аьдат ап1ури шулу. Нежбари «Эвелцан» гъайиз чпин нежбервалин диллигар гъязур ап1ури ва машквран къяляхът1ан хут1лиз гъягъдайи. Гъадму вахтна жара тамашийирра шуйи: гъулариъ ашкъвар, пягъливнарна гъямп1ар лицури, чпик кайи аьламатар улупуйи. Хъа машквар йигъан жигъилар, биц1идар дестийириинди, магияйин къувватар кайи

мяльиийир апIури, уччуу цIару маргъарра хъади, гъулариъ ва кючийриъ лицүйи.

«Эвелцан» машкврин йишван уълер уржру тIерниъ аыхю гаргниъ иирккар, дяхнин удрага ва маларинна марччарин ликар, гъирцци йиккар ккади, харага урхъуйи. Думу хураг ипIуз гъунширизра дих апIуи. Хъа саб ваз машквраз ккимиidi, дяхнин ва сурслин удрага къяши дапIну, дурага аыхю чеэр апIуз гъитуйи хъа дурагин **а л у г а й** кIуру хураг апIуи ва дидканра гъунширизра капIуи. Дишагълийирин фикраиинди, му йисан хут1лари бул бегъер хуру ва «Фукъан гъалиндига алугайин чеэр гъахьиш, гъадмукъан гъалиндига дяхнин ва сурслин бегъер хутIлиш шулу», к1уи..

Адмийирин кюгъне фикраиинди, «Эвелцан» машквраз сюгърин къувват а к1ури, фикрап ап1уи ва машквар фукъан ужууди хъапIиш, мягъсуларин бегъер ва инсанарин дуланажагъ чиз ккуниганси дюзмиш шулу, кIуи. Гъулан жигъилари гъарсар аыхю бабан машквар тебрик апIури, чиз савкъатар, чIакърамар т1алаб апIуи ва кюгъне вахтарин «Эвелцан» мяльиийир апIуи. Думу жюрейин мяльиийир къюб жюрейиз пай шулу: машквар гъяйиз апIрудар ва «Эвелцан» йигъан апIрудар. Месела:

*Эвелцен гъюра билцунди,
Майдандиин дажар гъюркури,
Цилдикк баяр ергури,
Терниъ «кьючI-кьючI»¹⁴ анив, аыхю баб?
Танхлиъ дяхин анив, аыхю баб?
Хъадукран «пишиши» анив, аыхю баб?
Марцакк чIукIар кканив, аыхю баб?
Вари сагъди вунив, аыхю баб?
Вари сагъди вуши,
ХъунцI-хъунцI!¹⁵
Жан, аыхю баб, саб муртада оба!
Гъушча учу гъунширихъна!
Ризкъ бул ибиригуз, аыхю баб!*

Хъадан къурагъ йигъари, мархъар адарди экинариз курвалар шлу вахтари, жигъилари сариин уртмин ва биркарин палтар алахьну, дугъкан «Гудил» апIуи. Саспи гъулариъ дидиз «Бешеппа» кIуи. Кюгъне инсанари, «Гудлиз» сюгърин къувват а, дидиз ккун гъабшиш, мархъар ургъуру, кIури фикрап апIуи. «Гудил» улихъ хъади, гъулан жигъилар ва бицIидар гъар хуларин урнарихъ «Гудилин ялхъвнар» кIуру айламатар апIури, хъа аыхю

¹⁴ «КьючI-кьючI» – тIерниъ харага урхъурайи гаргниан шлу сесар. «Пишиши» – гамдигъ уржурайи афратарин сесар.

¹⁵ «ХъунцI-хъунцI» – гъяятдис ккахънайи шибариин цIару маргъар йивруган, шлу сесар.

бабу дурариинна гварариан ва гажнариан шид улубзури шуйи. Кюгъне адмийирин хияларииинди, эгер гъаму жюрейин магияйин къувватар айи аьдатар гъапIиш, мархъар ургъуру, кIури шуйи. Жигъилари, «Гудилилан» илдицури, ялхъвнар апIури, гъамциб магияйин къувват айи мяъли апIуйи:

*Гудил, Гудил, эй, Гудил!
Гудлиз мархъар ккунди а!
Мархъар ургъри хутIализ,
Ризкъ бул ибири эллериз!
Ич Гудилиз мархъар anIуз,
Амин!*

Хъа мархъар гизаф ургъури йисари ва мягъсулар пуч шлу вахтари, ригъдиз дих апIбан бадали вуйи аьдатра айи. Думу вахтарин хъугъваларииинди, ригъдиз дихар апIруган, дидиз бахш вуйи аьдатар гъапIиш, диди чан нурап жилиинна теетуру, кIури. Думуган швумарикан маргълиин хукIсиб жакул дюзмиш дапIну, дидиз «*Гуни*» кIури ччвур тувну, думу хъади, жигъилари гъулан кючийриъди магияйин къувватар айи гъамцдар мяълийир апIури, лицуийи:

*А Гуни, Гуни, гун герек!
Гуннийиз ригъ ккунди а!
Ригъар, вазар минади,
Амсар, дифар тинади,
Ич Гуннийиз ригъар anIуз,
Амин!*

Табасаранариз жара дагълу миллетеаризси кечмиш гъаши адмийириз бахш апIру мяълийирин эсерарра а. Дурагиз **и ш л а р** кIуру. Дурагин жанр лап дегъзаманайиъ яратмиш гъабхъиб ву. Языческий дин хъапIрайи халкъари, кечмиш гъаши инсандин рюгъ, завариз дит1ибхну, хъанарап яшамиш шули гъубзури кIури, фикрап апIуйи. Хъа мусурман дин Табасарандиъ гъурмиш гъабшиган, инсандин рюгъ Гъиямат йигълан Аллагъди ч1иви ап1уру ва адмийирра ч1иви шулу к1ури, маллиири инсанариз «каламариан вуйи» гъамцдар мялуматар туври гъахъну: «Гъадмуган адмийирин гунагъар ва савабар терезариъ ерцури диван ап1уру, гунагъкрап жегъеннемдин ц1игъ ургуру, хъа марцци адмийир, мусурман дин хъап1райидар, женнетдиъ ахъру». Гъамцдар фикраарииинди ва жара хияларииинди гъачIир аьдатар вуйиганси накъвдик кивру серенжемар ва кечмиш гъашириз бахш ап1ури, мифологияйин шиърар, яна ишлар аьмалназ гъафну. Урсарин альимар вуйи Г.С. Виноградовди ва Н. П. Андреевди ишлар яратмиш хъпан себебарикан гъамци бик1ура: «Кюгъне хъугъваларииинди гъач1ири имбу чан багахълуйириз заралар тутрувбан бадали ва дураги кечмиш гъаширин

гъюрмат уьбхюри гъузна күури, дугъаз бахш вуди, жюрбежюр айдатар ва ишалар яратмиш ап1ури гъахын»¹⁶.

Майит накъвдик кивбан бадали ап1ру жюрбежюр айдатар йисариинди ва айсариинди дигиш духыну адар. Дурар наслариан наслариз маллиири каламарий улупнайиганси хъаъри шулу. Хъа ишлар күуруш, табасаранаарин дуланажагъ дигиш гъабхыиган, дурарра дигиш шулу. Табасаранаарин айдатарииндиги ишлар жилари ап1дайи ва дурарин пишекрап шулдайи, ишлар ап1уб гъачIириин багахылу дишагълиириин вазифа шуйи. Гъаци вуйиган, дишагълиириин арайиан бажаранвал кайдари ктагъу ишлар гизафдариз кIваинди гъузуйи. Хъа гъубшу айсирь гъулариъ лап аднан ишлар ап1ру бажаранвал кайи яшлу дишагълииир мялум вуйи. Шли-вуш ухди вахтари ктагъу «БицIириз ишал» кIуру эсер гъира табасаранаарин гъулариъ лап машгъур ву:

*Жан бабан!
Паздин улер айир,
КIару кушар алир,
Магъдин кIурбар айир,
Гъюдрон гардан алир,
Шириң сес айир,
Жейрандин жсан хъайи,
Бай, баванай!*

Ишлариъ лап кюгъне шиклар ва художествойин жюрбежюр алатор ишлетмиш ап1уру. ГъачIириин тяриф ап1уб, думу йикIбан язухъ зигуб, тябиаътдин къувватарикан дугъаз кюмек ккун ап1уб дагълу дишагълиириин ишларин алас темийир ву. Ишлар ап1ру дишагълийин гафарихъ варидаи ишбан гъарай хъипру айдат шуйи. Ишлар ап1рударин арайиъ аыхю тажруба ади, чикан гизаф дерднан гафар ктагъури, дурар хусуси чпиҳъантIан удрукъру сесниинди (аыхю устадвалиинди), кIаваз гъисс ап1ури, агъузар ыйврударра цIиб адар. Дицистариз, гъелбетта, саламдиъ айи дишагълиири алас фикир тувуйи.

Табасаранаарин ишлариъ гъачIидарин образар вари дагъустандин халкъарин ишларин шиклариз ухшар ву. Гъацдар эсерариъ дадайин дердер-гъамар яркъуди атIагну шулу:

*Жан, баванай!
Пагъ, ухдира учхъан гъярадарна,
Жан, аъзиз бай, баванай!
Йиз уву адру дюн'я фтиз ву?*

¹⁶ Виноградов Г.С., Андреев Н.П. Русские плачи. Л. 1937. 7-пи маш. (Гъашвак ва имбу машарик урус ч1алнаан дап1найи таржумийр авторин ву).

*Жан, аъзиз бай, баванай!
Гъулаъ вуйва варитлан уткнур,
Вуйва варитлан улиkk рякъур,
Жан, аъзиз бай, баванай!
Узуз дюн'я кIару дапIну,
Гъаз гъуш'ва яшнакк ккудрукъри,
Жан, аъзиз бай, баванай!
Уву гъапIу ииз фун тIубкIри,
Жан, аъзиз бай, баванай!
Узу иитим гъапIи,
Жан, аъзиз бай, баванай!*

Кечмиш гъаширин къадарсуз читин уьмур гюзет ап1ури, гъурабатдиъ гъач1и гъардшиз бахш дап1найи ишлариъ чуччун ва дадайн эсерариъ дерднан терефар улупурайи художествойин ц1арапи аыхю йишв дибисна. Мицистар бажаранлу ишалар дишагълийири чпиң к1ваин гъитри, жара гъач1идарин саламариъра ишлетмиш ап1ури шулу. Му жюрейин эсерариъ жюрбежюр ташбигъвалар, метафорар, эпитетар, психологияйин параллелизмийир, гиперболийир, литотийир ишлетмиш ап1ури, биц1и сюжетар чпиъ ашра, аыхю мяна айи ишалар табасаранарин дишагълийириин фольклориъ гизаф а. Дишагълийириз хабарсузди ч1уру хабарар гъеерхъган, дурагиз лап дерин гъиссар айи ишалин ц1арап к1ваин шулу. Саспи эсерариъ чири чпииз йишвну гъяркью ч1уру нивк1арикан ктитури шулу:

*Жан ккуни гъардаш!
Заварикан увуз леъфер гъахьида, жан,
Жиларикан гъюодли ахнар гъахьида, жан,
Накъ уву нивк1укди гъяркъдиз, жан,
Пиртийир или лизи гъайвниинди,
Думу вилаятариъ дустар багагъди хъадарди,
Гъурабатдиъ яв жан тууву, жан,
Массан гъардаш, чиччинай!*

Табасаранарин Заан Гъунна мягъялиъ кечмиш гъахьидарин швшвари ктагъу дерин фикрап чпиъ ат1агнайи гизаф ишалар мямум ву. Дурагиъ гъякъиkeyи уьмрикан кадагънайи биц1и сюжетар ади шулу. Ишлар ап1урайирин дерин гафари субут ап1ура, дада ва сижар кечмиш духьну, фициб читин уьмур биц1идар хъайи ач1ни хпарин к1ул'инна гъафнуш:

*Жан, швшван!
Улерикан булагъар дахънайиз,
ГъятIникан бегълийир духънайиз,
Жигъилвалра йисир дубхънайиз,*

*Саб чара дубрихъу, дадай агъи-агъи!...
Хъуркънайи бализ сус хуру,
Йиснакк ккуркъу риши хъаъру,
БицIир къял'ин илитну.
Нини хабахъ дидисну,
Аълхъру кас адарди,
ГъапIза, я эллер?!
Шуванай! Агъи-агъи!...*

Гъамцдар ишлари кюгъне вахтарин Табасарандиъ инсанарин дуланажагъ, читин уьмур ва гъурулуш гъабхынуш, ат1абгна. Мидланна савайи, му эсерари дишагълийири шаирвалин заан бажаранвал лап яркъуди улупура.

Сумчрин аьдатарикан ва мяълийирикан дарс ккебгърган, млялимди биц1идарихъан гъерхну ккунду, фицдар аьдатар ва мяълийир дуариз аьгъяш. Сумчрин мяълийириъ дагълуйирин уьмур, дуарин меденият лап кюгъне вахтирихъан мина ат1абгнайивализ лигну, млялимди бицидари гъамцдар мляуматар кайи ихтилат гъап1иш, ужу шулу.

Табасаранарин сумчрин аьдатар ва мяълийир дегъзаманириан мина ухухъна гъафну. Дуар, сумчрин хусуси къайдийириз дилигну, **ургуб жюрейиз пай апIуз шулу**, гъаз гъапиш, гъарсаб сумчрин аьдатнан пайназ лазим вуйи мяълийир а: 1) *шуран «къизларгежейиъ»* («ушваракариъ», «шуран йишива») *anIру мяълийир*, 2) *тирифнан мяълийир*, 3) *шувашв гъафи жамар шубарин мяълийир*, 4) *шувашв гъахруган anIру мяълийир*, 5) *шувашв жамрари хуруган anIру мяълийир*, 6) *сумчрин зарафатнан мяълийир*, 7) *цIийи шувашв булагъдинна гъахруган anIру мяълийир*.

Табасаранарин сумчрин аьдатар ва мяълийир къялан аьсрариъ яратмиш гъахьидар ву. Жигъиларин уьмур ва дуарин ц1ии хизан аьдати саягъниинди дюзмиш хъпан бадали, думу аьдатар яратмиш дап1найидар ву. Бализ швашв ктагъуб, шурак лишан кипуб, швашвахъна савкъатар хъади гъягъюб ва сумчир ап1уб эгъемиятлу аъхю ляхнарси дагълуйири гъисаб ап1уйи, гъаз гъапиш, гъарсаб аьдатнан паяриз магияйин къувват а к1ури, хиял ап1уйи. Думу аьдатар хъайи-хъайиси дап1ну ккундийи. Абийир-бабариз балин швашван хасиятарикан ва дугъан рябкьюваларикан гъамцдар лишнар гизафси къабул шуйи: гюрчег к1албарин, ягъли жандак хъайир, аькьюллур, адлу тухмиан, ужуб хасият хъайир, аьхюрагирихъ ва жилирихъ хъпекъур, «аъхюр-биц1ир аьгъйир», лихуз ккунир ва заан тербия айир.

Аьдат вуди, сумчрар гизафси чвну вая кьюрдну, дагълуйири чпин нежбервалин ляхнар ккудук1иган, ап1уйи. Сумчриз улхъан йигъян швашван хулаъ **къизларгеже** (вая саспи мягъялийириъ – «ушваракариъ», «шуран

йишиваъ») ккебгъуйи. Мушваъ шуран дустари жюрбежюр аьдатар, ялхъвнар ва швшуваз бахш вуди тярифнан мяълийир ап1уйи. Дурагилан савайи, кюгъне вахтари яратмиш гъап1у тярифнан мяълийириъ дишагълийин гъагъи къисматнаканра ктибтуйи.:

*Яриш, я Марьят ханум,
Бик'яриз ухшар, бика!
Яриш, я Марьят ханум,
Ханумариз ухшар, ханум!*

*Яриш, я Марьят ханум,
Вичси хил'ин гъюрхю риши,
Вичси хил'ин гъюрхю риши,
Малси массу туву риши.*

Революцияиз улихъна йисари ктагъу сумчрин мяълийириъ швшуван суратну аыхю йишв дубисна. Ялгъуз гъадму сумчрин йигъ думу вахтнан дишагълийирин уьмрий варитлан аку, баҳтлу йигъ вуйи, гъаз гъапиш швшув варидарин фикрий шуйи, дугъан гъюрматназ ашкъвари мяълийир ап1уйи, мубарак ап1ру эсераринди дугъан тяриф ап1уйи. Швшуван уьмрикан ктитру мяълийири гъарсарин к1ваз тясир ап1уйи, швшуван язухъ ап1уз, дердерикан хабар гъадабгъуз гъитуйи. Варитланна машгъур эсерар даккни бализ швшувди тувнайи шураз бахш дап1найдар шулу:

*Вари дустар гъулаз тувну,
Узу гъул'ан гъаз адаъва?
Жара гъулаъ майит хъибган,
Лизи кафан аьбкъин, дада.*

*Гюзгю, гюзгю даринхъа,
Гюзгю уччвуб даринхъа?
Даккни бализ тувнайи
Шуран язухъ даринхъа?*

Хъа XX-пи аьсрин гъац1ариъ, Совет гъюкуматди дагълу дишагълийириз жиларизсиб азадвал тувбан къанунар ижми гъахъиган, дишагълийирихъан ва азад шубарихъан багъри уьмур чпиз ккуниганси дюзмиш ап1уз шлуган, сумчрин эсерарин мянара жара шулу. Саспи мяълийириъ шубарин дикъат азадвал яркъуди ат1абгну шулу. Месела, къизларгежейиъ ап1ру мяълийирикан сабдиль шубарин ижми къастарикан мялумат тувра:

*Асккан мурчваъ дусарза,
Заан мурчваъ дусарза,
Гъарзарилан усарза,*

Даккни бализ дяргъярза!

Жигьил швушван образ дюзмиш ап1ури, думу ригъдихъди, вазухъди, лизи кюкдихъди, луфрахъди, жейрандихъди, магъийихъди, т1авус гъушрахъди, гъизил гюлихъди, чинарин гъарихъди ва жара багъалу шей'арихъди тевбиинді табасаранарин сумчрин мяълийир жара дагълу халкъарин аьдатнан эсерарихъна багахъ шула. Мяълиири швушван назуквал ва набаллугъвал улупуйи, «жарадин хулаъ» дугъаз алабхъру гъагъи къисматнакан ктибтуйи. Халкъдин эсерариъ риш адлу ап1ури, дугъан тяриф ап1уи. Исихъ улупурайи сумчриъ ап1ру тярифнан мяълиири шуран уьмур ва сурат артухъдиси ачухъ ап1ура:

*Кюпечийрин арсран камар,
Гъизил палат, Суна бажи.
Шубуд агъзур арсар али,
Алагюзли, Суна бажи.*

*К1улихъ уччуу шал хъайи,
Шализ ухшар маш гъяйи,
Гъаз ишурва, Муминат,
Яв к1ваз ккууни яр ади?*

*Гъарин к1ак1наъ к1ар айи, Муминат,
Кьюч1ан ич1аъ пул айи, Муминат.
Даккни хулаъ жсан айи, Муминат,
Мурадлиин юк1в али, Муминат.*

Амма табасаранарин мяълийириз чпиз Багахъ Востокдин халкъарин поэзияихъди аьлакъалу ап1урайи гизаф хусуси лишнарра а. Гъийин сумчрин мяълийир, ишаларси дарди, бендарин к1алибдиъ ади дюзмиш духъна. Думу к1алиб Къялан аьсрарий дуланажагъдиканна мюгъюббатдикан вуйи табасаранарин мяълийирин тясирнаккди дюзмиш гъахъну.

Къайд ап1уб лазим ву, швушв балин хулаз гъахиган, кюгъне «магияйин къувват айи аьдатар» ап1уи. Месела, балин гъятдиъ швушв'ин дяхнин, сурсулин удрап ва шекерин тикиир алахъуйи (яна кюгъне хъугърувалариз гъилигиган, гъаму аьдатну ц1ийи «швушву жилирин хулаз ахю девлет ва булди ризкъ хуру» хъа «швушван уьмур шекерси меълиб шулу», к1уйи). Швушв хулаъ уч1вруган, хюйихъди хулан цалик арччул хилин лишан кап1уи. Кюгъне хъугъвалариинді, гъаму лишну, швушван гележегдин уьмур жилирин хулаъ шадвалиинді ва баҳтлуди гъябгъбан бадали, кюмек ап1уру к1ури, хиял ап1уи.

Хъа хулаъ уч1вган, дугъан к1вант1арилан сижар бабу вая багахълу дишагълийири йиччв алдатуйи. Му аьдат, жигъил швшуван ушвниан «меъли гафарт1ан» гъайри, фук1ара удрубч1ври к1ури, ап1руб ву. Хъа швшуву баяр артухъси ап1бан бадали, дугъан къамкъариин жили велед дитуйи. Гъам ва жара жюрейин магияйин аьдатар, жигъиларин уьмур аьдалатлу жюрейиинд1 убшбан бадали, ап1ури шуйи. Думу кюгъне магияйин серенжемари жигъиларин уьмур ва дуарин ц1ийи хизан бахтлу ва девлетлу ап1уру к1ури, швшуван ва балин гъавумари умуд кивуйи.

Аьдат вуйиганси, сумчрин гъарсаб пайназ лайикъ вуйи хусуси мяълийир шулу. Думу мяълийир швшув гъахуз дуфнайи жамар шубари, шуран дустари ва жарадари ап1ури шулу. Гъамци сумчир ап1ру йигъан мяълийир ап1ру шубарин кьюб-шубуб десте шуйи. Дуарин арайиъ мяълийир ва зарафатар ап1бан гьюжатар шуйи. Месела, швшув гъахуз дуфнай шубарин мяъли:

*Салам увуз, я жсан халу!
Яв риши гъахуз дуфну ача.
Му жейрансир Суна ханум,
Аълибегаз гъахурача.*

*Ярхла рякъди дуфнача,
Гъюрмат ап1ин, я гъавум.
Айвандикк дийигънача,
Хулаз гъач иип, я гъавум.*

Мяълийирин талитнаъ иштирак шуран дустари ухдит1ан чпин мяълийир гъязур дап1ну шулу. Дуарииъ шуран тяриф ап1ури, дугъан гюргевалин лишнар кайи мяълийир ап1уру:

*Эвелвалин кюю ву Марият,
Эвелвалин бика ву Марият.
Хунча хъади гъюри а Мурад,
Гюзелин юк1в али Мурад.*

*Адагъай, адагъай, гъавумир,
Адагъиган илитай, гъавумар.
Риши дар думу – магы ву, гъавумар,
Гъюл’ин али гими ву, гъавумар.*

*Увуз ужуб рякъ ибиши, ялелер¹⁷,
Ц1ийи хал бахтлу ибиши, ялелер.*

¹⁷ Ялелер – гарччлар йивруган ва ялхъвнар ап1руган, сумчрин жюрбежюр мяълийирихъ хъап1ру мянасуз гаф.

*Яв къяляхъ цIийи бахтар, ялелер,
Хъергну гъюри, Гюлизар, ялелер!*

Сумчрин аьдатаригъ шадвалин, аьлхъбан ва зарафатарин мяълийири ва жюрбежюр шади ляхнари ахю йишв дубисна. Сумчрин йигъари мяракайъ ялхъвнар, мяълийир, зарафатар ап1руган, дурарикан сарира хъял ва гиран ап1дайи. Гъадму аьдатар ва ап1ру серенжемар, аьсриан аьсриз кючюрмиш гъахьи, халкъдин аьдалатнан театр вуйи. Сумчрин мяракайъ къавалари, чавшари хъа саспи вахтари ашкъвари жамарин, шубарин ва дагълуйирин гъевес заан дережейиз адап1ури, шадвалар хуйи.

Хъа, аьдатлуди, швшван багахълуйири ва шубари швшв сумчрин къяляхъ гъулан булагъдинна гъухган, гъамциб зарафатнан мяъли ап1уйи:

*Хъайидар мап1ан гъисабра,
Аварша ип1уз мап1ан инсафра.
Швшв булагъдинна хъуркъур,
Гъардиз саб тики кубкъур.*

*Му сини уходи пч1у гъабши,
Аварша гъип1ур фуж гъаши?
Гъап1у гафар – к1ваинди,
Сини гъябгъур к1ул’инди.*

*Ккундариз учкан гъякъира,
Уч1вай сарун рякъюра!*

Аьдатарихъди аьлакъалу мяълийирихъди баяр-шубар таниш гъап1ган, мялимди дурагин улихъ гъамцдар суалар ва табшуругъар дивиш, ужу шул.

1. Фу жюрейин аьдатар кюгъне табасаранарин яшайишдиш гъахъну?
2. Фу бадали «Эвелцен», «Гудил», «Гуни» к1уру аьдатар ва дурагирихъди ап1ру магияйин мяълийир халкъди яратмиш гъап1ну?
3. Гъаз кюгъне табасаранари швшвахъди вуйи магияйин аьдатар ап1уйи? Гъи дураг ичв гъулаш ап1ури шулун?
4. Швшван тяриф ап1ру мяълийир китабдикан урхай ва дугъан гюргчег образ ачухъ ап1инай.
5. Сумчрин аьдатар ичв гъулаш фицдар ап1уруш, кидитай;
6. Хулаш дадайихъан ва ахю бабхъан сумчрин кюгъне аьдатар ва мяълийир гъерхну, дураг дик1ай;
7. ишалар ичв гъулаш ап1ури шулин? Эгер учвуз саб ишал аьгъяш, думу классдиш ап1инай;
8. китабдикан сумчрин мяълийирин бендар к1ваълан ап1инай!

2. Биц1идарин мяълийир

Табасаранарин медениятдиъ **биц1идарин мяълийири** саб къадар йишв дибисна. Мялимди му темайикан гафар ап1айиз, гъерхну ккунду, фу жюрейин мяълийир биц1идариз аъгъяш. Мялум ву, мураг яратмиш ап1уру гъам биц1идари, гъамсана аъхудари. Му жюрейин мяълийир аъсрариан аъсрариз бажаранвалар кайи дишагълийирин вая дадириин ва аъхю бабарин кюмекниинди баяриз ва худлариз бахш ап1ури, ухъухына хъуркъна ва гъар йигъян дураихъди биц1идар чпин бабари таниш ап1ура. Биц1идарин мяълийир гъам тамашийирихъди, гъамсана зарафатарихъди сигъ аълакъайиъ ади дюзмиш ап1ури шулу. Аьдат вуйиганси. сабпи раЖари биц1ир шинтак кивруган ва шинт дабкърган, бабари биц1ириз мяълийир ап1ури, «лай-лай» гъенг хъипуи:

Лай-лай, йиз рии!

Гизаф ахтур

Аъхюр шул, к1ур,

Гизаф ахтур

Уччур шул, к1ур.

Aх, йиз Суна,

Лай-лай, йиз рии,

Aх, йиз ужур,

Аъхю шулва.

Aх, йиз ккунир,

Уччур шулва.

Гъамцдар мяълийир ап1урган, биц1идар ухди нивк1уз гъягъруб бабариз мялум вуйи, гъаз гъапиш, му аьдатар ва хъпалгру гъавийир хъайи «шинтан мяълийир» дурагиз чпин дадири ва аъхю бабари улупуйи. Хъа биц1идар саб къадар аъхю гъахъиган, дураг ккарцбан бадали, жюрбежюр тамашийир ва уйинар дадири ап1уйи. Табасарандин гъулариз биц1идариз кбалгру му саягънан ва варит1анна машгъур эсер «Я жакъв, жакъв!» к1уруб вуйи. Эгер биц1ириз жакъв фу-вш аъгъю шулуш, му эсери биц1ирин фикрап яркъу ап1уру:

— Я жакъв, жакъв!

Наана гъябгъюрава?

— *Т1улар, маргъариз.*

— *Т1улар, маргъар гъаз вуяв?*

— *Хал an1уз.*

— *Хал дап1ну гъаз вуяв?*

— *Къутахъ гъягъюз.*

- Къутахъна душну гъаз вуяв?
- ДукI убччвуз.
- ДукI дубччвну гъаз вуяв?
- Аш analуз.
- Аш danIну гъаз вуяв?
- Швущв хуз.
- Швущв духну гъаз вуяв?
- Баяр-шубар analуз.
- Баяр-шубар danIну гъаз вуяв?
- Узуз хизан хъуз.

Биц1идарин мяълийирь гизафси гатар, дурагин бякътир, пеэр, шюхътир, даттар, луфар, псинч1ар, дажар, гъянчар ва гъацира жара жюргежюр хулан ва ч1урдин гъайванатар ва жакъвар иштирак шулу. Дурагикан вуйи мяълийир ап1руган, бабари думу гъайванатарин хусуси сесер ап1ури, биц1идарин фагъмин гъар жюре девлетлу ап1уру. Месела, бицириз «Мяу-мяу!» к1уру сесер гьеерхъган, думу дишлади гатдихъинди лигуру. Гъам дарс ккебгърган, биц1идарихъан мялимди гьеерхну ккунду, фицдар ва фу жюрейин сесер гъайванатари ап1уруш. Месела, даждиз фициб дих а? Диidi «Иа-иа-иа!» ап1уру, даттли – «Уъ-уъ-уъ-уъ...!», хуйи – «Аъмп, аъмп, аъмп!», луфру – «Къу-къу-къу!», чиркквли – «Ц1ив-ц1ив», гатди – «Мяу-мяу-мяу!», кюлари – «Ц1ив-ц1ив-ц1ив!» ап1уру. Гъам сесер биц1ириз гьеерхъган, дугъан зигъмиъ, фуну гъайванатдин дурагихъна айлакъа аш, к1ваинди гъубзру. Эгер биц1идари гъарсаб гъайванатдин сесер текrar гъап1иш, думу ляхни урхурайидарин фагъмиз ахю эгъемият тувру.

Ихь фольклориъ вари гъулариъ машгъур вуйи биц1идарин зарафатнан, кялхъбан гафар кайи, «Я дажи-дажи!» к1уру мяъли а. Му эсерихъди урхурайидар мялимди таниш ап1бан къяляхъ, думу роларииндигъубхиш, ахю мяна шулу:

- Я дажи-дажи,
Яв улар учуз захарди чава.
- Инкълар-къиркълар!
Улар тувган, фук1а дярябкъди,
Узу гъап1ди, йиз гъянчили гъап1ди?
- Я дажи-дажи,
Яв ибар учуз мурччварди чава.
- Инкълар-къиркълар!
Ибар тувган, фук1а деребхъди,
Узу гъап1ди, йиз гъянчили гъап1ди?
- Я дажи-дажи,

Яв ликар учуз бакълукъарди чава.
– Инкълар–къиркълар!
Ликар ккадарди, узу гъап1ди
Йиз гъянчли гъап1ди?
– Я дажи-дажи,
Яв рижс учуз мургулди чава.
– Инкълар–къиркълар!
Жаглуийр кеъган, узу гъап1иди?
Йиз гъянчли гъап1иди?
– Я дажи-дажи,
Яв к1ул учуз йигъагди чава.
– Инкълар–къиркълар!
Агъи-агъи! К1ул алдарди, узу гъап1иди?
Йиз гъянчли гъап1иди?
Му фу бала гъабши?
Т1урнар ккундуши, гиниб убзай,
Гинбин кац1ар дагрик кивай,
Кадағъай, гъаш ап1инай,
Т1ирх йивай ва узу
Сарун инжисг map1анай!

Биц1идарин бабари чпин веледар ккарцбан ва дураг ахбан бадали, жюрбекюр мяълийир ктагъуйи. Му жигъатнаан биц1идариз мялум вуйи «*K1ару гату – темпел гату*» к1уру мяъли гъисаб ап1уз шулу. Думу биц1идариз къабул шлу кялхъбар, зарафатар ва айлхъбар кайи жюрейиинді яратмиш дап1на. Эсер убхайиз, мялимди баяр-шубарихъан гъерхну ккунду, шлиз фициб гату хулаъ аш. Биц1идарикан гъарури кидибтну ккунду къюларикан, дураги фициб зарал адмийириз тувруш, чпин гатарикан, дурагин гъиллигъарикан, дирбаш'валарикан, дураги фу ип1уруш, гизафси фу ип1руб ва убхруб дурагиз ккундуш. Мялимди биц1идарин фикрап гатариз артухъси хъайивал ап1бан бадали, жалб дап1ну ккун. Гъаз баяр-шубариз гатар ва дурагин бякъийр ккунди шулуш, айгъю гъап1иш, дурагиз хъанара гъайванатар ккун шулу. Мумкин ву, биц1идарикан сариз к1ваин шул, фициб гъядиса вая угъривал чпин гатди гъап1нуш. Гъамци уьмуми аьдалатлу гатдин образ ачухъ гъап1ган, мялимди эсер устадвалииинді дубхну ккунду. Дидин къяляхъ, мялимди гъамцдар темпел баяр-шубарра шулу к1ури гъапиш, биц1идар артухъси айлхъюру.

Мялимдин къяляхъ къор-шубури эсер убхбан къяляхъ, дидин алас мяна ачухъ дап1ну ккунду. Темпларик кялхърайи, дурагин айлхъюрайи, дураг биябур ва русвагъ ап1урайи мяълийир ихъ халкъдин мелзнат яратмиш

ап1бариъ гизаф дюшюш духьна. Мяълийин сабпи ц1арнан улхбан саягънаан, обращение кьюб раЖари текрар ап1баан, мялум шулайиганси, улихъди кьюлар дисбан вазифа лайикълу к1улиз адабгъурайи гатдикан темпел гату хъуб сефилди мялум ап1ура, дидин темпелвалиин наразивал улупура. Гъайванат гъадмукъан темпел дубхънаки, дидиз гъятта чан улхъан тина жабгъурайи кьюлкъан бисуз ккунди адар. Дидиз йигъян-йигъян ярхи йигъди мани ригъдин манишнакк дабхъуб гизаф ширин дубхъна. Хулар, ахъвар кьюлари ац1нашра, диди ликарихъди ляхин ап1уз гъитрадар, дидиз «кьюлкан дубхъна халу»:

*Темпел дубхъна уву гату
Кьюлкан дубхъна увуз халу.
Гъаз дабхънава уву ригъдихъ,
Жабгъуради кьюл яв улихъ?*

Биц1идарин саб яш дубхъну, дурарихъан кючиириз гъягъюз шлуган, дураг гъуншиириин биц1идарихъди таниш шулу ва дурагин уымрий ахю гъядисийир ва ачмиш'валар шулу. Биц1идари хъадан мани йигъари серник дусаян улихъ заманиирий «Мандлар», «Бацар» к1уру уйинар хъа жара вахтари «Гъит1ик1нак1ар» ап1уйи. Дурагилан савайи, биц1идари юк1в улдумбчбан бадали, тамашийириин мяълийир ап1уйи. Месела, «Гъит1ик1нак1ар» к1уру тамашийин «Агъар-гъагъар» к1уру биц1идарин мяъли. Эсер дубхну ккудубк1айиз вари биц1идар жин дубхъну ккундийи, хъа сари дураг дагну ккундийи. Му эсер гизафси жюрбежюр мянасуз гафарикан ибарат дубхънайиб ву:

*Агъар-гъагъар,
Гъашдин к1улур,
Ч1уппер-n1еннер,
Пленна зик,
Пелли-велли,
Жафат1-фат1,
Гал-сив,
Ч1влягъ-блягъ,
Ч1вугърибит1ан
Т1убан т1яркъ –
Гъит1ибк1 яв т1уб,
Гъит1ибк1 яв к1ул!*

Гизаф ишру биц1идарик кялкъбан бадали, «Имшилягъ – шубарин рягъ» к1уру мяъли гизафси биц1идарин ва дурагин бабарин арайиъ шуйи. Му эсер бабу убхруган, биц1и худул ккебехъуйи. Хъа айлхъбан ва кялхъбан бадали, «Я бай, гъей!» к1уру эсер ишлетмиш ап1уйи:

– Я бай, гъей!
 – Вай!
 – Вай пну, пулт ап1ин,
Пеълин к1ек1еш хунн ап1ин,
Арсран гутай ииз к1уликк,
К1ек1шин ц1араgъ яв к1уликк,
Рягънин ахлар яв къял'ин,
Нисун к1иккар ииз къял'ин

Эсерар дурхну ккудук1балан къяляхъ, мялимди классдин улихъ гъамцдар сувалар ва табшуругъар дивиш, хай шул.

1. Му эсерар шли яратмиш гъап1дар ву?
2. Мяълийиъ гатдиз «темпел гату» гъаз к1ура?
3. Мяълийиъ фицдар гатдин хасиятар улупураш, ачухъ ап1инай.
4. Темпелвалин лишнар инсанарик шулин, дурариин адмийир аълхъюри шулин?
5. Мяълийин ахиримжи ц1араарин мяна ачухъ ап1инай;
6. «К1ару гату – темпел гату» к1уру мяъли к1ваъланди аygъю ап1инай;
7. Хулаъ ичв гатдикан 7–10 предложенийир айи сочинение литературайин тетраддик дик1ай;
8. Учвуз биц1идарин фицдар тамашайирин мяълийир аygъяш, классдиль урхай;
9. «Мандлар» ва «Бацар» к1уру биц1идарин тамашайир фицдар вуш, кидибтай.

3. Дуланажагъдикан мяълийир

Лирикайин мяълийири табасаранарин фольклориъ лап ахю йишв дибисна. Дураг гъамцдар жюрииз пай ап1уз шулу: ***дуланажагъ уъмрикан, гъуррабатдиъ айидарикан ва мюгьюббатдикан.***

Дуланажагъдикан вуйи мяълийирихъди баяр-шубар таниш ап1уган, мялимди революция хайиз табасаранарин яшайиш фициб гъабхьнуш, ктибтну ккунду. Читин шарт1ариъ яшамиш шулайи дагълу табасаранарин мяълийириъ жамяльтугъ уъмрин гъядисийрра яркъуди ат1агна. Дурагиъ зегъметчи халкъдин гъагъи къисматнакан, бахтсузваликан ктибтна ва диндин рюгъянирихъна, ханар-бегарихъна вуйи халкъдин наразивалар улупура. Къайд ап1уб лазим вуки, эгер мюгьюббатдикан вуйи эсерар гизафси дишагълийирин арайиъ яратмиш шули тарагъуйиш, мицдар жамяльтугъ аылакъирикан вуйи эсерар гизафси жилари ктагъуйи. Дураг халкъдин арайиъ ашкъвари ва халкъдин сюгъбатчиири тарагъуйи.

Табасаран уълкейиъ яшамиш шулайдар гизафси саризра мют1югъ дару уъзден¹⁸ дагълуйир вуйи. Дурагин гъар гъулаъ жамяльтдин ва «мистан» мулкар, яркврар, хярар, сивар ва имбу жилар айи. Мит1ланна савайи, гъар касдин чан хусуси хярар, хут1лар, бистнарра айи. Жамяльтдин жилар, хярар ва яркврар гъуландарин малар ва марчар уърхбан бадали, ишлетмиш ап1ури шуйи. Хъадан ляхнар ккудук1ган, хут1лар ва жара мулкар ц1ибди айи табасаранар гъар йисан Дербентдиз, Къубайиз, Бакуйиз, Ширвандиз ва жара йишвариз лихуз гъягъюйи. Гъвандин, рукъан ва к1ак1влин уставалар кайи дагълуйир гъар йисан жара вилаятариз лихуз гъягъюйи. X1X-пи айсрин ккудук1ру йисари Бакуйиз рукъан рякъ гъап1ган, гизаф табасаранар девлетлу Зейналабдин Тагъиевдин нафтлин буругъарихъ лихуз гъягъюйи. Гъадшваъ дагълуйир урус, азербайджан ва эрмени фягълийирихъди таниш шули, дурагирихъан фягълавал ва жара кеспивалар дубгъури шулу.

Табасаран вилаятдиъ гъахъи ханар-бегарикан к1уруш, Этег вилаятдиъ Ахъит1 гъулаъ сар Бегбала к1уру девлетлу мулкидар гъахъну. Дугъан хиликк бегдин мулкариин лихру шубуб-юкъуб гъулан ряятар ккайи. Хъа Диричв мягъялиъ Гъвандикк гъулаъ революция хайиз девлетлу Гъажикъуттай гъахъну. Дугъаз сумч1ур агъзурт1ан артухъ марчар, хъудваржт1ан зина ахю малар, гъайвнарин илхийр ва дурагиин лихру рягъятар айи. Гъадму девлетлу ксарин хазна артухъ ап1ури, дагълуйири чин яшайишра ужу ап1уйи. Имбу гъулариъ яшамиш шулайи дагълу табасаранар саризра мют1югъ дару азад уъзденар вуйи. Дурагиз чин гъулариъ хусуси жилар айи,

¹⁸ Уъзден – саризра мют1югъ дару зегъметчи кас.

хъа малар-марччар уърхбан бадали, гъар гъулаъ жямяльтдин, мистан жилар ва ярквар айи. Саспи гъуларин жям'аитариз галар, сивар ва жюрбежюр кевшенаарра айи.

Машгъур вуйи «Касибвал» к1уру мяълийиъ зегъметкешди чан уъмур девлетлу мулкидариндихъ тевра. Диidiъ риятдин наразивал, читин къисматназ учв гъаршу вуйивал улупура. Мяълийиъ девлетлуйиз вари тувнайивал, хъа касиблиз я Аллагъдихъан, я инсанарихъан кюмек адрувал улупура:

*Убгуз хъюбгъии хал, кабхъну ц1а,
Кюмек хъидар увуз сарра.
Лиж дубгу, малси авара
Ан1урва инсан, касибвал.*

Барабарсуз паччагъдин девриъ яшамиш шулайи дишагълийин къисмат кьюб гъат читинуб гъабхъну. Думу вахтари Табасарандиз гъафи немец ч1алнан айлим ва этнограф вуйи А. Диrrди гъамци бик1ура: «Ханарин ва бегарин ханумар чпиз ккунибси яшамиш шулу. Хъа нежбрарин хпар, гъарган гъагъи ляхин ап1ури, дач1арк1на. Дурари чпин къял'инди гак1влар, шид, хулар ап1руган, гъванар хуру. Саспиган хулар арсбан бадали, ук1у ругдиз дурари сумч1ур километр манзил ккадап1уру, я гвач1инт1ан хябяхъдиз халачийихъ деъну шулу»¹⁹. (*Таржума авторин ву*). Думу деврин дишагълийин гъагъи зегъмет мяълийиъ ачухъди ат1абгна:

*Чухдин рижсв – дуркъу кешемир,
Амк1 марц1 ап1бу к1ару гъабхъну.
Ис алахъну зегъмет зигбу,
Йиз ширин жсан гъузгъун гъабхъну.*

Халкъдин эсерарий касибарин ифи убхъурайи истисмарчийрикан вуйи хъял, дураг даккнивал гизафси му жерейин мяълийириъ ачухъди рябкъюра. Эсерарий наразивал кьюб саягъниинди улупура. Саб терефнаан, мяълийир ктагърудари касибариҳъди сабси дерд зигура, тмуну терефнаан к1уруш, дугъу гъулан бегарихъна вуйи чан хъял, барабарсуз гъокуматдин къанунариз вуйи айксивал ашкар ап1ура. Амма Урусиятдиъ ва Дагъустандиъ лук1вал къанундиан адап1нушра, дагълу нежбрин гъял-гъисаб ва яшайиш ужу гъабхъундайи. Рият зегъметкешарин мулкидарихъна вуйи асиллувал хъана гъагъи гъабхънийи. Я мулк, я мал-мутму хътру касибар, хизан уъбхбан бадали, ип1руб ва ляхин абгури, гъурабат уълкиириъ т1ирк1ури гъахъну. Баккуйин буругъариин дураг революцияйин гъевес кайи фягълийирихъди таниш шуйи. Мумкин ву, исихъ тувнайи мяъли гъадму вахтназ тялукъ вуйиб

¹⁹ Диrr А. Очерки по этнографии Дагестана. В Табасаранском округе. Тифлис, 1903, 4-пи маш.

хъузра. Диdiъ гележегдин халкъдин уъмур ужуб хъуб'ин умудлу вуйивал рябкъюра:

*Гюни-гъара йигъар гъягъюри ихь,
Душманди ифи битIруси убхъури ихь,
Душман дерккну дивандиъ халкъдин улихь,
Гъякъяр ериру замана гъюр сад йигъан.*

1878-пи ва 1895-пи йисари паччагъдин жаллат1ариз гъахьи айксивалар ва гъаршувал инсафсузвалинди дагълуйири ккагънушра, табасаранарин нежбариин ва фягълийирина разивалин рюгъ зат ис гъабхъундар. Табасаран халкъдин яратмиш ап1бариъ гъадму вахтарикан шагыидвал ап1ру мяъли гизаф гъулариъ мялум вуди гъабхъну:

*Дагъдин к1ул'ин Сибирь алира,
Гъамкъан ккуни дюн'я-ватан.
Гъвандин барийр ягъал вушра,
Инсафвал зат дарап1архъа.*

Саб шаквал адарди, гъаму ц1арари Даттил, Гъеп1ил, Т1ивак, Ягъдигъ ва Табасарандин жара гъулариъ губернаторин дестейихъди гъахьи кч1ихбарикан к1ура.

XX-пи айсрин к1улариъ яваш-явашди халкъдин арайиъ революцияин фикрап артухъди тарагъуз хъюгъру. X1X-пи айсрин ахиримжи йисариъ ва XX-пи айсрин к1улариъ гъадму вахтарин машгъур ашкъвари ва шаирари табасаран зегъметкешарин ва халкъдин вакиларин дерин фикрап чин эсерариъ ат1агуий:

*Tlyrфан гъубгъииши, улдубч1вур нир,
За шул уч1вери гъабши хамир.
Сам1и духьну касиб-факъир,
Яв к1ул убччверу йигъ гъюр, залум.*

Му саягънан мяълийир ихь табасаран фольклориъ ц1ибт1ан имдар, амма дурари халкъдин фикурлувал, революцияин фагъум заан дережайиз хъубкънайивал яркъуди улупура. Диidiхъди сабси, му жюрейин мяълийири табасаранарин читин уъмур улупура ва зегъметкешар истисмарчайириз къаршуди дийигъиваликан шагыидвал ап1ура.

Дуланажагъдикан вуйи мяълийири арайиъ «Кавха» к1уру эсерра а. Диidiъ мялум дару халкъдин сар ашукури чан ва жарадарин наразивал дюзвалинди улупура. XX-пи айсрин к1улариъ Дагъустан халкъарин ва дагълу табасаранарин фикрап, касибарин уъмур дигиш ап1бан бадали, вари гъулариъ тарагъуру. Хъа кавхайи чан ч1уру гъюкум ап1ури, касибарин хал ккадабхъбан бадали, макур ап1ура:

Ккадабхъну ккундувуз йиз хал,

*Увуз ккабхъур к1ури бархал.
Яв баҳтнан ва уымрин ахал,
Илт1ибк1рияв къяляхъ, кавха.*

*Вува гъарган уч 'ин хаин,
Гъибтидар ихтибарув 'ин.
Сумчир дубхъну яв раккниин,
Дилигризу гъич, я кавха.*

Дуланажагъдикан вуйи эсерар аыгъю гъап1ган, мялимди баяр-шубарин улихъ гъамцдар суалар ва табшуругъар дивиш, ужу шулу:

1. мюгьюббатдикан вуйи эсерарилан башкъа дуланажагъдикан вуйи эсерарик фу хусуси лишнар ка?
2. мяълийириъ касибарин ва ряятарин уымрарин фу терефар улупура?
3. кавха фуж ву, дугъу гъулариъ фициб гъюкум ап1ури гъахъну?
4. революция хъайиз улихъна табасаранарин зиин шли агъавал ап1ури гъахъну.
5. дуланажагъдикан ва кюгъне читин уымрикан кадагънайи мяълийириъ фицдар мялуматар ухъуз тувра?
6. «Кавха» к1уру эсер к1ваълан ап1инай.

Жямяльтугъ уымрикан вуйи эсераригъ «Малла» к1уру мяъли варит1анна артухъси халкъдин ушвниин алди гъабхъну. Му эсери диндиз айкси фициб тербия тувруш, аннамиш ап1ури, мялимди биц1идар гъязур дап1ну ккунду. Диidi мусурман диндин рюгъянийир гъар терефариан улупури, дураг танкъид ап1ура. Мяълийиъ халкъдин маллиирихъна вуйи рафтар яркъуди ат1абгну, дурагин аьмалдарвал, жилиин зегъмет зигуз даккнивал ва жюрбежюр жара адмийириз хас дару лишнар кайивал улупура. Эсерин сабпи бенднаъ мяълийин асас мяна ат1абгура:

*An1ри халкъдин улариъ кум,
Хъап1рава яв мурдал гъюкум.
Я хяр дубшивну, я дубзну тум,
Зигурдарва зегъмет, малла.*

Табасаран халкъдин маллиирихъди вуйи айлакъийир кюгъне вахтариан мина гъийин йигъаз ужудар терефарихъинди дигиш гъахъундар. Гизафси маллиирихъ адмийири хъугъри шулдар. Мяълийиъ халкъдин фикрар ва инсанарин рюгъянийирихъна вуйи рафтар ачухъ ап1ура. Аллагъ мелзниин алди, маллайн ап1урайи мурдал ляхнари зигар дап1найи халкъди мяълийиъ чан наразивал, айксивал ва дугъкан вуйи хъял улупура. Эсерин ккудубк1ру бенднаъ маллайихъ адмийири хътругъру къастарикан, диндиз къаршу гафарикан ва асас мяънайикан хабар тувра:

*Бес ву учу ап1уб алдатмиши,
Дург иихъ, ич рякъ ибири ачмиши!
Учуз бахтлу уьмур гъабишии,
Ккундарчуз ичв женнет, малла!*

Гъамци мялимди урхурайидар халкъдин мяльлийирихъди таниш гъап1ган, эсерар фици яратмиш ап1уруш ва дураг фици дюзмиш духънаш, ктибтну ккунду. Месела, «Малла» к1уру эсерин шубубпи бендналь риторикайин суалари аыхю роль уйнамиш ап1ура. Мяльлийин асас мянайин метлебнан ва суратламиш ап1бан алаторин анализди халкъдин диндиз гъуллугъ ап1ру агъларихъна вуйи даккнивал ачухъди мялум ап1ура. Диidiъ, риторикайин суалари халкъдин якын вуйи аьгъвалат тасдикъ ап1ури, мяльлийин девлетлу ч1алназ гюрчегвал хура ва мяльлийихъ хъпекърударин фикрар тясирул ва мяналу ап1ура:

*Гъаз гъярам хай шулу увуз,
Учу дап1ну уълихъ аъжуз?
Зигурашира зегъмет, учуз
Гъас адархъа девлемет, малла?*

Хъубпи-йирхъубпи классарий урхурайи баяр-шубар халкъдин мяльлийирихъди таниш ап1руган, мялимди улупну ккунду, фици революция хъайиз ктагъдарна совет уьмрикан вуйи эсерар чиб-чпихъан жара ап1уз шулуш. Мит1ланна савайи, мялимди дупну ккунду, фици халкъдин фикрарна табасаранарин шаирарин эсерар чиб-чпихъди тархъруш. Месела, Даттларин Уружлин «Фици дубхъна замана» к1уру эсериъ, тямягъкар, эдебсуз, ягъсуз маллиириз аькси вуди, дурагин альхъюри, шаири гъамци бик1ура:

*Эй, агълар, фици дубхъна замана:
Кавхийр са-сар, маллиирип духъна хъу-хъур.
Ясаар, чпиз аьгъдашира бегъем урхузра,
Бачк1вар – бурма, валжсъар хъади хъу-хъуб.*

*Хъуб к1ару ц1ар гъурхур духъна малла,
Садакъа тутрувииш, зур тувну гъадабгъур.
Гъюричвуз Аллагъдихъан аыхю бала,
Гъяфтайшан гъяфтайиз иихури хъухъур...²⁰*

Революция хъайиз улихъ вахтари дишагълийирин ва табасаранарин шубарин уьмур кюгъне аьдатарилан ва маллиирилан асиллу вуйи. Риш шлизвуш шувуваз тувруган, гизафси вахтари дутгъхъан гъерхдайи. Дугъан уьмур абийри ва маллиири чпиз ккуниганси гъял ап1уи. Гъамци къанунсуз

²⁰ Табасаран поэзияйин антология. / Дюзмиш гъап1ур ва шиърикан мялуматар гъидик1ур М.М. Гъсанов. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1980, 6-пи маш.

аьдатариз ва маллиириз аьксиди вуйи гафар гъяйи мяльийир гъийин девриз ухъухына хъуркъна. Дурагиргъ варит¹анна машгъур вуйиб «**Яраб, малла, юклв убгрияв**» к1уру мяъли улупуз шулу:

*Мархъар дургъну сели ккапly,
Таза гъелем, юклв убгрияв.
Зуз дакнириз нюкягъ гъапly,
Яллагъ, мала, юклв убгрияв!*

*Узу мукъан йитим гъапlва,
Дюн'яйик пай дарибирияв.
Мукъан жисилр атlуз гъиту,
Яллагъ, мала, бай ичlрияв!*

*Руг алабхънай мичlи накъвси,
Уларин акв къит ибирияв.
Зуз дакнириз нюкягъ гъапly,
Яллагъ, мала, к1ул уьбгрияв!*

Революцияйин улихъна вуйи деврин мяльийир аьгъю ап1ури, мялимди урхурайидарихъди эсерарин гафарин зиин гъабхру ляхнис саб къадар фикрап тувну ккунду, фицики дурариъ кюгъне, гъи ихъ яшайишидъ тек-бирт¹ан алдараҳъди вуйидар, халкъдин гъийин улхбан ч1алнаан душнайи гафар йигът¹ан йигъяз артухъ шула. Думу кюгъне гафарин мяна мялимди ачуҳъ ап1ури, дураг литературайин тетраддик дидик¹ну ккунду: «кавха», «зякат», «ясарап», «ушварин сеъ», «зулумкар», «мулкидар», «хан», «бег», «маллайи к1аж ап1уб», «валжагъ», «садакъа», «кузден кас» ва гъ. ж.

XVIII–XX-пи аьсрин к1улариъ яратмиш гъахъи гъурабатдъи айидарикан мяльиири табасаранарин фольклориъ саб къадар йишв дубисна. Дуланажагъдин гъялариз гъилигиган, аххону пай табасаранарин жилар ва жигъил баяр чвлин ва кьюрдун вазариъ Эвелцан машквар хъайиз гъурабатдиз лихуз гъягъюйи. Дурагикан гизафдар Каспий гъюлин гъирагъарихъ хъайи шагъариз ляхин абгуз, жара гъулариз «бер йивуз»²¹ ва жара ляхнар ап1уз гъягъюйи. Вазарииндигъ, хъя саспидар йисарииндигъ гъулаъ адруган, дишагълийири чпин адахлуйириз ва багахълуийириз саб къадар эсерар бахш ап1уи. Дурагиргъ дишагълийири чпин дердар-гъамар ат1агури, ккунидари мани саламар хътаура:

*Т1ирхурайи лизи луфар,
Саб геренди яваши иихъай.*

²¹ Бер йивуб – лопаткайиинди жара касдин бистнариъ жил ебккуб.

*Гъурбатдъ аий юлдшиз,
Мани вуйи салам йипай.*

*Мани ѹишвариз душнайи,
Лизи луфар фила гъюйк1ан?
Гъурбатдиз гъушу гюзел,
Вахт ккудубк1ну, фила гъюйк1ан?*

XIX-пи аьсрин ккудук1ру йисари Дербентдиан Бакуйиз рукъан рякъ ккудубк1ган, дагълу табасаранар Баку шагъриз лихуз гъягъюйи. Душваь гизафдар нафтлин буругъарихъ ва жара ляхнар ап1ури, чпин хизанариз пул гъазанмиш ап1ри, йисар адауий. Гъуларь гъузнайи хпариз ва жигъил живанарин адахлуйириз чпин ккунидари фицдар ляхнар ап1ураш, мялум вуйи. Саспи эсерариъ, шагърин биц1и образ улупури, адахлуйири чпин дердар-гъамар ат1агури ккарагура:

*Бакуриан му ихъ гъулаз,
Гъюз ихтияр адайнин, бай?
Саб кьюб т1убсиб кагъаз бик1ну,
Хабар an1уз шулдайин, бай?*

*Лизи хилар жибдиль ивну,
Баку шагъриъ лицурава.
Зу йисирси гъуларь гъитну.
Яв к1ван дустар уърхюрава.*

Гъурбатдъ лихру ксарин уьмур читинуб вуйивал дишагълийириз мялум вуйи. Хизандиз ризкъ хубан бадали, дагълуйири варит1анна читин ляхнар ап1уйи, дурап хузаниари лук1арси ляхнариз къабул ап1уйи. Чара адру дагълуйир, ляхин абгури, чюллериъ ва шагърарии лицури шулу:

*Заварикан леъфер dan1ну,
Жиларикан ахнар dan1ну,
Гъванарикан марфк1ар dan1ну,
Йиз ккуни яр наан айк1ан?*

*Къуба шагъриъ базар хъибган,
Зар алабчу ягълухъ абкъин.
Лизи луфар къяляхъ dan1ну,
Гюзел шураз хабар an1ин.*

4. Мюгъюббатдикан мяълийир

Мюгъюббатдикан вуйи мяълийир гъамусра халкъдин мелзниин алди, халачайрихъ хъайи шубарин, хярар-хутлариъ лихурайи зегъметкешарин арайиъ ади шулу. Му темийирин эсерарин саб къадар чпин хусуси чвурар алидар ву, имбудар кIуруш, тек бендарди ишлетмиш апIури шулу. Тек бендар ихъ фольклориъ фукъан аш, саризра мямум дар, дураг лап гизаф а. Халкъдин арайиъ *мюгъюббатнан хажалатнакан, шадваликан, агъ кайи бендар ва гъурабатдиъ аидарикан* вуйи тек бендар гизафси шулу.

Мюгъюббат инсандин лап заан ва кIван марци гъисс ву, кIура мяълийири. Дурари «ккунивалин кIван зиянарикан», «убгурайи жигъил уымрикан», «мюгъюббатдин шарабдикан» ва «ккунивалин дармандикан» ктибури шулу. Ихъ лирикайиъ шадваликан дарди, дердер-хажалатарикан вуйи гизаф мяълийир ва тек бендар а. Му жюрейин мяълийири юк1в улубкънайи шуран (вая балин) к1ван биц1и образ яратмиш дап1на: «убгурайи жигъил юк1в», «юк1в ибщурайиз», «дердлу юк1в», «к1вак ц1а кабхънайиз», «юк1в ибшурайиз», «юк1в гъялак гъабшийиз», «юк1в улубкънийиз» ва гъ. ж. Балинна шуран чиб-чпиз ккун хъувал халкъдин эсерариъ к1ван ляхин ву к1ури, хиял ап1уру.

Табасаранарин мяълийириз чпи Багагъ Востокдин халкъарин поэзияихъди альакъалу апIурайи гизаф хусуси лишнарра а. Месела, дурарин бенднан, яна, юкъуб ц1арнан к1алиб. Эгер халкъдин аьдатарин мяълийирина ишлар жюрбежюр ц1арарикан ибарат шулуш, сумчрин мяълийири, мюгъюббатдикан ва дуланажагъдикан ктагъу эсерари, аьдат вуйиганси, бендарин к1алиб дебисна. Думу жюрейин к1алиб ихъ фольклориъ иранарин ва азербайджанарин поэзияин ва ашкъварин эсерарин тясиrnаккди ва дурарин кюмекниинди ихъ медениятдиъ дюзмиш гъабхыну.

Шиътарин эсерарин мицисдар хусуси дигиш'валар хъпан себеб гъамциб ву. V-пи аьсрилан ккергъну, Дербентдин, Табасарандин ва Къибра Дагъустандин вари жилар Персияин Сасанидари (Иездигард I, Иездигард II, Къубад-шахди, дугъан бай вуйи Хосров I Ануширванди ва дурарин къяляхъ гъахъи жара шахиншари) чпиз гъидисну. Думу вахтари жара къибра вилаятариз лигну, Персия²² гъюкуматдиз ва фарс ч1ал ап1ру халкъариз ужуб дуланажагъ, кюгъне меденият, варит1анна заан дережайиз удубл1внайи илим, дерин ва девлетлу фольклор, кюгъне литература ва культура аий.

Хъа VIII аьсриъ чапхунчи аьрабари Маслама ибн аbd Малиқдин (713-пи йис) ва Джейрахдин (724-пи йис) регъберваликкди Дагъустандин дагълу

²² «Персия» к1уру чвур 1935-пи йисазкъан тарихариъ ими, гъи думу гъюкуматдиз Иран к1уру.

халкъар мют1югъ ап1уру. Дурари, Табасарандиъ ва вари Дағъустандиъ дағълуйир дағъитмиш ап1ури, гизаф гъулар ккидирчну. (Дардагъин гъап1у гъуларин гъюрдар Табасарандиъ гизаф а. Диндин рюгъянири, гъадму гъулар бит1ари ва жюрбежюр уъзари ккадахъдар ву к1ури, адмийириз гъира куч1лар ап1ури ими). Мусурман дин дағълариъ аърабари гужниинди къурмиш ап1айиз, тахминан юкъудварж йисандин арайиль, персарин машгъурлу ва девлетлу медениятди табасаранарин ва жара къибла Дағъустандин миллетарин уъмриз, яшайишдиз, дуланажагъдиз ва фольклориз къувватлу тясири ап1ури гъабхыну. (Табасаранаиз халачи убхбан карастивалра Къялан аъсрариъ Персияйиан гъафиб ву.). Гъадму вахтарин иранарин медениятдин гужли тясирилувал гъийизкъан ч1алнаъ рябкьюру, гъаз гъапиш, ч1ал ахтармиш гъап1у илимдин аълимарин фикраиинди, табасаран ва лезги ч1алариъ 10 – 15 % - т1ан артухъ гафар «фарсизмийир» вая «иранизмийир» ву.

Мюгъубатдикан вуйи мяълийир ихъ фольклориъ варит1анна гизаф а. Мюгъубат – инсандин лап заан ва кІван марцци гъисс ву, кІура мяълийири. Дурари «ккунивалин кІван зиянарикан», «убгурайи жигъил уъмрикан», «мюгъубатдин шарабдикан» ва «ккунивалин дармандикан» ктибури шулу. Ихъ лирикайиъ шадваликан дарди, дердер-хажалатарикан вуйи гизаф мяълийир а:

*Йиз улерлан гъушу нивгъар,
КуркIу жилар шагыдар ву.
Йиз багърум юкIв жандиъ имдар.
Наан дивза жандин дердер?*

Дагълу шуран образ варит1ан акуди халкъди яратмиш гъап1у цАарариъ рябкьюра. Ккуни шуран сурат даршлубкъан уччвуб ву, «дугъан гюргевал саризра айиб дар» ва «думу бикIуз шлуб дар». Халкъдин ашкъвари чиз ккуни шубарин шиклар улупруган, аку рангар гъайиф ап1дар. Хъпекъурайидарин улихъна ккуни шуран гюзел къашкъамат эсерари хура:

*Күшар кIару пекдин зарси,
УлчIемар – цИийи вазарси,
ГарцIлар ву гъизилгюлерси,
Сар гюзелиин ашуқь вуз...*

Халкъдин яратмиш ап1бариъ шуран шикил тувруган, аъхуну пай дугъан рякъру ч1атан лишнариз кымат туврушра, саспи вахтари дугъан «айт1ан хасият» улупуру, шуран дердер-гъамарикан ктибуру ва дугъан гъамну дигиснайи к1вакан к1уру. Дердери к1ваз аъзаб тувнайи шураз, луф духъну, дурариккан азад хъуз ккун шулу:

Гъачай, чийр, луфар хъухъа,

*Ук¹у завуз удуч¹вухъа.
 Вари дустар сат¹и духъну,
 Ихъ дердер гъял ап¹удухъа.*

Амма ккунир кІваь айи риш мяълийи сикин апІдар. Шуран сурат, фикрар ва хиялар табиаътихъди ва шикларихъди ташбигъ дапІну, тувру. Аъхюну пай гъацдар тевбар завун аку хядарихъди, дердлу вазарихъди, убгурайи ригътихъди шулу. Ккунирин хабахъ хъуз ккунди, дердер-гъамар айи дугъан юкІв мюгьюббатдин цІигъ убгурало:

*Гъизил завуъ ригъ убгурало,
 Ригъ убгурало, кум алдарди.
 Йиз гъянаъ айи юкІв убгурало,
 ЮкІв убгурало, сикин дарди.²³*

Гъаци вуйиган, халкъдин шиъратиъ яратмиш дап1найи дагълу шуран образди, саб терефнахъан, мяълийирихъ хъпекъурайидар марщивалин тамамвали ва гюрчегвали ккагъру, тмуну терефнахъан, шуран къисматнахъна, дугъан бахтнахъна вая бахтсузвалихъна дуарин гъискар гъат1арццуру. Халкъди сак1ал дап1найи табасаран шуран гюрчег суратну машгъур ашкъвариз ва дугъан миди вуйи вакилариз ужуди эстетикайн къанунар аygъяди хъуваликан, хъа поэзияи халкъдин рюгъ жигъатнаан медениятдикан шагъидвал ап1ура. Гъаму саягъниинди яратмиш дапІнайи мюгьюббатдикан вуйи мяълийир гъира табасаран халкъдин медениятдиъ варжарииндигъа.

Дуарин арайиъ «Нив¹ун шараб», «Адахлуйиз», «Сар гюзелиин ашуукъ вуза», «Мюгьюббатнан шараб», «Дагъдин жейран», «Жан, гюзел яр», «Узу гъургунва», «Селминаз», «К1ару шур’ин юк1в али Гъяжибег», «Дагъдин жейран», «Алагюзли яр гъафундар», «Мюгьюббатди юк1в абц1найиз», «Яраб хъадукар фила шуйк1ан», «Жандин дердер», «Дагъдин жейран» кІурудар ва гъацира жарадар машгъур ву.

«Нив¹ун шараб» к1уру мяъли гизафси Заан Табасарандиъ ва Диричв мягъялиъ тарабгънайиб ву. Му машгъур эсерин йиц1ийирхъуб бенд узу 1970-пи йисан Жвуулли гъулаъ мяълийирин устадар вуйи Агъабекова Жавгъракан, Къасумова Жеминатдикан ва клубдин директор гъashi Уъмарова Шимшатдикан деебхъну гъибик1унза. Дуарин гафариинди, му кюгъне мяълийиз сумч1урна йирхъуб бенд а, амма дуарихъан эсерин артухъ бендар к1ваин ап1уз гъахъундайи. Шаксузвал адарди пуз хай шул, му мюгьюббатнан кюгъне эсер дердер духънайи шуру яратмиш гъап1уб ву.

²³Табасаран халкъдин мяълийир. / Эсерар уч гъап1ур ва гъварч дюзмиш гъап1ур М. М. Къурбанов. Мягъячъала, 1990. 13–14-пи машар.

Гъаци вуйиган, мяълийиъ сабан шуран бендар улупна, хъасин балин гафари дуарин уымрин ккудук1ру йигъарикан ва гъяларикин мялумат тувра. Мяълийин гъурулушдиз гъилигиган, аygю шулу, му эсер Багахъ Востокдин халкъарин арайиъ тарабгънайи арабарин фольклориъ яратмиш гъабши «Лейли ва Меджнун» к1уру мюгъюббатнан дастандин сюжет ишлетмиш ап1урайиб. Му арабарин машгъур эсерин Къялан асъариъ 150-t1ан артухъ вариантар персарин, таджикикарин, тюркерин, узбекарин, азербайджанарин, тюркменарин ва гъ. ж. миллетарин фольклорариъ ва шаирарин эсерариъ гъахъну, хъа гъарсар машгъур шаири, дидин сюжет ишлетмиш ап1ури, чан вариант яратмиш ап1уб хусуси мажбурнамаси гъисаб ап1уий. Гъаму ляхин Багахъ Востокдикъ шаирарин ва ашкъварин арайиъ ахю аднан ляхин вуйи.

Мяълийиан рябкьюрайиси, адахлуйиин юк1в улубкънайи шуру, чан уымрин хиялар ва адахлуйикан вуйи фикрап к1улиз дурушган, чан ширин жан гъадабгъну, дюн'яйилан гъягъюз ккунди, гагайиз чан уымриъ ккудук1ру гафар к1ури, ккарагура:

*Я, жсан гага, ебхъ увуз ииз агъузар,
Саб геренди гъач маҳъан узккан бизар.
Дюн'я к1ару дубхъну азуз лап аъзар,
Ихтияр ча, гага, гъягъюз ккундузуз.*

Мяълийин мянайин кульминация улупру гафариъ, ккунирикан мижктабт1у шуру, чан жан гъадабгъуз гъязур духьнайири, адахлуйиз уымрин ккудук1ру т1алабар ачмиш ап1ура:

*Бик1 к1ару кагъаз – накъв дюзетмиши ап1ин,
Накъвдин гъизилгюл яратмиши ап1ин.
Йиз ужагъ к1аруди безетмиши ап1ин,
Сагъ иихъ, гюзел яр, узу гъягъюраза.*

*Сабур ап1ин, бабан юк1в сикин ап1ин,
Хажалатнан иигъар ииз эркин ап1ин.
Муч1у накъвидиъ сарун зу сикин ап1ин,
Сагъ иихъ, гюзел яр, узу гъягъюраза!*

Мюгъюббатдикан вуйи жара мяълийирси дарди, «Нивк1ун шараб» к1уру эсер Багахъ Востокдин халкъарин фольклорариъ машгъур вуйи мюгъюббатнан дастанарси дюзмиш дап1на. Дирий айи бендар 11 слог ади ибарат духьна. Му жюрейин дастанар ашкъвари чин адахлуйириз баҳш ап1уий ва дураг лап ухди халкъарин медениятириъ машгъур шуйи: «Лейли ва Меджнун», «Ашуку Къяриб», «Къярибна Шахсенем», «Асли ва Керем», «Хосров ва Ширин» ва гъ. ж.

Гъаму саягъниинди дюзмиш ап1ури, Къялан аьсрариъ персарин, таджикирин, туркменарин, узбекарин ва жара тюрк халкъарин литературииъра дастанар яратмиш шулу. Месела, Низами Гянджевийин «Лейли ва Меджнун», «Хосров ва Ширин», «Искандер-наме», Мухаммед Физулийин «Лейли ва Меджнун», А-К. Фирдоусийин «Шахнаме» к1уру поэмайин жюрбежюр к1улар ва гъ. ж.

Му темайикан ва гъам саягъниинди яратмиш дап1найи мюгъббатдикан эсерар табасаранрин фольклориъра ахю аднандар ву. Месела, «Мюгъббатнан шараб»²⁴. Табасаранарин шаирарин ва ашкъварин фикраииинди, шараб, учв меъли убхърубт1ан артухъ фук1ара даршра, дидиз сюгърин вая мюгъюббатнан къувват а к1ури, хиял ап1уйи. Эгер шураз, я бализ нивк1укди шли-вуш шараб тувиш, дугъриданна шараб тувуриин дугъан юк1в улубкъуру, к1уйи:

*Сан нивк1укди узу вухъди гъахъунза,
Ширин-ширин сюгъбат вухъди гъап1унза.
Яв багъдиан шириш шараб тувунва,
Мюгъюббатнан шараб увхъан гъубхунза.*

*Йишишну дахъну нивк1 адарзуз архаин,
Шад бюлбюлси гъарган шулва йиз хил ’ин.
Гагъ узухъна кунц1 тувурва кюкийрин,
Мюгъюббатнан шараб увхъан гъубхунза.*

Шарабдин кюмекниинди юк1в улубкънайи бай мюгъюббатнан йисирси духъну, чан ккунир т1авус къушрахъди ва ригъдихъди теври, адахлу адру «женнет багъра» ккундариз к1ури, чан къисматназ ккарагура:

*Яв ккунивал к1ваъ абхънайиз дагъларси,
Яв улари акв тувразуз ригъдиси.
Т1авус къушра гюргегуб дар увуси,
Мюгъюббатнан шараб увхъан гъубхунза.*

*Мюгъюббатнан йисир вуза зу увуз,
Йиз уларин ригъси вува, яр, узуз.
Уву адру женнет багъра ккундарзуз,
Мюгъюббатнан шараб увхъан гъубхунза.*

Табасаранарин мюгъюббатдикан вуйи мяълийири арайиъ саб къадар «агъ кайи» эсерарра алахъури шулу. Дураг гизафси адахлуйихъан мягърум гъахъи ва ккунирихъан ярхла гъаши шубари вая дишагълийири ктагъдар

²⁴ Табасаран халкъдин мяълийир. Зиихъ улупнайи гъварчнан 62–63-пи машар.

шулу. Му жюрейин эсерарың шубари чпин к1ваң айи аъхю дердар ачухъ ап1ури, адахлуйин нянат алап1ури, мяълийирик гизаф агъар каъри шулу. Му агъариз сюгърин къувват а к1ури, шуру ктагъу мяълийин ц1арари даккнидари, гизафси учв адахлуйихъан жара гъап1у «нянатлу ксариз», макур ап1ур к1ури, хиял ап1уйи. Месела:

*Чюнгрин симар хъудутIрияв,
Йиз к1улин ч1ар сим ибириувуз.
Мукъан ккунди зу дарап1бан,
К1ару жилин руг ибириуву!*

*Багъдиъ айи лизи беъли,
Уву кюкю дарап1риеву.
Гъюрза дупну, куч1ал гъап1ур,
Къяляхъ гъулаз дарифруву.*

Агъ кайи мюгьюббатдин мяълийири гизафси риш гат1ахъу адахлуйи варит1анна аъхю йишв дибисна. Дугъкан шуран душман духъна, хъа адахлуйиз футна гъап1дарра дагълу шуру кафтариҳъди ташбигъ ап1ура:

*Даккни душман, даккни душман,
Йиз гъянаъ юк1в гъубгу душман!
Узуз уччуу гафар дап1ну,
Сар к1ару риши гъахи душман!*

* * *

*Ургуб хажалат вуз ибири.
Ву ккун гъап1у зузра ибири.
Мукъан ккунди, узуз даршир,
Яв дюн'яйик пай дарибшири!*

* * *

*Хил гъивубси, кюори гъадабгъза,
Гъадабгъубси гъвандик кубкъза.
Мелз ебцири чан думу кафтрин,
Йиз яриз футна гъап1уриз.*

5. Совет деврин мяълийир

Му деврин мяълийирихъди баяр-шубар таниш ап1руган, мялимди дурагъязур дап1ну ккунду, гъаз гъапиш, гъарсаб деври чаз хас вуйи эсерар яратмиш ап1ури шулу. Дурагиъ уъмрин шарт1ар, яшайишдин хъуркъувалар, инсанарин дидар-метлебар ва хиялар ат1агури шулу.

Дуланажагъдикан вуйи халкъдин эсерар жюрбежюр вахтари яратмиш гъахъидар ву. Дурагиъ дагълу табасаранаrin яшайиш, дидар-метлебар, инсанарин уъмрин шарт1ар, фикрап, медениятдин гъар жюре ляхнар, адмийирин арайиъ айи аялакъавалар, дишагълийирина жиларин арайиъ шлу багахъвалар, девлетлуйирина касибарин арайиъ гъарган айи айксивалар яркъуди ат1ангу шулу. Саспидар революция хъайиз улихъна XVII-XIX-пи айсрарий ктагъдар, тмундар – совет деврин яшайишдикан ктитрудар. Совет девриъ яратмиш гъахъи эсерарикан ктитруган, мялимди урхурайидариз улупну ккунду, фицдар ужудар ва хайирлу ляхнар революцияйин къяляхъ дагълуйирин уъмриъ гъахънуш.

Кюгъне заманирий девлетлуйирина касибарин арайиъ гъарган айксивал шуйи. Девлетлуйириз мал-мутму, жилар, мулкар гизаф айи ва дураинин касибари батраквал ап1уи, хъа мулкар хътру саспи дагълуйири, чин хизанар уърхбан бадали, гъуррабат уълкиириз лихуз гъягъюи. Совет гъюкуматди девлетлуйирин жилар тадагъну, дураг касибариз тувру ва вари гъуларий колхозар яратмиш ап1уру. Октябрин революцияикан, Ватандаш дявдикан ва думу вахтарин игитарикан гизаф мяълийир арайиз удуч1виру. Амма, гъяйифки, дурагиран айхюбсиб пай гъийин девриз ухъухъна гъурукъундар. Хъа табасаран дишагълийирикан к1уруш, совет девир гъяйиз дурагиран я урхуб, я бик1уб айгъдайи, вягъши айдатари ва къанунсуз законари дурагиран уъмур лап читин ва айвам дап1найи.

Совет деврий зегъметкешарин уъмрий гизаф хайирлу дигиш'валар шулу. Гъадрар ат1агури, бажаранлу ксари, ц1ийи уъмрин аваза ап1ури, гизаф мяълийир яратмиш гъап1нийи. Совет уъмрий колхозар яратмиш дап1ну, касибариз бул мягъсулар шулу ва саспи колхозарий зегъметкешарин уъмур лап заан дережайиз удубч1виру. Хярар-хут1лариъ лихурайи шубари, мяълийир ап1ури, улихъ хъайи бригадирикан, председателикан, зегъметкешарикан жюрбежюр эсерар ктагъуюи. Дидланра савайи, лихуз даккни темплериин айхъюри, мяълийирий дураг танкъид ап1уи. Месела, вари Табасарандиъ машгъур вуйи «Бригадир» к1уру мяъли. Диidiъ, эпитетарин кюмекниинди, лихрудариз ккуни бригадирин биц1и образ яратмиш ап1ура:

Чру хяр'ин элвен сусар

Десте духьна, я бригадир.
Ляхин дап1ну ккудубк1унча,
Лигуз гъача, я бригадир.

Бригадири йишв ебцура,
Лент²⁵ айи хил убцура.
Вари ук1ар учра дап1ну,
Йигъаз йигъ тув²⁶, я бригадир.

Устул, устул, гъизил устул,
Устлихъ хъайи ич бригадир.
Гъизил китаб хилий бисну,
Ударник шул ич бригадир.

Медениятдин тарихдиан мялум вуйиганси, Совет деврин 30-пи йисарин к1улариъ «Санкульштурм» к1уру гъациб гъяракат вари Дагъустандиъ гъябгъюри гъабхъну. Дидин къанунари гъулариъ мектебар арццуб ва вари яшлу, жигъил адмийириз урхуб ва бик1уб аыгъю ап1уб, мажбур ап1ури гъахъну. Гъадмуган совет мектебариъ дагълу шубари урхуз ва бик1уз гъудубгънийи. Урхували дагълу дишагълийин гъякыкъятдин гъял лап заан дережейиз адабгънийи. Амма XX-пи аьсрин къадпи ва сумч1урпи йисариль маллиири ва жара диндин рюгъянири, мектебарик ц1ийир кирчри, душв'ан мялимар ва дишагълийир ут1урккуз ккунди, аыхю ляхнар гъап1нийи. Месела, Бургъанкент к1уру гъулаъ, ц1ийи уымриз гъаршу вуйи авшам адмийири ва маллиири, 1930-пи йисан сабпи сентябриъ йишвну мектебдик ц1ийир кирчнийи.

Дишагълийир мектебариз дурушбан бадали, маллиири гизаф зегъметар гъизигнийи. Хъа Совет гьюкуматди, Дагъустан дишагълийириз сечккийириъ иштирак хъпан бадали, къанун адабгъну, дурагиз жиларихъди барабар ихтиярар тувру. Гъамцдар ц1ийи къанунар адагъну, дагълу дишагълийирин улихъ совет уымри яркъу рякъяр ачмиш ап1уру. Ц1ийи аьдатар ва жюрбежюр серенжемар къадпи-сумч1урпи йисариль гъахънушра, рюгъянири чин багахълу дишагълийир мектебариз гъаъри гъахъундар. Амма Дагъустандиъ гъягъорайи ц1ийи ляхнар дерккуз сарихъянра гъахъундайи.

Гъамцдар гъизгъин гъядисийир гъягъру сумч1урпи йисариль «*Дадайиз шуран дерди*» к1уру эсер шли-вш кадабгъну ва думу вари гъулариъ гъарабгъну. Мяълийин автор фуж-вш саринра к1ваин илимдар, амма думу, халкъди яратмиш гъап1уб ву к1ури, гъамусра гъисаб ап1уру:

²⁵ Лент – кьюб метр али жил ебцуру алат.

²⁶ Йигъ – колхозарин деврин вахтари ляхниин гъап1у зегъметназ тувру мезенде (къимат).

*Мектеб лап хуши дубхънайиз к1ваз
Душвахъ улар хъайиз, дада.
Юк1в гъябгъюра дина чав-чаз,
Йиз метлебар гъурка, дада.*

Шураз гъулан жара шубаризси урхуз ккунди, учв мектебдиз гъягъюз гъит, к1ура дугъу дадайиз. Дугъу учв айвамди гъудрузбан бадали, дадайиз миннат ап1ура, гъаз гъапиш, шураз айгъя, фици гележегди илимди дугъан уьмур дигиш ап1уруш:

*Душваъ узуз дустар дихъур,
Шад мубарак жергъи ахъур.
Хъугъ илим гъякъ шулу закур,
Мектеб дарди шулдар, дада.*

*Гъаз айвамди узу гъитуз
Ккунди авуз, бағыри, увез?
Дурухди ккундарзуз гъузуз,
Мектебдиз гъаъ узу, дада.*

Эсерин асас мяна ачухъ гъап1ган, биц1идарин улихъ гъамцдар суалар ва табшуругъар дивну ккунду.

1. Эсериль табасаранарин дуланажагъдин фуну заманайикан ва вахтарикан мялуматар тувраш, кидитай.
2. Шуран фу дердер-гъамар мяльлийи ат1агна?
3. «Айвамди гъузуб» к1уру келимайин мяна ачухъ ап1инай.
4. Шуран улхбахъна вуйи айшкъ улупурайи ц1арап урхай.
5. Урхбаъ баяр-шубариз фу хайир аш, дуарин уьмрий фицдар ляхнар ва гележегдин рякъяр алахъуруш, ачухъ ап1инай.
6. Дишагълийиз фицдар ихтиярар совет деврий тувнуш, кидитай.
7. Мяъли к1ваълан ап1инай.

1917-пи йисандин социалист революцияйин къяляхъ Ватандаш дяви ккебгъру. Думу йивбариъ дагълуйир гизаф иштирак шулу. Азадвалий ахъу дагълу халкъар хъанарап чиз мют1югъ ап1уз к1ури, паччагъдин генерал Деникинди, полковник Бичераховди, чапхунчи тюркери Дербент ва Къасумгъул бисуру ва халкъар айжуз ап1уру. Гъадмуган гъулариан гъафи «уьру партизнари» Къасумгъулаш ва Дербентдиль йивбариъ гизаф чапхунчийр терг гъап1нийи ва имбу гъазгъар ва тюркери Дагъустандиан ут1уркний. Гъадму вахтари дагълу уълкейиъ совет гъюкум тикмиш ап1бан бадали, к1ули гъурху гъати женгариъ халкъдин арайиан гизаф тешкилатчийр ва игитар арайиз гъюру. Дуарикан сар Аскан Ярккан вуйи дагълу жви Таригъули Юзбеков ву.

Таригъули Юзбеков касиб нежбрин хизандиъ бабкан гъахыну. Жигъил бали ухдит¹ан ляхин ар1уз хъюгъру. Чпин гъул'ан вуйидарихъди думу Бакуйиз гъягъору ва Гъяжи Зейналабдин Тагъиевдин нафтлин мяъднариин гизаф йисари лихуру. Гъадшваъ думу фягълийирин революцияйин гъяракатваларихъди таниш шулу. Дагъустандиъ Ватандаш дявийир ккергъган, Таригъули Дагъустандиз гъору ва Къасумгъулаъ ва Дербентдиъ гъахы йивбариъ иштирак шулу. Хъа багъри юрдариъ Совет гъюкум тикмиш ар1балан къяляхъ, Таригъули Юзбековди жавабдар гизаф ляхнар к1ули гъахуру. Къибла Дагъустандиъ колхозар ва совхозар тикмиш ар1руган, дугъу гизаф ляхнар гъап1ну. Дугъу гъап1у хайирлу ляхнализ лигну, халкъари дугъкан «Таригъули» к1уру мяъли ктабгъуру. Дидалрана савайи, Асланбег Везировди дугъкан повесть гъибик1нийи.

Мяъли литературайин тярифнан шиъриз ухшар ву ва йиц1ихъуб бенднакан ибарат дубхъна. Диidiъ Таригъулдин уъмрикан ва гъизгъин йивбарикан мялуматар тувра: думу Бакуйиан гъулаз гъюб, дагълуйир дюн'яйин аygъвалатдин гъавриъ ккауб, тешкилувалин ляхин гъабхуб, дагълуйирин партизанарин дестийир яратмиш ар1уб ва дураг женгназ гъахуб, чапхунчийрин къушмар дардагъин ар1уб, гъазгъарихъан Дербент ва Къибла Дагъустан азад ар1уб:

*Баккуйиан Таригъули,
Таригъули гъулаз дуфна.
Накъ паччагъ улт1уккну к1ури,
Шадлу хабар хъади дуфна.*

Мяъли яратмиш гъап1у бажаранлу ксари Таригъулдин ад зат уъмриъ даршлибсиб лап заан дережейиз адабгъура. Дугъахъди сабси, гюргег образ дюзмиш ар1бан бадали, дугъан михек гъайвнин такабур юруш улупура. Таригъулдин ва дугъахъди гъюрайи партизанарин къушмарин образар уткан ар1ури, мяълийиъ эпитетар, метафорийир, ташбигъар ва литературайин жара алатор ишлетмиш ар1ура:

*Таригъулдин михек гъайвник
Синабендар²⁷, раптар²⁸ кажса.
Къялакк ккайи алмаз шюшкке
Гъизил варакъ гъашаш ажа.*

*Къялаъ айи патрондашар,
Патрондашар жегре-жерге.
Таригъулдин къушум гъюра*

²⁷ Синабенд – гъайвнин муҳриъ шлу накъиш айи уъру йифрин дюгме.

²⁸ Рахтар – гъайвнин пирпийрихъди шлу ч1улар

Гъяйвнариинди жергэ-жергэ.

Урхурайидариз аыгью дубхьну ккун, фици му жюрейин эсерар халкъди яратмиш ал1уруш. Чпиз бегелмиш гъахьи игитар улупури, халкъдин эсерар яратмиш ал1ру бажаранлу ксари, дураг суратназ хури, эпосдин лишнар ишлетмиш ал1ури шулу. Таригъуликан вуйи халкъдин мяълийир сюжетдин гъат1арцувализ, чпий ал1агнайи гъядисийиз алас вуди, дураг къайд ал1баз лигну, тарихи игитарин гъякънаан вуйи къисайин жанрийиз дахил шула. Гъаддихъди сабси, гъамусдин вахтназ хас вуди хъпаз лигну, ватандаш дяви улупбаз лигну, дураг гъийин эсерарсира гъисаб ал1уз шулу, фицики дураги вар гъядисийир гъякълуди улупна. Думу деврин дугъри гъядисийирин бинайиин али, художествойин къанунариинди дюзмиш ал1найи табасаран совет литературайин тарихи игитарикан вуйи поэмаси рябкъюра.

Мяъли к1ваълан ал1бан къяляхъ, гъамцдар суалар ва табшуругъар баяршубарин улихъ дивиш, ужу шул:

1. Таригъули Юзбековдин уымрикан ихтилат ал1инай;
2. игитрин образ улупурайи ц1арап урхай;
3. табасаран халкъдин бажаранлу ашкъвари Таригъулийиз гъаз мяъли бахш гъап1ний?
4. Къасумрин гъулаъ фицдар гъядисийир гъахъний?
5. шиир к1ваълан ал1инай.

Совет деврин вахтари Лениндин образ машгъур ал1бан бадали, КПСС-дин регъберваликкди жюрбежюр серенжемар гъахуйи. Дугъкан гъахьи ва дархьи гъядисийир, ихтилатар, аднан эсерар газетарик, китабарик ва журналарик каъри, дураг партияйиз ккуниганси дюзмиш ал1ури, саб къадар вахтари аыхю ляхнар гъухнийи. Амма фольклорин эсерар гужниинди яратмиш ал1уз шлудар дар. Дураг, инсандин к1вай дюзмиш духьну, ктагъдар вуш, вари халкъдиз къабул шулу.

1970-пи йисан Лениндин бабкан духьну варж йис хъпан аыхю машкврар вари Совет гъюкуматдин республикари гъухнийи. Гъадмуган шли-вшу ктабгъу «Лениндин сурат» к1уру эсер, халкъдинуб ву к1ури, 1980-пи йисан удубч1ву «Табасаран поэзияйин антологияйик» М. Гъясановди кап1ру. Дирий, табасаран дишагълийин якъинт1ан дердер ва гьевес ал1абгна:

*Мухур гъубгу йиз алдахъу нивгъари,
Нивк1 ярхла ал1ура йишишну дердери:
– Ленин гъушу, – гъапи узуз гъардашиби, –
Думу зат к1ваълан гъягъюрдар, аязиз чи.*

*Йиз назук к1ваъ гирами къастар архъу,
Хиларин гъяракатди дурагихъди табхъу.*

*Халачин гъирағъ нур тувери дийибгъу,
Дидин къялаъ Ленин лап ригъси кархъу.*

* * *

*Ицци гъавийр гатлахъурайи багъдиъ
Уьру кюкийр кунц1ар ап1уз ут1арза.
Аъзиз Лениндин сурат ихъ клубдиъ
Машквар иигъаз балгну дебккуз гъягъярза.*

Мяълийин мянайиз ва дидин гъурулушдиз гъилигаган, саб къадар суалар аьмалназ гъюру: 1. наан 1924-пи йисан читин яшайишдиль айи фагъир, аьвам ва аյжуз табасаран дишагълийиз ц1уху мужри ккайи таниш дару касдин шикил гъябкъний? 2. думу фуж-вуш дагълу дашагълийиз аьгъяйк1ан? 3. думу бадали багъя мурслар ч1ур ап1уз шлу шерик дишагъли айк1ан?

Гъамцдар ва жара суалари субут ап1ура: му эсер шли-вуш ктабгъуб ву ва халкъдин эсерарихъна дидин саб аylакъа адар. Учу юкъуд йисандин арайиъ Табасарандин вари гъулариъ 1970-74-пи йисари эсерар дик1ури гъахъунча, амма Лениндинкан вуйи сар дишагълийиканна эсер гъеебхъундарчуз.

Мидлан башкъя, табасаранар, жара имбу дагълуйирси, къадпи йисари лап касибди яшамиш шулайи. Хъя табасаран дишагълийири риш шувуз хъаайиз, дугъаз, йисарииинди мурсулар агури, халачи гъязур ап1уйи. Мегер таниш дару сар адмийин сурат бадали, табасаран дишагълийи чан шураз халачи ап1бан бадали гъязур дап1найи мурсулар харж ап1урин? Сарира дараап1ур! Гъамцдар фикраиинди субут ап1уз шулу: му жюрейин эсерар халкъди яратмиш гъап1дар дар.

Кьюбии к1ул. ХАЛКЬДИН МАХЪВАР АЬГЬЮ АП1УБ

1. Гъяйванатарикан махъвар

Хъубпи классдиъ урхурайи баяр-шубари, ккудушу йисари жюрбежюр махъварихъди таниш хъпаз лигну, рягъятди ц1ийи махъварин сюжетар ва эсерарин асас мяниир аьгъю ап1уро. Гъаци вуйиган, дураг вягъши ва хулан гъяйванатарикан вуйи табасаранарин махъварихъди таниш ап1уб лазим ву. Гъяйванатарикан вуйи махъвариъ гизафси иштиракчийр гъяйванатар шулу. Дураг инсандин ч1алниинди улхури, адмийириси фикраг ап1ури ва лихури шулу. Эсерариъ адмийириси улупнайи гъяйванатарин яшайишдиъ инсанарин арайиъ шлу ва хъуз мумкин вуйи жюрбежюр алакъийр улупуру. Гъяйванатарикан вуйи махъварик вягъши ва хулан гъяйванатарин образарин кюмекниинди адмийирин алакъийр ачухъ ап1ура. Дурагик гъяйванатар ва дурагин уъмраг улупурашра, адмийирикан ктибурайиб биц1идариз дишлади аьгъю шулу. Гъяйванатари адмийириси гафар ап1ру лишнира махъвар инсанарин умрагикан ва дуланажагъдикан вуйиб тасдикъ ап1ура.

Табасаранарин махъварин гъякънаан урхурайи баяр-шубариз айи аьгъювалар ачухъ ап1бан къяляхъ, мялимди чан куч1вбан ихтилат гъамциб пландинди ккебгъуз хай шул.

1. Халкъди яратмиш гъап1у эпосдин жанриирикан мялуматар.
2. Фила ва фици махъвар аьмалназ гъафнуш.
3. Махъварин жюрийр ва дурагиъ иштирак шлу игитар.
4. Махъварин асас мяниир.
5. Табасаран писателари ктагъу махъвар.

Хъугъуз шлусдар ва даршлусдар аьламатнан ляхнарикан ва гъядисийирикан ктибрту халкъдин эсериз *м а х ь в* к1уру.

Табасаранарин фольклориъ махъвари лап ахю йишив дебисна. Дураг шубуб жюрейиз пай шулу: *гъяйванатарикан, сюгърин (аьламатнан) ва дуланажагъдикан* вуйи махъвар. Дураги халкъдин гафнан устадвалин дережа за ап1баъ, табасаран ч1ал девлетлу ап1баъ, дагълуйирин гъар йигъандин уъмриъ ва инсан намусна эдеб хъади тербияламиш ап1баъ кыматлу роль уйнамиш ап1ури гъахъну ва гъамусра ап1ура. Дегъзаманиириан мина яратмиш ап1ури, насларихъан насларихъна гъузри гъashi махъвар саб ялгъуз т1агърушин алдап1бан бадали вуйидар гъахъундар. Дураги инсандин адмивал, дугъривал, дюзвал ва к1ван марццивал, к1убанвал ва дирбаш'вал, зулумкрагрихъна ва хайнкрагрихъна зегъметкешарин юк1вариъ ади гъashi хъял ва наразивал улупури гъахъну. Инсанарин думу лишнарилан гъайри, макурчивал ва аьмалдарвал, к1ван

ц1арувал ва футнакарвал, бахилвал ва жарадин хайир дакнивал ва жара истиスマрчи уьмриъ шлу инсанарин арайиъ айи пис аылакъийир махъвариъ танкъид ап1ура.

Варитланна дерин заманирий яратмиш гъашидар гъайванатарикан вуйи махъвар ву. Дурагар халкъарин медениятдиъ арайиз гъюбан себеб гъамциб ву.

Цин дин хъапIру кюгъне девариъ вягъши инсанарин фикраинди адмийирна гъайванатар лап багахълуйир ва мирасар ву, дуарин сат1иди вуйи уьмуни жинс ву, кIури хиял апIуи. Гъаци вуйиган, дуарин фагъумдинди гъарсаб наслиз, тухмиз чин жинс дюн'яйин яратмиш гъапIу хусуси гъайванат а, кIуи. Думу гъайванатдиз наслин вая тухмин *тотем* кIуи. Тотемар вуйи гъам вягъши, гъамсана хулан гъайванатар, жакъвар, балугъар ва гъацира жарадар. Месела, швеъ урсарин, украинарин, белорусарин тотем ву, жанавар – чичанарин ва ингушарин, хюни, гамуш ва маймун – Индияйин саспи миллетарин, мириш – якутарин, кенгуру – Австралияйиъ яшамиш шулайи кюгъне миллетарин тотемар ву. Табасаранарин хусуси тотем фуну гъайванат вуш, гъелелиг мямум дар. Амма гъамусра халкъдин арайиъ имбу фикраинди, «Хпи швеъ ярквраъ гъудургу дишагълийикан гъабшиб ву», кIуру хъугъвалар а.

Тотемар йик1уз, дуариз гиран ктапIуз ва дуарин йиккар итIуз ихтияр адайи, гъаз гъапиш кюгъне хъугъваларииинди, шли гъадму аьдатар апIдарш, дугъан кIул'инна бала гъюру, кIуи. Индияйиъ саспи миллетари гъамусра хюндиина гамшин никкар урхъуру, амма йиккар ипIдар, гъаз гъапиш дурагар гирами гъайванатар ву, кIури шулу.

Хъа тотемар чин аьжалиинди гъийихган, магияйин аьхю аьдатар ва дюйири апIури, дуарин жандкар жилик кивну, гюмбтар апIуи. Эгер тухмиз саб бала, уьзур ва жара зарал кайи дюшюшар гъахъиш, дурагар тотемари инсанариз дапIнайи жазийир ву, кIуи. Гъадму аьдатар хъаъру вахтари адмийири тотемарикан вуйи мифологияйин жюрбежюр ихтилатар ктагъури, дурагар тотемариз инсандиз ккунисиб тясири ап1уру, к1ури гъахъну. Думу эсерар *гъ я й в а н а т а р и к а н* вуйи сабпи махъвар ву к1ури, пуз шулу.

Думу эсерариъ инсанарси улупурайи гъайванатарикан улхуру. Месела, «Сулна жанавар», «Гатуна кьюл», «Сулан аымлар», «Сулна битI» ва гъацира жара махъвариъ гъайванатарин кюмекниинди инсанарин арайиъ шлу ляхнар, гъалмагъалар, жюрбежюр гъядисийир ктитури шулу. Гъайванатарикан вуйи махъвариъ дуарин кюмекниинди жюрбежюр адмийириин хасиятар, ч1уру ляхнар, камивалар улупури шулу. Махъвариъ халкъарин уьмрин жюрбежюр терефар хусуси саягъарииинди улупуру. Месела, гъайванатарикан вуйи

махъвариъ ч1урдин ва хулан вуйи гъайванатарин айлакъириин кюмекниинди адмийириин айлакъиир ачухъ ап1ура. Думу махъвариъ ц1игъари, мудраги, чиркквари, жанавари, сулари, швеэри ва жара гъайванатари адмийириин ч1аларииинди улхури шулу. Месела, «Аймалдар сул», «Сулна бит1», «Сул жанавриз муг убгъуз фици айгъю гъап1нуш» к1уру махъвар улупуз шулу. Дурагиъ сулу фицдар аймалдарвалар гъап1нуш, ктитура. Хъа «Асланна сул» к1уру махъвнаъ, гъайванатарин пачлагъ гъисаб вуйи асланра алдатмиш дап1ну, сулу думу аслан гъайдыъ убсуз гъибтру.

Му жюрейин махъвариъ гъар гъайванат, дидин хусуси т1улар ва гъилигъар кади, улупура. Айдат вуйиганси, сул гъарган аймалдарвал ва жинжалвал кайи кавхаси вая малласи, хъа бязи вахтари учвра шлин-вуш макурикк ккабхънайибси улупура. Хъа жанавар, к1уруш, ахмакъси ва ч1уру вягъшиси рябкъюру («Сул ва жанавар», «Сул жанавриз муг убгъуз фици айгъю гъап1нуш»).

Гъайванатар иштирак шлу махъвариъ ва баснийириъ, айдат вуйибси, айгъам к1уру художествойин алат ишлетмиш ап1ури шулу. *А й г ь а м*, яна «жара жюрейиинди пуб» – саб фикир, айдат вуйиганси дарди, литературайиъ ва халкъдин эсерариъ айгъамдииинди пуб, яна «астар ккайи гаф». Дииз урус ч1алниинди «аллегория» к1уру. Му жюрейин айдат сабпи раЖари Кюгъне Грецияйин Эзоп к1уру шаири эсерариъ ихъ девриз улихъна VII-VI-пи айсариъ яратмиш шулу. Дугъу чан эсерариъ адмийирикан улхруган, вягъши ва хулан гъайванатар ишлетмиш ап1уйи. Эзопди варжарииинди хусуси вуйи баснийир ктагъуру ва дураг гъира, жюрбежюр ч1алариз илт1ик1ну, вари дюн'яйин литературиириъ мялум ву. Гъаци вуйиган, гъийин фольклориъ ва литературайиъ айгъам кайи гафарин ерина «Эзопдин ч1ал» к1уру термин ишлетмиш ап1ури шулу.

Хъа думу кюгъне вахтарин къяляхъ му эстетикайин алат ишлетмиш ап1ури, Къадим Индияйин санскритдииинди дибик1найи «Панчатантра» («Хъуб китаб») к1уру нагъларин, баснийириин ва къисийириин кюгъне гъварчнаъ алахъуру. Илмариъ к1уруганси, му китаб Индияйин халкъари ктагъу эсерарикан III-IV-пи айсариъ яратмиш гъабшиб ву. Гъадму «Панчатантрайиъ» гизаф баснийир, айгъам кайи махъвар, къисийир ва нагълар а. Думу эсерарин иштиракчири инсанар дарди вягъши ва хулан гъайванатар ву. Дурагиъ инсанарин ляхнар, хусусиятар, чиркин т1улар, тамашайин жюрбежюр гъиллигъар, лишнар ва образар гъайванатарин кюмекнииди ачухъ ап1ури шулу.

Айгъам художествойин алатси урус литературайиъ гизаф шаираги ишлетмиш ап1ури шулу. Месела, И. А. Крыловди къюдважт1ан артухъ баснийир гъидик1ну, дураг табасаран ч1алназра таржума гъап1ну. Хъа

табасаран литературайиъ аллегория ишлетмиш апIури, багъри писателари вари Дагъустандин медениятдиъси баснийир дикIру айдат ухтидан мина ккебгъна.

Айгъам литературайин гюргевалин алатси кюгъне мифологияйиъ ишлетмиш апIури гъабхыну. Думу вахтарин къяляхъ дегъзаманайиъ баснийирин инсанарин ерина вягъши ва хулан гъйванатар кIулин игитар вуди ишлемиш апIури гъахыну. Дураги инсанарин хасиятар каъри, адмийирин арайиъ шлу гъядисийир, альакъавалар, даккнивалар, инсандин баҳилвал, гъанихвалар, аьмалдарвалар ва жара нукъсан терефар вягъши гъйванатарин кюмекнинди ачухъ апIури, литературиирин баснийирин тарагъури, машгъур шулу.

Дулана же дикан (яшайишдикан) яратмиш дапIнайи маҳъвар сюгърин маҳъварин къяляхъ арайиз гъафну. Дураги инсанарин арайиъ шлу гъядисийирикан, уъмриъ алахъру ляхнарикан, жюрбежюр адмийирин нукъсан терефарикиан, девлетлуйирина касибарин гъалмагъаларикиан, маллиирин ва девлетлуйирин аьмларикиан, къискъисваларикиан ва жара камиваларикиан ктибури шулу. Месела, «Паччагъна касиб риш» кIуру аькъюллу шуркан вуйи маҳъвраъ, шуру паччагъдин жаллатIар ва везирар чан улхбариинди гъяйран апIури улупура. Дугъу паччагъдин читин месэлайир гъял апIуру вая чан терефнаан дугъу паччагъдин улихъ тамам апIуз даршлу тIалабар дивру. Паччагъди чаз гъадму шуран фикирлувал аьгъю гъабхыиган, думу чаз хпирди гъадагъуру. Гъамцдар темийир айи маҳъвариз **дуланажагъдикан** вая **яшайишдикан** вуйи маҳъвар кIуру. Му жюрейин маҳъварик, айдат вуйиганси, сюгърин мисалар ва магияйин ляхнар кади шулдар.

Къайд ап1уб лазим ву: жюрбежюр жанриирин маҳъварик чиб-чин лишнар ка. Дуланажагъдикан ва гъяйванатарикан вуйидарик сюгъриндарин, хъа сюгърин маҳъварик дуланажагъдикан ва гъяйванатарикан вуйидарин лишнар шулу. Гъаци вуйиган, марци саб жанриин лишнарт1ан ктру маҳъвар ц1ибт1ан алахъури шулдар.

Вахт жигъатнаан къанди арайиз дуfnайи халкъдин маҳъварик кялхъюб ва зарафатнан аylхъюб артухъси кади шулу. Дурагиъ тямягъкар маллиир, къанунсуз кавхъир, инсафсуз кентхудайир, кучIях аришверишчиир танкъид апIури шулу. Яшайишдикан вуйи маҳъварин арайиъ саб къадар гизаф машгъур вуйи зарафатчи Малла Насреддиндин²⁹ ва табасаранарин Касагай кIурурин ччурнахъ дюзмиш апIури, ктагъури

²⁹ Малла Насреддин (Къужа Насреддин) – Кавказдин, Къялан Азияйин, Багахъ Востокдин жюрбежюр миллетарин зарафатнан маҳъварин кIулин игит. Думу халкъариз варит1анна ккуни фольклорин игит ву.

гъахьну. Думу жюрейин зарафатнан эсерар Къялан Азияйин ва Дагъустан халкъарин арайиъ гъамусра тарагъна. Гъарсаб жюрейин махъвариъ, аьдат вуйибси, уж'вал писвалиин, гъякъ нягъякъвалиин, касибар девлетлуйириин, уьмрин аку терефар дидин мучыу терефариин гъалиб шули улупуру, гъаз гъапиш махъвариъ касиб халкъарин фикрар, хиялар ва гъар заманайин метлебар, халис читин уьмриъ бегъем шулдаршра, мич кади махъвариъ атлагури шулу.

Табасаранарин гъайванатарикан вуйи махъвар хъубпи классдиъ урхурайи биц1и баяр-шубарин гизаф юк1в алидар шулу, гъаз гъапиш дуар яратмиш ап1бан алатор ва халкъдин фантазия лап девлетлуди ишлетмиш дурариъ ап1ура. Дуарилан савайи, махъварин к1улин игитар гизафси биц1идариз мялум вуйи сулар, гъюрар, швеэр, гатар, жанаврап, асланар, девийир, хуйир, дажар ва жара вягъши ва хулан гъайванатари инсанарик кайи гъиллигъар, хасиятар ва дуарин камивалар, арайиъ шлу альакъиyr улупури шулу. Саб къадар гъайванатарикан вуйи махъварик альхъбар ва зарафатар кайдарра шулу. Дуарин сюжетар асант аьдатнан шулу ва дуар рягъятди к1ваин ап1уз шулу. Гъаци вуйиган, гъайванатарикан вуйи махъвар, дуарин к1улин игитар биц1идариз гизаф къабул шулу.

Халкъдин махъвар аьгъю ап1руган, мялимди методикайин гъамцдар къайдийр чан улихъ дивруш, хас шулу:

- а) табасаранарин махъварин гъякънаан сабпи мялумат, дуарин жюрийир (гъайванатарикан, сюгърин ва дуланажагъдикан вуйи махъвар);
- б) ккудушу классарий таниш гъashi ва биц1идариз мялум вуйи гъайванатарикан махъвар к1ваин ап1уб;
- в) «Аслан ва нежбер» к1уру махъв мялимди устадвалиинди урхуб ва дидин жикъи мяна ктибтуб;
- г) ц1ии ва гъаври дарши гафарин зин ляхин ап1уб, дуарин ибайир ва предложенийир литературайин тетраддик дик1уб (Месела: «Йикърар ап1уб», «нубатнахъди хялижвди гъягъюб», «гапур»);
- д) махъв баяр-шубари нубатнахъди урхуб;
- е) мялимди урхурайидар эсерин асас мянайин гъаврикк ккауб. «Гапри гъап1у зиян сагъ шулу, гафну гъап1у зиян зат сагъ шулдар» вая «Гюлди дарч1и кас гафну йик1уб мумкин ву» к1уру абириин айттириин мяна ачухъ ап1уб;
- ж) баяр-шубари эсерикан ва дидин к1улин игитарикан чпин фикрар ачухъ ап1уб;
- з) урхурайидарин улихъ гъамциб суал дивуб: «Асландинна нежбрин арайиъ гъабши дуствал шли ч1ур гъап1ну?»;

е) му эсериъ вягьши асланди инсанарин ч1алниинди гафар ап1бан мялимди гъаврикк ккауб;

ё) махъвран жикъи мяна тетраддик план жюрейииндии бик1уб.

Баяр-шубар сабпи рабари махъварихъди таниш ап1руган, мялимди думу эсерин деринвалин мянайин гъаврикк ккауб лазим шулу, гъаз гъапиш гъар-саб махъвраз чан хусуси тербиялу мяна а. Мялимди баяр-шубариз сифте чав махъв ктибтбан чешне улупуру. Дугъу чан ихтилат бицидар к1ули ахърганси дюзмиш дап1ну ккунду, гъаз гъапиш махъваригъ биц1идариз таниш дару гафарра гъяди хъуз мумкин ву.

Гъйванатарикан вуйи махъварин асас лишнарикан вягьши ва хулан гъйванатарин образарин кюмекниинди инсанарин арайиъ шлу альакъийир улупуб ву. Месела, «Аслан ва нежбер» к1уру махъвраъ неинки инсандинна гъйванатдин, хъа гъадму саб вахтна кьюр касдин арайиъ айи дуствал фицдар шарт1ари ч1ур ап1уруш, улупура. Му эсерин к1улин метлеб инсанариз чин дуствал вая уртахъвал мюгъкамди убхбан бадали дих ап1уб ву. Му успагы махъврахъди таниш вуйи табасаранарин машгъур писатель Шагъвелед Шагъмардановди гъамци бик1ура: «Махъвран асас мяна мисалниинди дунайи асландин аххиримжи гафари чпи ачухъди мялум ап1ура: «Абг гъамус, гъадму уву гапур гъивган гъабши зиян! Гъей, инсан, инсан! Увуз рябкъорануз, зиян сагъ гъахъну! Гапри гъап1у зиян сагъ шулу, хъа гафну гъап1у зиян зат сагъ шулдар!» Гъаму гафариан ачухъ шулайиганси, ихтиятсуди, гъялак дуխну гъапи саб гафну фукъан ахю ва мюгъкам дуствалра ч1ур ап1рубдин, гъарсар касди чан к1уру гаф, фагъум-фикир дап1ну, чан бегъем дуч1вубкъну, гъял дап1ну дуну, ккунивалин гъякънаан к1ура».³⁰

Махъврахъди баяр-шубар бегъемди таниш гъахъиган, мялимди, жара миллетаризра му жюрейин махъвар, абириин гафар ва айттара а к1ури, мялум дап1ну ккунду. Месела, табасаранарин «Мелзну йиччвра хуру, зегъерра», «Йиз мелз – йиз душман!», «Гюлди дарч1и касс, гафну йик1уб мумкин ву» к1уру айттара вая гъам жюрейин мянайир ади, жара гафариинди дюзмиш дап1найи абириин гафар, гизаф миллетарин фольклорариъ мялум ву. Гъарсар касди жарадиз фук1а пуз ккундуш, сабан фикир дап1ну ккун, фици думу гафарин тмуну касдиз тясир шулуш, хъасин дураг ачухъ гъап1иш, ужу шул. Гъаци вуйиган, гъйванатарикан вуйи махъвари ва абириин айттара адмийириз ахю тербия тувру к1ури, пуз шулу. Му жигъатнаан гъйванатарикан вуйи махъвар баснийириз багахъ ву.

³⁰ Шагъмарданов Ш. И. Мектебдий табасаран фольклорин эсерар айгъю ап1уб. Мягъячгъала: Дагъучупедгиз, 1990. 21-пи маш.

Махъвран асул мяна 5-пи классдің урхурайидары айғью гъап1ган, думу зигьмиң мюгъкам ап1уз, биң1идарин улихъ жавабар гъадагъбан бадали, исихъ улупнайистар суалар ва табшуругъар дивуб лазим ву.

1. Асландинна нежбрин фицдар масляльтар гъахънийи?
2. Асланди фу ляхин дап1ну ккундийи?
3. Нежбриз хут1лиан фициб тахил гъабхънийи?
4. Нежбран яшайиш фици дигиш гъабхънийи?
5. Асландинна нежбран арайиң хабарсузди гъаз хъял абхънийи?
6. Хъял гъабхъи асланди фу гъапнийи?
7. Зиян сагъ гъабхъиган, асланди нежбриз фу гъапнийи?
8. «Гапри гъап1у зиян сагъ шулу, гафну гъап1у зиян зат сагъ шулдар!»
к1уру абийирин гафарин фици к1улиш ахънуш, кидибтай.
9. Махъвран асас мяна ачмиш ап1инай.

Дарс ккудубк1ру вахтназди баяр-шубари чпин литературайин тетраддик «бегелмиш», «йикърап», «чалишмиш», «гапур» к1уру ц1ийи гафарин мянйир дидик1ну, дураг гъяйи са-саб предложенийир кадагъри. («Бегелмиш» – къабул хъуб; «йикърап» – адмийирин арайиң гъабши масляльт; «чалишмиш» – гъяракат хъуб, гъяракатвал; «гапур» – Табасарандин саспи гъулариъ к1ак1ул гъадабт1ру нежбрин алатдиз «ек1в» к1уру).

Му жюрейин махъвариъ гъарсаб гъайванатди инсанарик кайи лишнар, хасиятар, т1улар, литературайин айгъам алатор ишлетмиш ап1ури, адмийирин образар улупура. Гъайванатарин хасиятар, гъиллигъар, дурагин юруш ва рябкъюб гюзет дап1ну, махъвариъ гъарсаб гъайванатдик инсанариз ухшар вуйи лишнар айсариинди дюзмиш духъна. Месела, махъвариъ гизафси иштирак шлу сулан суфатназ, айкъювализ ва дидин гъиллигъариз дилигну, дидкан аймалдар ва фикурлу гъайванат дап1на. Фила вушра, фукъан читин гъядисийириъ сул абхъишра, жара гъайванатариз ва адмийириз аймлар дап1ну, думу чаз хат1асузди удубч1вуру («Сул ва жанавар», «Сулан аймлар», «Сулна ц1игъран мудрар», «Сулна бит1», «Сул ва аслан», «Сулу фици абдал жанавариз муг убгъуз айғью гъап1нуш» ва гъ.ж.).

Жанавар абдалси, вягъши адмиси, тямягъкарси, гъанихвал кайи инсанси махъвариъ улупури шулу. Дидиз гъарган сулу аймлар ап1уру. Дажи терс адмиси, ахмакъ касси, фикурсузси, к1ул'ин зигурси, гъюр гюч1бяхси, швеъ гъагъиди ришвурси, фикурсузси, аслан яркврарин паччагъси, деве, гъайван зегъметкешарси, бит1 ч1уру касси, гату дирбаш ва гуч1 дарурси, ху чан эйсийин юлдашси, терефдарси айсариинди махъвариъ дюзмиш ва мюгъкам духъна. Гъамци гъайванатарикан вуйи махъвариъ адмийирин хасиятар ва жорбежюр лишнар улупури, дагълу халкъдин айсариинди вуйи дуланажагъдин уымур ат1абгна.

Эсерарий айи игитариз ва махъварин гъурулушдиз лигну, гъайванатарикан вуйи махъвар йирхъуб жюрейиз пай ап1уз шулу: 1) вягьши гъайванатарикан; 2) хулан гъайванатарикан; 3) вягьши ва хулан гъайванатарикан; 4) инсандинкан ва вягьши гъайванатарикан; 5) инсандинкан ва хулан гъайванатарикан; 6) балугъарикан, жакъварикан ва жара т1ирхру шей'арикан.

Месела, вягьши ва хулан гъайванатарикан вуйи табасаран халкъдин «Сулан аымлар» к1уру махъв. Му темайин дарс ккебгъайиз, фицдар махъвар шубубпи ва юкъубпи классарий биц1идари аыгъю гъап1нуш, мялимди ахтармиш дап1ну ккунду. Ц1ии тема ккебгъруган, мялимди баяр-шубар дикъатниинди хъпекъбан бадали, к1ур:

«Ухъуз муганаз мялум вухъуз, фуну вягьши гъайванат варит1анна гизаф аымалдарвалар кайиб вуш. Думу аымалдар сул ву. Диidi гъайванатар алдатмиш ап1ури, дурариин учв аылхъюри шулу. Ихъ табасаран халкъдин махъваригъ, сулу фици жара гъайванатариз куч1лар гъап1нуш, гизаф гюргчег ва успагьиди дюзмиш дап1найи махъвар гъя. Дурарикан сабдиз «Сулан аымлар» к1уру.

Думу эсер жара махъварси гъамцдар гафариинди ккебгъра: «Гъабхънийишт1ан-гъабхъундайишт1ан» саб деве. Кьюрд багахъ шулайиган, манишан ва ук1 айи кыибла вилаятариz деве гъябгъюрайиган, дидиз аымалдар сул алабхъуру. Диidi девейихъан гъерхру:

- Эй, деве, уву сабди наана гъябгъюрава?
- Узу кьюрд адап1уз ип1руб айи вилаятариz гъябгъюраза.
- Узура увухъди гъайибха, деве, увуз узу лап ужур юлдаш шалза, – к1ури, гюргчег сесниинди уччуу т1алаб ап1уру сулу.

Сулан аымларикан хабар дару деве рази шулу ва сул чан къял'ин илибтуру. Саб къадар манзил ккадап1ган, дурализ гашу жанавар алабхъуру.

- Наана гъягъюрачва? – гъерхру жанаври.
- Ип1руб айи вилаятариz кьюрд адап1уз гъягъюрача, – жаваб туvu сулу.

Жанаври учвра хъади гъягъюб т1алаб ап1уру дурарикан. Девейин къял'ин жанаварра дубсру.

Саб хайлин вахтна дураг гъушган, рякъюъ швеъра алабхъуру. Диизра мурарихъди мани вилаятариz гъябгъюз ккун шулу. Думура девейин къял'ин улубч1вган, мурари чпин рякъ давам ап1уру.

Чюлий саб махъасиb далдайикк мурагар вари кьюрд адап1бан бадали дергру. Чвлин вахт вуйи, ип1руб фук1ара багарихъ хътайи. Мурагиз гъап1руш аыгъдруган, сулу девейихъан жиниди, жанавриз ва швеъдиз гъвалахъинди дих дап1ну, деве йибк1уб ва дидин йикк ип1уб теклиf ап1уру.

– Уву фу к1урва? Гъадмукъан аыхю деве ухъхъан йибк1уз шулин? – гъерхру шеъди.

– Думу ляхин уз’инна табшурмиш ибшри, хъа учву узуз кюмек ап1инай,— гъапи аьмалдар сулу. Хябяхъган вари гъайванатар махъайикк сат1и гъахъиган, сулу девейиз к1уро:

– Я, чве деве! Гъавийиз гъилигиган, кьюрд лап ахъюб шулу. Увуз ип1уз я мух, я ук1 адар. Эгер уву гъайгъушин ктарди дугъубжвиш, ип1рубдиз саб чара дарап1иш, уву гашу йибк1урва, ккадабхъударва. Увуз саб ужуб ляхин теклиф ап1арзууз...— к1уро аьмалдар сулу.

Деве лап дикъатниинди сулахъ хъпекъуз гъязур шулу. Сулу, дидин багагъна духъну, к1ур :

– Дуст деве! Фици шул, эгер уву гъюру йисандин чвлин мухахъ массу тувиш? Ццийин кьюрдун читинваларицкан уву ккудубч1видива, хъа гъюру йисан увуз ип1уз ккунубкъан мух шулу.

– Валлагъ, дишиди к1урва, жан, сул! Му гизаф ужуб фикир вуяв. Узу разиди вуза, — к1ру фикурсуз девейи.

Хъа йигъан гъайванатари деве дубккну алдабхъуру».

Гъамци мялимди чан ихтилатнан сабпи пай ккудубк1уро. Имбу пай урхурайидариз тувру. Дурари вари махъв хулаъ дубхну ккудубк1ну, дидин асас мяна агъю дап1ну, гъамцдар суалариз ва табшуругъариз жавабар литературайин тетраддик дидик1ну ккунду.

1. «Сулан амлар» к1уро махъв фу жюрейин махъварикан гъисаб ап1уз шулу?
2. Деве наана гъябгъюрайиб вуйи?
3. Аьмалдар сулу фицдар гафариинди, учв девейихъди гъябгъюз гъит к1ури, деве алдатмиш гъап1ний?
4. Дурариз фу гъайванатар хъанара алахънийи ва дураг гъаз чпиҳъди девейи гъитний?
5. Фицдар гафариинди сулхъан ахмакъ деве алдатмиш ап1уз гъабхъний? Думу гафар китабдикан урхай.
6. Сулу фици жанавар ва швеъ алдатмиш гъап1ний?
7. «Эгер девейиъ юк1в айиш, диди учв убккуз гъибтдайи» к1уро гафарин гъавриъ ахънуш, дурагин мяна ачухъ ап1инай.
8. Сулу жанавриз фициб аьмал гъап1ний?
9. Махъврак улупнайи гъайванатарин хасиятар ачухъ ап1инай.

Гъам жюрейин дарсариъ баяр-шубарихъди урхуз гъитбан ляхнис гизаф вахт жара ап1уб ккун шулу. Саспи дарсариъ мялимдихъан махъварин парчийра ап1уз шулу, хъа дурагикан гъац1ар хулаъ урхузра хай шул. Дарсариъ махъвар ктитбарин жюрбежюр къайдирикан мялимдихъан

мянфяаыт ктабгъуз шулу. Китабикан махъв убхбаь шлукъан гизаф баяршубар иштирак гъахыш, ужу шулу. Жюрбежюр махъвариъ улупнайи гъйванатарин игитариз, дураги ап1урайи ляхнариз биц1идари чин хусуси кымат тувну ккунду.

Мялимди биц1идар таниш гъап1у махъв кьюбпи дарснаъ баяр-шубари ролариинди гъубхиш, хъанара дураги къабул шулу. Диidiъ хъур ученик иштирак духьну ккунду: девейин, сулан, жанаврин, швеъдин ва халкъдин терефнаан гафар ап1рудар ва урхрудар. Диидлан савайи, ч1алнан лагъикъуваларира думу ляхниз аыхю кюмек тувру: мушваъ гизаф жюрбежюр предложениир (хабар тувбан, гъерхбан ва дих ап1бан) а. Махъв ролариинди урхбу баяр-шубарин ч1ал девлетлу ап1баз аыхю кюмек ап1уру. Ролариинди махъв урхайиз улихъна мялимди саб къадар ляхин дап1ну ккунду: гъарсар урхурайириз чав фуну гъйванатдин гафар фу саягъниинди дурхну ккундущ, улупну ккунду ва думу жюрейин ляхин улупуб чарасуз лазим ву. Месела, аьмалдар сулан гафар, дидин гафарин интонация, жанаврин гафарин пис ва эдебсуз улхбар, дугъри ва тажруба адру девейин гафар к1уру урхурайидар шли дупну ккундущ, мялимди улупну ккунду. Гъадму жюрейииндиги махъв гъубхиш, биц1идарин ч1ал артмиш шулу ва дураги эсер кпалгуру.

Му жюрейин махъвар чин хусуси лишнариинди дюзмиш дап1найдар шулу. Дурагин сюжетарин парчийир ккуру мурслиин чиб-чиҳъди улурчвнайи гъибарси дюзмиш духьна. Дураги, жа-жара гъйванатар иштирак шули, шубуб раЖари гъядисийир ва гафар текрар ап1ури улупуру. Сабан сулу мани вилаятариз гъягъюз учв юлдаши гъит к1уру девейиз, хъа гъадму гафар текрар ап1ури, жанаварра дидин къял'ин элеуъру, дидин къяляхъ, гъадму гафар текрар дап1ну, швеъра улубсуру. Гъам саягъниинди махъвариъ гъядисийир гъялак ап1ури, хъпекъру баяр-шубарин фикрарра артухъси давам шулу. Му жюрейин художествойин алат ишлетмиш дап1найи биц1идариз таниш вуйи «Жанавар ва ц1игъран мудраг»³¹ к1уру гъйванатарикан вуйи махъвраъра алабхъуру.

Гъйванатарикан вуйи табасаранарин махъваригъ «Квасагайин къант1а ииц» к1уру махъвра гъя. Му эсер адмийир ва гъйванатар иштирак шули яратмиш дап1найиб ву. Квасагай табасаранарин фольклориъ зарафатар кайир, зегъметкешарин игътияж уъбхур, касибар бадали зегъмет зигтур, ханар-бегар, кавхийр, маллайир ва амирап рихшант ап1ру махъвариъ халкъдин терефдар иштиракчи ву. Думу, дугъан зарафатар, ап1ру ляхнар ва жюрбежюр т1улар гизаф халкъариз тялукъ вуйи Малла Насреддиндин ляхнариз ухшар

³¹ «Жанавар ва ц1игъран мудраг» к1уру гюргеч махъв гизаф халкъарин фольклориъ малум ву. Думу XIX-пи аьсрий немцарин Вильгельм ва Яков Гримм к1уру гъардшари ктабгъуб ву.

вү. Му махъвак гъам гъайванатарикан, гъамсана дуланажагъдикан вуйи махъварин лишнар ка. Мидиль иширик шула вягьши ва хулан гъайванатар (Квасагайин къант1а йиц, гъюр, жанавар, швеъ, сул, сил, ц1урц1ул ва кьюл), зарафатчи Квасагай, Амир, дугъян хпир, амирин нукрап ва марччлихъан.

Мялимди, махъв хъуб парчайиз пай дап1ну, баяр-шубари нубатниинди классдиъ думу урхуз гъитру:

- а) Амирин амриинди Квасагайи чан къант1а йиц ярквраз ут1убккуб;
- б) йиц вягьши гъайванатарин арайиъ абхъуб;
- в) Квасагайин сабпи аьмал;
- г) Квасагайна марччлихъан;
- д) Квасагайи Амирин нукрап гъюликк ккурсуз гъитуб;

Махъвран гъарсаб пай урхбан къяляхъ, мялимди гъаври дарши гафарин мяна ачухъ дап1ну ккунду («кевшен», «амир», «жегъеннем», «чардух ук1», «гъяким», «теркк», «хам», «хъалхъмар», «марччарин к1ерет1»). Эсерин ккебгъру пайнаъ девлетлу мулкидар Амирин ва касиб Квасагайин арайиъ йицран к1уллантина ч1уру рафттар шулу. Хут1ларин ва хярарин аьхюр вуйи Амири, чан кевшенариъ къант1а йиц убч1вну к1ури, Квасагайиз хът1урччуру ва дидин ибар алдат1урза к1ури, гуч1ар ккаъру. Чара адру касибри чан йиц ярквраз ут1убккуру. (Эсерин сабпи пайнаан аьгью шулу, фицдар аьлакъиир улихъ заманириъ касабарин ва девлетлу мулкидаарин арайиъ гъахънуш).

Ярквраъ гашун дубхънайи къант1а йиц'инна гъюр, сул, швеъ ва жанавар алжагъуру. Жанаври йицраз к1ур: «Гъаз уву, касдинна ихтияр адарди, му ич ярквраъ убч1внува?» Йицраз жанавар чан эйсийихъди улхурайи Амирси гъугъубжчуру. Дидин хиял вуйи, ярквраг саринра дарди, азад йишвар ву к1ури. Амма жанаври дидик тахсрар кирчру: «Яв тахсир даринхъа, узуз уву ип1уз ккун хъуб!»

Гъам гафарин ва гъядисириин баяр-шубар гъавриъ ахъбан бадали, мялимди дуарин мяна яркъуди ачухъ дап1ну ккунду. Улихъ заманириъ девлетлуириин хилиъ вари кевшенар айиган, касибарин уьмур дуарилан асиллу вуйи. Касибар девлетлуирихъ лук1арси лихуйи, дураги зегъметкешариз истисмар ап1уйи. Гъаци вуйиган, махъвраъ адмийириин ва вягьши гъайванатарин яшайишдин аьлакъиир чип-чпихъ тевра ва биц1идар думу ляхнарин к1улиъ мялимди ауб лазим шулу. Думу вахтари гъюкум мулкидар гъякимарин хилиъ айи, гъаци вуйиган, дураги касибарикан фу вушра ап1уйи.

Махъвран имбу паяриъ Квасагайина дугъян йицру жанаврилан ва Амирилан къиссас алдабгъуру. Дураги къувватниинди дархьишра, аьмалииинди дураг, чпиз зур туврайидар, алдатмиш дап1ну, лазим вуйи

жазайихънара хуру. Сифте къант1а йицру, ч1урдин гъайванатариз куч1лар дап1ну, дураг чан эйсийин гъятдиз хъади гъюру, хъа натижайиъ эйсийи дураг йихуру ва дурагин хамарин чаз ва хпириз уччвудар ургмар дирхуру.

Гъамци ц1ийи ургмар хъади Квасагай гъяркъган, гъаних ва тямаягъкар Амиризна дугъан хпириз чпин девлет хъанара артухъ ап1уз ккунди, Квасагайихъ хъебекъну, дураги чпин вари йицар яркврагиз ут1уккуру. Саб гъяфтайилан ярквра Амирин миржиб йицран хъалхъмар ва к1урбар Амирин нукрагиз дихъуру.

Дидланра савайи, аьмал дап1ну, Квасагайи Амирин нукраг гъюлиkk ккурсуз гъитру. Эсерин к1улин мянайиан ачухъ шулайиганси, халкъ касибарин ва аьжузарин терефнаъ а, ва гъаддииндиди халкъдин гъякълуваликан, дугъриваликан, дюзваликан ва аьдалатлуваликан вуйи чан фикрарра ачухъ ап1ура. Хъубри класедиъ урхурайи биц1идар к1улиъ ахъну ккунду, фици табасаранарин махъвариъ зегъметкешарин ва касибарин тереф уьбхоруш, гъаз гъапиш му жюрейин эсерар халкъди ктагъдар ву. Дураги хъпекърудариз ужуб тербия тувру.

Махъвран алас мяна баяр-шубарин зигъмиъ мюгъкам ап1бан бадали, гъамцдар суалар ва табшуругъар дурагин улихъ дивну ккунду:

- 1) Квасагайин касибвал фицдар лишнариинди аygъю шулу?
- 2) Амиринна Квасагайин арайиъ фициб бягъс гъабхъний?
- 3) къант1а йицраз жанавар фужси гъугъубжвний?
- 4) жанаври фициб тахсир къант1а йицрак кипний?
- 5) йицру гъайванатариз фициб аьмал гъап1ний?
- 6) Квасагайин сабпи аьмал ачмиш ап1инай;
- 7) Амирин нукраг гъаз гъюлиkk ккурсний?
- 8) махъв яратмиш гъуп1и касибариз фу пуз ккундуш, кидибтай;
- 9) «Гизаф гъаних гъашириз уж'вал даршул» к1уру абириин гафарин мяна ачухъ ап1инай.

2. Сюгърин вая альаматнан махъвар

Мектебариз вуйи программайъ улупнайиганси, табасаранарин сюгърин вая альаматнан махъвар ургубпи классдій агъю дап1ну ккунду, гъаз гъапиш, урхурайидарин яшариз гъилигиган, дураихъан му жюрейин махъварин мяна ачухъ ап1уз ва дурагин жюрбежюр лишнарин гъавриъ ахъуз шулу к1ури, тасдикъ ап1уз шулу. Му жюрейин махъвар аыгъю ап1уз ккебгъайиз, млялимди урхурайидариз кидибтну ккунду, гъайванатарикан, дуланажагъикан ва сюгърин махъварин арайиъ фу тафавутвалар аш. Дурагин гъядисийир касиб дагълуйириз мляум дару лап ярхла ва айжайиб вилаятариъ, девлетлу паччагълугъариъ, ургур гъюлерикк, жиларикк, гъизиликан ва арсракан дап1найи гъалиириъ, дараматар айи шахарин уълкиириъ гъягъюри шулу. Махъвариъ айжайиб вягъши гъайванатар, паччгъарин тилисим кайи везирар, жаллат1ар, фахрыйир, жюрбежюр фалчийир ва симир гъайвнар, гъизилин зиквар кайи жакъвар, агъдевийир, вягъши гъайванатар, аждагъийир, т1ирхру халачийир ва гъацира багъри вилаятариъ даршлу шей'ар иштирак шулу. Му жюрейин саспи эсерариъ сюгъюрчивалин айжайиб альаматар кайи дишагълиири, тилисим кайи дервишари, фахриири ва жара иштиракчири ахъю иишв дебисна.

Гизаф махъвар лап къадим заманиириъ дюзмиш гъашидар ву. Дурагиъ кюгъне деврин инсанарин фикрап, табиаитдин гъядисийирин ва чпин хусуси яшайишин ляхнарин гъякънаан гъавриъ ахънайи саягъниинди, дегъзаманайин инсанарин фикрап, дурагин гъялар улупури шулу. Инсанар гъюлерин паччагъдихъ, ярквраиъ шлу шейт1ансибдихъ, хулан рюгънахъ, жинарихъ ва шейт1нарихъ хъугъри гъахъну, инсандиз чаз вая жара саб сюгъюрчийиз ккун гъабшиш, думу жара жанлу мутмуйиз вая жара шейъназ дюнмиш шулу к1ури, хъугъри гъахъну. Гъамцдар хъугъваларин асасниинди **сюгърин вая альаматнан** махъвар йигълан-йигъяз гизаф шули гъахъну. Дупну ккундуки, сюгърин махъвариъ гъам лап кюгъне вахтарикан вуйи, гъамсана Къялан айсраиъ шлу гъядисийир улупури шулу.

Гъаму сюгърин альаматарихъ хъугъуб гъаддиан арайиз гъафнуки, думу деввариъ инсанар гъеле табиаитдин айдатарин гъавриъ адарди ва табиаит чпиз мют1югъ ап1уз даршули гъахъну. Амма дураги табиаитдин гъалиб хъубкан хиялар ап1ури гъахъну ва гъаму хиялар гъюблан-гъюбаз махъвариз-ихтилатариз дюнмиш гъахъну. Гъамци аждагъириин гъалиб хъубкан, т1ирхру халачирикан ва айжаликкан ккадарьу, зарбди гъягъру чекмийирикан, симир гъайвникан ва гъизилин гъушарикан вуйи махъвар арайиз гъафну. Инсанари баҳтваларикан хиялар ап1ури гъахъну ва гизаф махъвариъ игитри жюрбежюр манигъвалар фици улхъан гъадагъури ва ахъириъ фици

бахтаварвалихъ хъуркъри гъахънуш, ктитура. Гизафси сюгърин махъвариъ, иштиракчийр «яшамиш хъуз уж'валар, хушбаhtвалар гъазанмиш ап'уз хъюгъру», кIуру гафариинди ккудукиIуру.

Махъвариъ хулан ва вягъши гъайванатар, кафтар гъари, кушкафттар, дилиликиIру инсан, ургуб кIул али аждагъийир, айжайиб мутмийир ва жара шей'ар жанлуди улупури шулу. Мицистар эсерари тIибхру халачи, симир гъайван, дукIнайириинна жан хру шид ва гъацира жара шей'ар ара-арайик кIваинна хуру. Амма чпиъ кучIлиз ухшар вуйи дешюшарикан ихтилат ап'ури ашра, гъякъикъятназ ухшар вуйи махъварра шулу. Му жюрейин аыламатарилан гъайри, сюгърин махъвариъ вягъши ва хулан гъайванатарра иштирак шулу. Дурари инсанарин ч1аларииинди гафар ап'ри, чпин ляхнар ва хусуси вазифийир к1улиз гъахуру.

Му жюрейин махъвар аыгъю ап'руган, мялимди жюрбежюор гафарин ва гъядисийирин урхурайидар гъаврикк кканьну ккунду. Месела, фу вуш «тилисим», «сюгъюрчивал» ва гъ.ж. Сюгъюрчивал лап кюгъне заманийирин хъугъруваларииинди яратмиш гъashi сюгъюрлу ва тилисим кайи аьдалатар ва аьдатар ву. Кадим инсанари, чиб хюрчаз гъягъргандин улихъ, къуру йисари экинариз мархъар ап'бан бадали, жили ужуб мягъсул тувбан бадали, гъачIир накъвдик киврган ва гъацира жара ляхнарин улихъ жюрбежюор магияйин ва сюгъюрчиваларин аьдатар ап'уйи. Дурарин хияларииинди, завун аьршариан турвайи аыламатнан къувватари думу ляхнариз кюмек тувру ва дурар к1улиз чпиз ккуниганси гъягъюру, кIуий. Гъацдар фикрариинди, адми уъзриккан ккадаъбан бадали, гъамилавал кайи дишагълийи, бицIир сагъ ап'бан бадали, ярквраъ малар ва марччар гъудургган, дурар жанаврарихъан уърхбан бадали, жюрбежюор сюгъюрчиваларин аьдатар ва гафариинди вуйи магияйин дюйиir ва миннатар ап'уйи. Му жюрейин магия кайи аьдатар вари кюгъне миллетариз ади гъахъну, гъаз гъапиш, дайм инсанариз дюн'яйин аьгъвалат, табиаитдин ва дуланажагъдин дигиш'валар гъаз шулуш, аьгъдайи.

Хъа мусурман дин Табасарандиъ бегъем гъурмиш гъабхъиган, маллиириз магияйин ва сюгърин къувват а кIури, уъзур кайи адмийириз кучIлар ап'ури, саб-кьюб гаф аьраб ч1ал'инди кагъзик дидикIну, «кIажар» ап'уйи ва гардандиъ абхъуз шубуб мурччван гъюрс ап'уйи. Митланна савайи, саб гъалмагъал адмийирин арайиъ гъабшиган, дурари чиб-чпиз магияйин сюгъюрлу агъар ва чIуру гафар ап'уйи. Дурарин хияларииинди, думу агъарик кайи гафарин мяна фила-вуш к1улиз гъябгъюру, кIуий.

Магия кайи аьдатар ва айжайиб серенжемар, тилисим кайи махъварин иштиракчийр гизафси халкъдин сюгъюрлу махъвариъ ва къисийириъ шулу. Дурарин кюмекнинди эсерин игит жанлу мутмуйиз вая жара саб шейъназ илт1ик1уз яна дюнмиш ап'уз шулу. Думу деврариъ, тилисим кайи адмийир

шулу күнди, дуарин айжайиб сюгъорчываларихъ инсанар хъугъри, гъеле табиастьдин айдатарин гъаврий чпи адарди ва табиасть чпиз мютлюгъ ап1уз даршули гъахъну.

Табасаран халкъдин махъваригъ сюгърин (вая альаматнан) махъвари варит1анна аыхю йишв дубисна. Дуар гъяйванатарикан ва дуланажагъдикан вуйи махъварт1ан ярхидар шулу. Му жюрейин эсерар Къялан айсариш яратмиш гъахъидар ву, дуарий саб къадар сюжетар ва иштиракчий ади шулу. Гъадму кюгъне вахтари айвам халкъарин фикраинди, дюн'яйиъ зегъметкешариз истисмар дарап1ру, рягъимлувал ва адмиириин арайиъ гъарган уж'вал ва дюзвал айи вилаятар ва паччагълугъар а күнди, дуари буш хиялар ва фикрар ап1уйи. Дуарин хияларинди, гъяран шлу гъадму сюгърин вилаятиш касибари чпин марцци ва дугъри зегъметниинди хизандин шадвал ва лихрудари чпин бахтлу уьмур хъап1ра күнди, хиялар ва буш фикрар ап1уйи. Касибарин фикраинди дюн'яйиъ му жюрейин женнеттар вилаятар гизаф а, хъа думу йишвари шамаш шулайи халкъар, чпин күл'ин айкъяллу ва дугъри паччагъара алди, шадвалиинди чпин уьмур хъап1ра. Гизаф махъвари ужудар парччгъарикан ва дугъри шахиншахарикан ктитру эсерар ихъ фольклориъ мямум ву. Гъамцдар фикрар бинайиъ ади, чпин хиялар ва метлебар күлилуда удуч1тур күнди миж кади, кюгъне адмиири альаматнан ва сюгъорлу вилаятикан махъар ктагъуйи. Гъамци му жюрейин махъвариъ девлетлуйириин ва касибарин, зегъметчийириин ва истисмарчийириин, ханар-бегарин ва дуарин ряятарин, паччгъарин ва дуарин лук1арин арайиъ шлу айлакъийир яркъуди ат1агуру.

Сюгърин махъвари, чпин гюргевализ дилигну, халкъдин гафарин ва ч1алнан устадвалин дережа за ап1баъ, багъри ч1ал девлетлу ап1баъ, зегъметкешарин гъар йигъандин уьмриш ва инсан намусна эдеб хъади тербияламиш ап1баъ аыхю ва кыматлу роль уйнамиш ап1ури гъахъну ва гъамусра дуари чпин вазифийир күлилуда атагъура. Къялан айсариш яратмиш гъахъи сюгърин махъвари, наслариан наслариз кючюрмиш шули, гъийин деврий урхрудариз думу заманиириин инсанар фици яшамиш шули гъахънуш, ухъуз хабар тувера.

Амма гъадму кюгъне вахтарира махъвар саб ялгъуз т1агърушин алдап1бан бадали вуйидар гъахъундар. Дуари гъушу заманиирира биц1идаризси, жигъилариз ва яшлу хъпекърударизра заан ва ужуб тербия туви гъахъну, гъациб айкъюлувалин ляхнар улупура дуари гъира. Махъварин хусуси мяна ачухъ ап1ури, табасаранарин фольклорин айлим гъаши М. М. Гъясановди гъамци гъибик1ну: «Махъвари дугъривал, дюзвал ва к1ван марццивал, к1убанвал, дирбаш'вал ва мюгъюббатлавал, зулумкрайхъна ва хайнкарайхъна зегъметкешарин юк1вариъ ади гъаши

хъял ва наразивал улупури гъахыну. Гъаддихъди сабси махъвари макурчивал ва аймалдарвал, к1ван ц1арувал ва футнакарвал ва жара истисмарчи обществойиъ шлу инсанарин арайиъ айи пис айлакъийир танкъид ап1ура».³²

Табасаранарин махъварин гъядисийир саб дагълу гъулариъ ва багъри вилаятдиъ давам шлудар дар. Дурагиъ иштирак шлу касибрин жигъил бали (саспи махъвари – кечели), дугъан гъардшари, чири, паччагъдин бали, везирари, шахари, шахиншахари ва гъ. ж. иштиракчиири чпиз махъвари улупнайи гъядисийир жюрбекюр ярхла уълкириъ к1улиз адагъури шулу. Сюгърин махъвари хъпекъурайидарин хиялар айжайиб шей'ар, аждагъийир, агъдевийир, айхю бит1ар, кафтар гъарийир, рух бабар, шейт1нар, жинар, гъярамбашийир ва гъ. ж. жюрбекюр мифологияйин гъяйванатар айи жара дюн'яиз гъахуз гъитру. Гъадму ярхла вилаятариъ айкьюлувал ва дирбаш'вал кайи касибрин бали чан улихъ гагайи ва дадайи дивнайи метлебар ва табшуругъар гъял ап1уру.

Саспи сюгърин махъвариъ гъядисийир Ирандин, Турцияйин, Азербайджандин, Индияйин ва Айрабистандин шагъари, вилаятариъ ва мялум дару йишвариъ гъягъюри шулу. Гъаци вуйиган, махъвари хъпекърударин фикрап лап ярхла сюгъорлу ва гъяйранвалар айи вилаятариз гъахури шулу. Жюрбекюр махъвариъ айламатнан, уъмриъ даршлустар гъядисирикан ктитури шулу. Месела, «Бажикъиз» к1уру махъвнаъ шурен ургур чве айламатниинди чарвайириз дюнмиш шулу хъа «Касиб байна паччагъ» к1уру махъвнаъ тилисим айгъю бали дидин кюмекниинди айхю гъунарап улупури ва учвра чан метлебнахъна хъуркъру. Сюгърин махъвариъ, айдат вуйиганси, дугъривал ва гъир'ятлевал писвалиин хъа дугърисувалиин гъалиб шули улупури шулу, гъаз гъапиш, гъадму к1улиз дурушру уъмрин фикрап ва метлебар айсарииинди халкъдин арайиъ айи метлебар ва хиялар ву. Зегъметкеш халкъариз ккуни дугъривал ва к1ан марццивал, адмийириин арайиъ шлу намусвал, чиб-чпиз ап1уз ккуни адмивал ва рягымвал гизаф махъвариъ яркъуди ат1абгури шулу.

Сюгърин махъвар гизафси гъамцдар келимийириинди, гъядисирииинди ва хабраииинди ккергъри шулу: «Гъахънийишт1ан-гъахъундайишт1ан», «Айишт1ан-адайишт1ан», «Фила вуш сад йисан», «Йигъарикан сад йигъян», «Саб ихъ гъулси дагълу гъулаъ», «Сар касиб абайиз ва касиб бабаз сар бай айи», «Сар ищурайи гагайи айжайиб нивк1 рябкъору ва дугъу бализ васият ап1уру», «Касиб гагайи бализ гъамциб табшуругъ дивру», «Гагай (вая дадай) ищци гъахъну», «Ирандин сар падишагъдиз чан хъайи-хътру риш дирбаш бализ швушвди тувуз ккунда, к1уру хабар дагълариз хъубкъру», «Сар аднан

³² Гасанов М.М. Ихъ халкъдин махъварин хазна. / Табасаран халкъдин махъвар. Мягъячъала: Дагъучпедгиз, 1989, 3-пи маш.

фалчийи, иццурайи гагайи дерин ярквра ѿай жейрандин ифи гъубхъиш, сагъ шулу, гъапнийи», «Иран вилаятдиъ шахдин везирин риши успагьир му дюн’яйин алдар, гъапнийи дервишари», «Сар касибрин кечел бай, чаз швшув агбан бадали, жара вилаятари гъягъюру», «Сар дервишди касибрин бализ шли-вуш кап1найи гюргег шуран шикил улупуру», «Каспий гъюл’ан саб успагы лизи симир гъайван ут1убч1вну, к1ур» ва гъ. ж.

Махъварин ккудук1ру келимийир, аьдат вуйиганси, ихтилат ктибтрудари гъамцдар гафариинди ккудук1ури шулу: «Узура гъадму сумчриъ ип1ури, убхъури гъахънуза, хъа саб къадар пешкешар хъади гъоруган, дураг сар касибиз туунза», «Дураг гъадму уълкириъ гъузри, хъа узу хъадакну гъулаз гъафунза», «Думу касибрин дирбаш балинна паччагъдин шуран ургуд йигъандинна йишван сумчир шулу, хъа узура хъадакну, гъулан хяраг, хут1лар уршвуз, гъафиза», «Ургур далдабийир ва зурнийир али ахю сумчир дап1ну, касиб бали чаз паччагъдин риш швшувди гъахну. Узура гъадшва ѿип1ури, убхъури айза. Махъвна хъут1ай хъудубт1ай!» ва гъ. ж.

Табасаранарин саб жюре сюгърин махъвар ариш-вериш’валарин, къунагъваларин ва дуланажагъдин жюргежюр таниш’валарин кюмекниинди, Дербент шагъриъ яшамиш шулайи персарин, Ирандин жугъдарин (татарин) ва азербайджанарин кюмекниинди жара уълкириан ихъ медениятдин кючюрмиш гъахъидар вуйиб, эсерарин лишнариинди аygъю ап1уз шулу. Дураг Сасанидарин Ирандин шахарикан, везираикан, девлетлу ариш-веришчирикан, гъярамбаширикан, сюгъюрчирикан, пягъливнаикан, аждагъирикан ктибрудар ву. Гъацдар махъвариъ гъядисийир мани вилаятариъ, Багахъ Востокдин шагърариъ (кюгъне Тебриздиъ, Тегерандиъ, Къубайиъ, Гянжайиъ, Ширвандиъ, Маккайиъ, Мединайиъ, Дамаскдиъ, Багъдатдиъ) ва жара йишвариъ артмиш шули, улупуру. Месела, «Шах-Аббас ва дугъан бай Шах-Исмаил», «Дугъри шах», «Падишах ва дугъан баяр», «Рустам Зална Сухраб». Думу эсерар ихъ фольклориз гъюбан себеб гъадму вуки, Табасарандин жилар, Дербент шагъур ва Къибла Дағъустан V-пи аьсриан VIII-пи аьсриз (аьрабар 813-824 йисариз дағълариз гъайиз) Персияйин хиликк гъахъну. Гъадмуган кюгъне иранарин къувватлу медениятдин ихъ яшайиш асиллу тясиrnакк кади, табасаранарин фольклориз жюргежюр эсерар ва дуланажагъдин аьдатар кючюрмиш гъахъну.

Гъадму девраихъан мина табасаранарин фольклориз персарин ва азербайджанарин саб къадар эсерар ашкъварин ва лихуз жара вилаятари гъушу дағълу ксарин кюмекниинди гъафну. Дурагикан гизафдар кюгъне вахтари «Хезар Афсане» («Агъзур махъв») к1уру чвур али гъварчнак каҳнайидар ву. Гъи му гъварчназ «Аърабарин махъвар» к1ури шулу, амма дици пуб дюз дар, гъаз гъапиш, думу эсерар сабпи раЖари Ирандин халкъари

яратмиш гъапIдар ву. Хъа ихь деврин X-пи аьсриъ мямум дару аьрабарин писатели «Хезар Афсане» чпин чалназ таржума апIуру ва вари аьрабарин вилаятариъ дураг рагъуру. Гизафси Шахерезадайикан вуйи махъвар аришверишчиирин, девришарин, ашкъварин, шаирарин ва сиягъятчиирин кюмекниинди Къибла вилаятариъ, Европайн халкъарин арайиъ ва «Пекдин ахю рякъариъ» машгъур шулу.

Гъадму вахтари Европайн ариш-веришчиiri, аьрабарин уълкийириъ дураихъди таниш духъну, чпин вилаятариъ «Аьрабарин махъвар» ву кIури, дураг рагъуру. Гъамци думу жюрейин махъвар ва нагълар табасаранарин ва жара дагълуйириин фольклорариъра Къялан аьсариъ мямум шулу. Гъира гъадму гъварчнаан вуйи машгъур сиягъятчи Синдбадикан, пачгъарикин, иранарин шахарикин, шахиншахарикин, Шахерезадайикан, иранарин пягъливнарикин, ягъчвур гъярамбашийирикин, дервишарикин саб къадар махъвар ва нагълар ихь фольклориъ тарагъна.

Мит1ланра сайи, табасаранарин фольклориз ва ч1алназ кюгъне иранарин жюрбежюр махъварин сюжетар ва гъамцдар фарсизмийр кючюрмиш шулу: «аждаха», «агъдев», «симир гъяйван», «кафтар», «титикъуш», «жейран», «гъялва», «дервиш», «шах», «шахиншах», «кешюш», «везир», «вакил», «туман», «шербет», «пягъливан», «вилаят», иранарин шахарин ччуурар – Иездигард, Кубад-шах, Хосров-I Ануширван, Шах-Аббас, Шах-Исмаил, Надиршах, пягъливнар вуйи Рустам Зал, Сухраб ва гъ. ж. Ихь медениятдиз гъамцдар тясири ап1бар ва ляхнар Дербент шагърин кюмекниинди гъахъну, гъаз гъапиш, душваъ Къялан аьсариъ персар, аьрабар, табасаранар, тюркер, лезгийир, иранарин татар, къяжрар ва жара миллетар яшамиш шули гъахъну ва дураги чпин медениятариин гъар терефар заан дережайиз адагъури, халкъарин эсерар художествойин жигъатнаан девлетлу гъап1ну.

Табасаранарин сюгърин махъваригъ саб къадар ч1уру хъял кайи дархи бабарикан ва йитим дархи шубарикан эсерар дюзмиш гъахъну. Дурагиъ гъякъикии ляхнарикан ва дугъри гъядисийирикан ктитура. Му жюрейин махъвар дюн'яйин вари миллетарин фольклорариъ алахъуру. Дурагин арайиъ гъарган шлу даккниваларикин ва пис гъядисийирикан ктитуру жара миллетарин махъварси, абиин гафар ва жюрбежюр эсерарра мямум ву. Дагълуйириин арайиъ гъамцдар мисалар тарагъна: «Дархи бабан – ярхи гарчил», «Гага хъттур – сабан йитим, дада хъттур – ургубан йитим» ва гъ. ж. Гъам абиин айттири улупура, фицдар чиркин альакийир ва гъядисийир дурагин арайиъ шулуш. Дархи бабар фицдар шулуш, дураги йитим шубарикан фицдар истисмар ктагъуруш, табасаранари саб къадар халкъдин махъвариъ улупура: «Къисханумна Фатмаханум», «Айханумна Периханум», «Дархи дадайна шубур чи», «Дархи ришна хъдан хумурзаг», «Шюшеханум» ва гъ. ж.

Махъврахъди биц1идар таниш ап1айиз, мялимди дурагъ таңыр даң1ну ккунду, «дархи баб», «дархи риш», «дархи бай», «къямш» фужариз к1уруш. Дидланна савайи, дупну ккунду: «Гизафси дархи бабари чин дархи веледариз багъри дадийриси хъайивал ап1уру, амма умрий тъар жюрейин адмийир, дишагълийир, дархи бабар шулу. Ухъу гъамус таниш шлу «Къисханумна Фатмаханум» к1уру махъврағ фицир дархи баб улупураш, фикир туваи».

Эсериъ ктибтруганси, сар дагълу касдиз хпир, Уъмар к1уру бай ва Къисханум к1уру риш айи. Саб ч1уру бала дуфну, дурагин дада кечмиш шулу. Чан биц1идариз хъайивал ап1бан бадали, думу жвуу сар биц1и риш хъайи ич1ни хпир чаз хуру. Думу фендигар хпир вуйи ва дугъу Къисханумдин гагайикан ухди чан лук1 ап1уру. Хъа гагайи к1уруш, дархи бабаз ккуниб фу вушра ап1ури гъахъну. Дархи бабан Уъмар балихъна ва Къисханумдихъна вуйи хъял ва даккнишин йигълан йигъаз артухъ шулу. Чан шураз хъайивал ап1ури, дугъан фендигарвалин къадар адайи, хиял ап1ин, дархи байна риш дугъан шуран душмнар вуйиси.

Сад йигъан фендигар дархи дада, ищураза к1ури сузийир ап1ури, аъхникк дахъру. Жилири, фу гъабхъну к1ури гъерхган, инсафсуз ва фендигар хпир к1ур: «Жилир, узу уъзурлу духъну, йик1ураза. Гъаму яв балин юк1в дубхъну гъип1иш, дидкан узуз дарман хъибди, жилир! Даршиш, узуз жара дарман адар, я узу ужу хъидар».

Гъамци рягъимсуз хпир буш ва зяйиф хасиятнан жилири чан бай урккуз гъитру. Балин удурзу кьюб ифдин п1илт1арикан кьюб уткан луфар гъахънийи. Гъадраиин «Уъмар бай» к1уру ччвурар иливнун, шуру мяъли ап1уру:

Гъабч, Уъмар бай-жвкъв, гъабч, жан!
Йиз бағагъна хъана гъабч, жив-жив!
Саб удар гъадабгъ, чве, кьюб удар,
Хъана завариз т1ибх, жакъв, жив-жив!

Гъуркку дархи балканра рази дархьиди, хпириз дархи ришра пуч ап1уз ккун гъабши. Гъаци саб къадар вахтарилан дархи бабу чан жилирин улихъ Къисханум к1уллан алдаъбан месэла дивру. Кафтар хпирин гафариз мют1югъ вуйи жилир, хъайигъан лисхъан Къисханумра хъади, гак1влализ гъярхъа к1ури, ярквраз гъушну. Душваъ бизар духънай шур'ин нивк1 алаабхъган, думу дитну, гага къяляхъ хъадакну гъулаз гъюру.

Эгер му махъвран метлеб аygъю ап1уз ккундуш, эсер кьюб пайназ жара даң1ну ккунду. Ухъу улупу пайнаъ фендигар дархи бабан пис ниятар ва ляхнар улупура: дугъу зяйиф хасиятнан жилирин кюмекниинди чан дархи веледариккан учв азад ап1уру. Гъам пайнаъ дишагълийин ч1уру образ ачухъ

ап1ура. Амма махъвар эсерарин иштиракчийин жюрбежюр хасиятар улупбариинд ккудук1дар. Дурагин кьюбпи паярий, айдат вуйиганси, ч1уру инсанариз, рягъимсуз адмийириз жаза тувну ккунивал махъвариь улихъ дивру, гъаз гъапиш, вари махъвариь дугъри ляхнар куч1ларииин, ачухъвал фендингарвалииин, дюзвал дюз дарувалииин, касибар зулумкариин, марцци юк1в айивал чиркин адмийириин гъалиб духьну ккунду.

Махъвран кьюбпи пайнаь ктибтрганси, ухьу аygъю ап1урайи махъвраъра лихуз ккуни, марцци юк1в аий Къисханумдиз шейт1нарира кмиди саб къадар ц1ийи палтар ва жюрбежюр пешкешар хуру, гъаз гъапиш, дугъу хъял дяргъруганси уччуу гафар ап1уий ва ялхъвнаар рягъникк дап1ну, ц1ин гак1влихъди шейт1нар гъадушвккан ккут1урккуру.

Гъамци Къисханум ц1ийи палтар алди гъулаз гъюру. Дархи бабу жилириз, чан риш хъади ярквраз ц1ийи палтар хуз гъарах к1ури, амур ап1уру. Жилири Фатмаханум ярквраъ дитру. Душваь шураз рягъин алабхъуру. Фатмаханумди чан ч1уру гъиллигъ улупган, шейт1нари думу йик1уру... Гъам эсерин асас мяна халкъдин айтыйи ачухъ ап1ура: «Уччуу гафну гъван гъодли ап1уру».

Ургубпи классдиь урхурайидар саб къадар литературайин теорияихъди танишди ккунду, гъаз гъапиш, дурагиз литературайин ва фольклорин эсерар урхруган, эсерариь жюрбежюр художествойин алатор алахъуру. Халкъдин сюгъорлу махъвариз хусуси лишнар шулу. Варит1анна артухъси сюгърин махъвариь литературайин алат вуйи «гъаншарвал» ишлетмиш ап1ури шулу. Диidi, айдат вуйиганси, эсерариь шлу иштиракчий кьюб йишваз пай ап1ури шулу: адмивал, айкъюллуval, намуслувал, инсанариз хайир кайдар, касибарин за зегъметкешарин тереф уьбхрудар ва дурагиз гъаршуди удуч1врудар.

Саспи сюгърин махъвариь жара эсерариь адру «сюгърин илт1ик1бар» шулу, яна эсерарин игитар тилисимдинди жакъвариз, гъванариз, жюрбежюр вягьши ва хулан гъайванатариз дюнмиш шулу ва дураги инсанарин ч1алариинд гафар ап1уру. Ухьу таниш гъаши «Къисханумна Фатмаханум» к1уру эсериь гагайи Уьмар урккруган, адахъу йифдин кьюб пилт1кан успагыи луфар гъахънийи. Дураг, шуру мяъли ап1руган, дугъан гафарин гъаврий ахъуйи:

Жив-жив, Уьмар бай-жакъв, жив-жив!
Къан мап1ан, хъана гъабч, жив-жив.
Саб удар гъадабгъ, кьюб уждар,
Хъа завуз т1ибх, жакъв, жив-жив!

Гизафси махъвариь эсерарин к1улин игитар шулу: айкъюллу бай, йитим риш, ужур кас, дирбаш дагълужви, паччагъдин айкъюллу бай, ужур паччагъ

ва гъацира жарадар. Дураг касибари ккунидар шулу ва дураги ап1ру ляхнарра инсанариз хайир кайдар шулу. Махъв ктибтрударин бегелмиш'валра дурагихъинди шулу, гъаз гъапиш, махъвари халкъдин хиялар, себебар ва мурадар, касибарин читин уъмрий к1улиз адагъуз шулдаршра, эсерари ат1агуру.

Махъвраъ, ташбигъ алат ишлетмиш ап1ури, Къисханумна Фатимаханум чиб-чпихъ тевра. Эсериъ улупура Къисханум фицир гъахънуш: лягин ап1уз ккунир, хъпекъур, дирбаш'вал кайир, айкюллу гафар кайир. Дугъу дягин иибциру гъваин ат1ин убгъури ва жара ляхнар ап1ури шулу. Хъя Фатимаханумдикан к1уруш, думу темпел вуйи, саб ляхинра ап1уз дакнир вуйи, ужудар дару гафар гизаф аygъяйи. Хъя рягъникк, шейт1нари ялхъван ап1ин к1ури амур гъап1ган, Фатимаханум дурагииин айлхъюз хъюгъру. Шейт1нари думу йик1уру.

Гъам образар чиб-чпихъ теври, мялимди дурагин гъиллигъар, хасиятар, дурагин гафар ачухъ гъап1ган, му ляхни биц1идариз айхю тербия тувуб мумкин ву. Хъя эсер классдий урхуган, баяр-шубари китабдикан шубарин гъиллигъар ачухъ ап1ру ц1арар гъурхиш, дураги айхю метлеб тувру.

Табасаранарин махъварин гъварчарин ц1арнаъ жюрбежюр махъвар алахъуру. Дураги гизафси халкъдин лап кюгъне заманириин ва Къялан айсарии гъахъи гъядисийрихъди тархъру инсанарин яшайиш'валар, мурадар, метлебар ат1агури шулу. Думу сюгърин махъвари айламатнан гъядисийир, тилисим кайи иштиракчийир, мифологияйин вягъши гъяйванатар (аждагъийир, агъдевар, кафтар гъарийир ва гъ. ж.), паччгъар, дагъан везирар, жаллат1ар, симир гъяйвнар, симир жакъвар ва гъ. ж. алахъури шулу.

Месела, табасаран халкъдин арайиъ машгъур вуйи «Касиб байна паччагъ» к1уру махъв. Диidiъ жямяйтдин жюрбежюр къатариан вуйи адмийириин айлакъирикан, касибарин уъмрий зат даршу гъядисийрикан к1ура: касиб бали паччагъдин гюргегриш чаз швшиди хпан гъядисийрикан ктибура. Мяълимди, сюгърин махъвари зат уъмрий даршу ляхнариканра ктитуру к1ури, гъамци жикъи ихтилат ккебгъру:

«Гъахънийишт1ан-гъахъундайишт1ан саб биц1и шагърий сар ач1ни хпир ва дугъан бай. Саб ражну, наан-вуш паччагъдин гюзел риш дяркъну, дугъ'ин балин юк1в улубкъуру. Гъадму йигъан бали чан ач1ни дадайихъди гафар дап1ну, думу паччагъдихъна риш чаз хпирди ча пуз гъаъру.

Паччагъдин жаллат1ари думу кьюб ражари паччагъдин гъалайихъан хът1уккуру. Шубубпи ражари, гъари къабул дап1ну, дугъан себебар гъерхган, паччагъди к1ур:

– Йиз риш яв бализ хъирсуз къаршу дарза, эгер яв бали зат дюн'яйиъ адру кесп гъудубгъиши. Даршиш, дугъан гардан йивурза!

...Бай рякъюъ уч1вру. Думу саб булагъдин дусну, чан ликар мич1ли штуъ урсган, дугъу «Ахчах!» гъапнийи. Думу саб аждагъайин чвур вуйишт1ан! Булагъдиан саб аждагъа удубч1вуру ва бай дидисну, чан вилаятд1ль айи гъалайиз т1ибхуну гъябгъору. Гъадшваъ бай таниш шулу сар есир дап1найи шурахъди. Дугъу чан читин уъмрикан кидибтуру ва бализ тилисим улупуру.

Эсерин имбу пайнаъ аждагъа Ахчах балихъ хъебгру. Балкан сабан луф шулу, хъасин симир гъуш, дидин къяляхъ – касибриз гъайван. Базариъ касибри гъайван масу тувган, дидкан жюрбежюр хулан гъайванатар шулу ва паччагъдин бархумдихъ деп1ну, сабан дидкан гъуш, хъасин уткан бай шулу. Мюгътал гъаши паччагъди гъерхган, бали учв фуж вуш, ихтилат ап1уру:

– Къудратлу паччагъ! Яв риш узуз хъирсбан бадали, йиз дада увухъна гъафнийи. Яв табшуругъар к1улиз адағъунза: узу дюн'яйиль адру кесп гъудубгъунза. Увуз гъябкъюнвуз, узук фициб тилисимвал каш. Кун ап1ураза, узу яв гиявди къабул ап1уб. Паччагъдихъан сарун к1ул ккадабгъуз шулдайи. Гъамци тилисимдиинд1 паччагъдин хуларин багахъ чаз хулар дап1ну, бали ургур далдабийир ва зурнийир али сумчир ап1уру».

Мялимди чан ихтилат ккудубк1ган, аждагъа ва агъдев (дев) фицдар гъахънуш, ктибтуру. *Аждагъа* (перс. چال – «Ажи-дахака» – *шубуб к1ул али ахю битI*) – кюгъне мифологияйиль хлинццар кайи вягъши гъайванат, т1ибхури ушвниан چа ебчури битI. Саспи аждагъириин саб к1ул алди махъвариъ мявум ву, тмуну аждагъириин шубуб ва ургуб к1ул алди шулу. Дегъзаманайиль табасаран махъвариз аждагъа персарин фольклориан гъафиб ву. Гъамусра табасаранарин махъваригъ иранарихъан дуфнайи халкъдин эсераригъ аждагъирикан ктитру махъварра гъя. Мумкин ву, дураг V–VI-пи айсариъ персарин шахар вуйи Къубад-шахди ва дугъан бай Хосров-I Ануширванди Табасаран ва Дербент шагъур чпиз мют1югъ гъап1ган, табасаранарин арайиль машгъур хъуб. Гъадму ва хъасин йисарив Ирандиан гизаф халкъар Дербентдиз ва Табасарандиз кючюмиш гъахъну.

Тюрк миллетари аждагъайиз «аждерха» к1уру, узбекари – «аждерхо», къазан татарапи, азербайджанари, башкирапи ва гъумугъари – «аждаха». Табасаранарин мифариъ ктибтрганси, ч1уру битI агъзур йисан жилариин яшамиш гъабшиш, дидкан аждагъа шулу. Аждагъиир Каспий гъюлиъ, Кавказ дагъларин хъарапиъ ва жиларикк яшамиш шули гъахъну. Махъвариъ ктитрганси, аждагъири халкъариз гизаф заралар туври шулу. Дураги шид айи къуййир уърхюри, дурагиан шид саризра тутрутви, жигъил шубар чпиз швушварди жин ап1ури, инсанар йихури, дураг ч1ивиди миди хът1юкъюри шулу. Думу саягънан мяна айи сюгърин махъвар Табасарандиъ яркъуди

тарагъна. Месела, «Бажикъиз», «Касиб байна паччагъ», «Паччагъдин бай», «Къисханумна Фатмаканум» ва гъ. ж.

Агъдев (дев) (перс чал) – иранарин, грузинарин, тюркерин, арабарин, азербаджанарин, табасаранарин ва жара миллетарин мифологияйиъ ва махъвариъ шлу вягъши гъйванат. Думу табасаранарин фольклориз иранарин медениятдиан дуфнайиб ву. Махъвариъ, думу суратламиш апIури, гъамци кIура: агъдевар вягъши гъйванатарикан ва адмийирикан ибарат духьнайдар ву. Дураин адмийиринстар к1улар, жанариин малариинси ярхи ч1арар шулу, саспиган дураг адмийирси ликриинди ругъури шулу. Дурага инсанариз заралар хури, жигъил шубар чпиз жин апIури, шулу. Дураг зурба жандкиндар шулу, дураг гагъ кьюб ликриинди, гагъ юкъуб ликриинди лицури шулу. Саспи махъвариъ агъдевди эсерин кIулин игитриз кюмек апIури шулу. Гъаци вуйиган, махъвар ктитру ашкъвари ва аыгъяндар ксари, агъдевар ужудар ва харжидар, к1арудар ва лизидар, зарал кайидар ва зарал ктрудар шулу кIури, ктитуру.

Кафтар гъари (Кушкафттар) – сюгърин махъвариъ ва мифариъ иштирак шлу мифологияйин вягъши дишагъли. Дугъан юруш ихъ фольклориъ гъамци суратламиш апIура: «гъузгъун али къаби дишагъли, лизи ва ярхи кушар алир, лап услир, кфир маш гъайир, саб ул айир, гъяса хъади лицур ватIирхур». Думу хябяхъган ва йишвну булагъдин бицIидар кайи дишагълийириз ккилигурни шулу. Эгер чаз ялгъузди бицIир кайи дишагъли булагъдин ва нирихъ алахъиш, Кафтар гъари алабхъну, диди фун’ан велед учIвухуру, кIури шулу. Гъаци вуйиган, хябахъган я нирихъна, я булагъдинна, я рягъниккна бицIир кайи дишагъли Кафтарихъан гучIбу гъягъюз гъйтдайи.

Саспи эсерариъ ктибтрганси, Кафтар гъарди латарихъ ва ниригъ, чан рудраг-фунар адагъну, дураг урччури шулу. Хъа йишвну дишагълийирикан чаз фуж-вш алахъиш, думу вягъши гъйванат дишлади дугъ’ин алабхъуру ва дугъан велед чур апIуру. Кафтар гъарийиз саспи табасаранарин гъуларий «Кушкафттар» кIуру. Гъаму жюрейин табасаранарин махъвариъ ва мифариъ шлу Кафтар гъарийир жара миллетаризра мялум ву. Дағъустандин азербайджанари, къумугъари ва жарадари дурагиз «Албасли» вая «Ал» кIуру.

Мялимдин кюмекнииди му жюрейин махъвариъ улупнайи иштиракчириин образар ачухъ дап1ну ккунду. Ургуби классдиъ урхурайидарихъан рягъятди паччагъдин гюзел шуран шикил кап1уз шул: дугъан гюрчегвализ гъилигиган, адмийир гъайран шуйи, дугъ’ин дишлади балин юк1в улубкънийи. Жюрбежюр табасаран махъвариъ ктибтрганси, шахдин гюзел шуран шиклиз лигбан бадали, жигъилари персарин са-саб

туман къимат тувуйи, хъа шиклиз гъилигу саспи жигъилар, дишлади амриан душну, алдакуйи.

Балин образ ачухъ ап1ури, махъвариъ дугъан шикил улупури шулдар. Гизафси хусуси гъяларикан ктрибти, дугъан хасиятнакан к1ури, гъамцдар лишнар улупури шулу: балин аькьюлувал, дирбаш'вал, лихуз ккунивал, намусувал, абийр-бабарихъ хъпекърувал, ч1уру хасиятар ктрувал, ва гъ. ж.

Табасаран сюгърин махъвариъ жюрбежюр алатор ишлетмиш ап1ури шулу. Месела, жансуз шей'ар махъвариъ *рюгъламиши* ап1уб. Му лап дегъзаманирий инсандин хъугърувалари кан саб аьдалат ву. Кюгъне адмийири чпизси дюн'яйиъ айи жансуз шей'аризра рюгъ а к1ури, хиял ап1уйи. Гъаци вуйиган, халкъдин махъвариъ, нагълариъ ва къисийириъ жансуз шей'арира инсанариси гафар ап1уру. Адмийирин фагъумдииинди, гъарсаб жансуз шейъназра чан хусуси уьмур Аллагъди яратмиш дап1на. Думу шей'арира адмийириси фикрар, хажалатар ап1ури шулу. Месела, гъарап ярквраъ алдат1руган, дуарин галариккан шид рубзуру, гъадму шид гъарин нивгъар ву, к1ури хиял ап1ури гъахъну. Сюгъорлу махъвариъ эсерин к1улин игит вуйи бали, адахлу агруган, гъарзариз ва ниариз, чаз кюмек ап1инай к1ури, карагури шулу. Адмийирин хъугъвалариинди, инсандин, гъайванатарин ва жан алдру шей'арин рюгъяр, гагъ гъайванатарин, гагъ таниш дару адмийирин, гагъ шей'арин суратар алди, завариз т1ирхуру.

Мялимдин махъвран жикъи ихтилат ккудубк1ган, дугъу урхурайидариз хулаъ дикъятниинди думу махъв китабдикан урхай к1ури, мажбур ап1уру. Хъа гъору дарснаъ махъвран гъар терефар ачухъ ап1бан бадали, дидин асас мяна улупну, к1улин ва къобпи дережейин иштиракчириин образар ачухъ гъап1ган, мялимди урхурайидарин улихъ гъамцдар суалар дивиш, хай шул.

1. Паччагъдин риш гъяркъган, балин фицдар къастар к1улиз гъафнийи?
2. Сюгърин махъвраъ фу вахтарин гъядисийирикан ктибтура?
3. Паччагъди балин улихъ фициб вазифа дивнийи?
4. Бализ «Ахчах» к1уру аждагъа фици алабхънийи?
5. Бали тилисим фици гъудубгънийи?
6. Касиб бали паччагъдин риш гъадагъбан бадали, тилисимдин фицдар альаматар улупнийи?
7. Бай чан метлебнахъ хъуркънийин?
8. «Ахю к1арчар али биц1и къун» ва «Леъфиз дилигну, ликан гъач1аркк» к1уру абийирин мисаларин мяна ачухъ ап1инай.
9. Махъв фици ккудубк1ураш, к1ваин ап1инай.
10. махъв яратмиш гъап1у бажаранлу ксари фицдар фольклорин ва литературайин алатор дидиль ишлетмиш гъап1ну?

3. Дуланажагъдикан махъвар

Табасаранарин дуланажагъдикан (яшайишдикан) ктитру махъварихъди хъубпи классдий урхурайи баяр-шубар таниш ап1руган, мялимди гъам жюрейииндиг чан гафар ккергъиш ужу шулу:

«Ккудушу дарсарий халкъдин махъварикан ухьу гъулхунхъа. Дураг шубуб жюре шулу: гъайванатарикан, сюгьюрин ва дуланажагъдикан (яшайишдикан) вуйидар. Варитланна къанди яратмиш гъахъидар дуланажагъдикан вуйи махъвар ву. Дураг хъпан себеб гъамциб ву.

Кюгъне йисарий девлетлуйириин ва касибарин арайиъ гъалмагъалар артухъси давам шулу, гъаз гъапиш, мутму ва мулк хъайдари касибариз ва йитимариз артухъси зулмар ва истисмар ап1ури шулу. Гъаци гъаши жюрбежюр дюшюшар улупури, касибари чин дуланажагъдикан вуйи эсерар ктагъуру. Яшайишдикан вуйи махъвариъ девлетлуйириин ва касибарин арайиъ айи айлакъиир, фаркъвалар, нежбрарин ва касибарин читин уъмур, дурагин зегъмет, касибал, фикрап ва мурадар улупури шулу. Дурагиъ зегъметкешарин тереф уъбхюри, девлетлуйириин, маллиириин, ханар-бегарин вягъшивалар, аймалдарвалар, баҳилвалар, къискъисвалар халкъди танкъид ап1ура».

Му жюрейин махъвариъ ханар, бегар, кавхайир, маллиир, тафлар фицдар вуш, фольклориъ суратламиш ап1ури, дикъатди улупури а. Месела, «Хан ва нежбрин риши», «Малла ва кьюб садакъа», «Къискъис малла», «Гирами накъв», «Вичарин тавра», «Фуж ахмакъ ву?», «Касибрин баҳт», «Варитланна биц1и люкъан», «Берекет», «Къюр чве», «Азай», «Девлетлу кас», «Гъит чав ип1ри дяхин», «Малла Насреддинна къискъис малла» ва гъацира жарадар. Дуланажагъдикан вуйи махъвариъ инсандин баҳилвал, тямягъкарвал, аймалдарвал, къискъисвал, рябатсузвал, айкъюлсузвал кайи маллиир ва девлет хъайдар улупури, дурагин дагълуйир айлхъюра ва нянат алап1ура. Хъа халкъдин гизафси юк1в алидар зарафат кайи Малла Насреддиндикан вуйи махъвар ву. Думу касиб халкъарин вакил ва терефкар ву. Дугъу, девлетлуйириин, маллиириин, абдлариин, темплариин, тямягъкариин, гъяясузариин алхъюри, дураг биябур ап1ури шулу. Му жюрейин махъвари гъушу насларин дуланажагъ, уъмрин шарт1ар ва инсанарин фикрап улупуру.

Табасаран фольклориъ «Къюр хялижв» к1уру эсерий къискъис девлетлу кас ва касиб фицдар гъахънуш улупура. Му махъв чешнеси классдий мялимди гъубхишра хай шулу. Эсерин алас мяна биц1идари айгъю гъап1ган, дурагин улихъ гъамцдар суалар дивну ккунду.

1. Касиб кас гъаз гъуларий лицури гъахъну?

2. Къискъис девлетлу касди фици касиб чан хулаъ къабул гъап1нийи?
3. Касибри девлетлу хялижв фици къабул гъап1нийи?
4. Фуну хялижв учвуз къабул гъахънучвуз?
5. Касибриз чан ужуб суфрайихъ аымпар ап1бииинди, фу пуз ккундийи?
6. Махъран адмийириз тербия тувру асас мяна ачухъ ап1инай.

Табасаран халкъдин махъварин хусусиваларикан улхруган, мялимди литературайин хрестоматирий түвнайи эсерарин ч1ал марцци фольклорин ч1ал даруб, дураг жюрбежюр айлимари литературайин ч1алназ багахъ дап1ну, дигиши дап1найиб, к1ваинди гъибтну ккун, гъаз гъапиш халкъди ишлетмиш ап1урайи гафар, ибарийир халкъди яратмиш дап1найи эсерарий алахъури шулу. Гъаддиз лигну махъвариь фольклориз хас дару ибарийир, ташбигъар, эпитетар, метафорийир ва бик1бан литературайин образар улупру дақъаттарра хъуб мумкин ву. Гъаци вуйиган, мялимди литературайин гафар ва ибарийир биц1идариз улупишра хай шулу.

Махъвар, чин гюргеввализ дилигну, хъпехъуз аышкъ шлудар шулу. Дураг дицдар хъпаъ ва фольклорин жара эсерар дурагирик ишлетмиш ап1бан аыхю эгъемият а. Жюрбежюр махъварик мяльиийир, дургъунагъар, айттарир ва абиирин гафар ишлетмиш ап1ури шулу. Махъварик саб гъядиса кидибтну, тмунубдихъна гъюрган, ишлетмиш ап1ру устадвалин гафар айсариинди дюзмиш духына. Месела, «Хабар шилкан, хабар паччагъдин балкан» вая «Мураг гъашвахъ гъузри, ухъу жигъил балин гъяйвникан улхурхъя» ва гъ.ж. Хъа махъвар ккудук1руган ишлетмиш ап1ру ибарийир жюрбежюрдар шулу: «Паччагъдин балин ургуд йигъанна йишван сумчир шулу. Узура гъадму сумчрий айза, фукъан вушра ицци-ужуб гъип1унза ва саб аыхю аваршайнин мяжмягъра хъади гъулаz гъафунза».

Табасаран халкъдин махъварин зин ляхин гъабхбаъ, дурагин биц1и анализ ап1баъ хъубпи классдин китабдиль дурагин гъякънаан түвнайи литературайин теорияйин материали баяр-шубариз аыхю кюмек ап1уру. Дурагин биналамиш шули, гележегди заан классариъ урхурайидарин махъварин гъякънаан айи литературайин теорияйин рякъ'ан вуйи айгъювалар имбубсан артухъди айгъю ва дерин ап1уру. Гъяйванатарикан ва яшайишдикан вуйи махъвар айгъю ап1уб урхурайидари дураг чиз таниш вуйи жара махъварихъди тэвбиин, дурагин арайиъ айи сабвал ва фаркъвал къайд ап1бииинди ккудук1уру.

Табасаран халкъдин яшайиш улупурайи махъваригъ маллиирикан ва диндин жюрбежюр жара рюгъянирикан вуйи эсерар гизаф гъя. Месела, «Гирамийин накъв», «Малла ва кьюб садакъя», «Къискъис малла», «Маллайиз пешкеш» ва гъ. ж. Маллиирик кялхърайи му жюрейин махъвар гъунши

миллетаризра мялум ву: лезгийрин «Маллана марччлихъан», лакарин «Девлетлу Шамсийин ху» күурудар ва гъ. ж.

Динагълийирикан вуйи махъвариъ маллийир кялхъри, дуариин аylхъюри, дуарар рихшант артури, халкъди рюгъянйир танкъид артура. Месела, «Гирамийин накъв» күру эсериъ сар аьмалдар къантлаач маллайи, гъурбатдиъ ахю маллайн мистъ дилихну гъюрган гъабчи даждин накъвдин бицчи мист дивну, думу накъв «Маккайиан гъюрайи сар гирами шейхдин ву» күри, хабарар вари йишвариъ рагъуру. Йигъян-йигъян садакъйир къабул артури, шубуд йислан думу девлетлу шулу. Хъа му «Гирамийин накъвдин» аваза вари улкейиъ гъарабгъган, мина ахю малла гъору. Фу лигара? Шубуд йис мидиз улихъна чахъ гъилиху къантлаач маллайикан ахю шейх духъна. Думу, ахю мист ва чаз зурба хура дапнуну, вилаятдиъ адлу кас гъахънийи. Дугъахъ лап багъа валжагъ хъайи, хъа күл’ин лизи чалма улубкнайи. Дугъаз варидари икрам артуюи ва хилариз макар артуюи. Къантлаач маллайиз учв гъилиху ахю мала агъю гъахънушра, дугъу хялижв гъяспикк ккаундайи.

Гъудган дапнуну дуарар мист’ан гъяятдизди удуч1вган, ахю маллайи къантлаач малайиз, аylхъюбра кади, күру:

— Гъорматлу шейх! Узу увуз туву илми увуз ахю кюмек гъап1ганси рябкъюразуз. Гъей, гъей, къантлаач малла! Йиз девлет узу гъазанмиш гъап1уб ву күри, хиял гъап1нуна дарш? Йиз девлет увуз узу туву гъянчлин дадайи гъап1уб ву гъя! Йиз мист яв гъянчлин дадайин накъвдин дивнайиб ву гъя! Шюкюр, Аллагъ, гъялал ибшривуз!

Му жюрейин махъвариъ маллийирин баҳилвалар, аьмалдарвалар, гъясузвалар, куч1ляхвалар ва тямаяркарвалар улупура. Дагълуйири маллийиркан гъамцдар абириин мисалар ктагъну: «Маллайи гулу ип1дар, хъа ккабхъган, галарра гъитдар», «Маллайикк хъуб фун кка», «Маллайиз марцци штуланра хах алдабц1уз ккун шул». «Маллайиз «ча» к1арва – деребхъур, «ма» к1арва – дишла хил ч1абккур», «Кар жуваз гуч1, маллайиз нач даршул» ва гъ. ж.

Хъа саб жюре махъвариъ, маллийир рихшант артури, дуариин халкъар аylхъюра. Табасаранарин арайиъ айи «Малла ва кьюб садакъа» күру машгъур махъв к1ваин артури, гъира адмийир маллиириин аylхъюри шулу. Мумкин ву, дидиъ улупурайи гъядисийир дугъриданна гъахъидар хъуб.

Му темайин дарс кивруган, мялимди дупну ккунду, яна вари маллийир сабсдар шулдар күри. Саспидар жюмяльт бадали зегъмет зигрудар шулу, тмундар аьмалдарвалар ва жара жюрейин намуссузвалар кайидар шулу. Хъа му махъвнаъ улупура, фициб гъялнаъ тямаяркар малла ахънуш ва халкъар думустар маллиириин фици аylхъюраш.

Эсериъ ктибтруганси, саб раЖари Халагъ гъулан маллайихъна, Гъесихъ гъул'ан, кечмиш гъаши Мурадлин закурин садакъайиз теклиф ап1ури, сар кас гъюру. Гъаму йигъан лисхъан гъациб теклиф хъайигъаз Думурхъил жувуван саламдиз ап1ури, дугъахъна фуж-вуш хъанара гъюру.

Халгъарин малла, гъап1руш аыгъдарди, фикурлу шулу. Дугъаз кьюбеб садакъара ип1уз ккундийи. Чаз аыгъюбдинди, гъесхъари садакъа лисун хъайиз ап1ури шулу, хъа думурхълари – лисхъан. Гъамци чан фикрариъ урхну айи малла гъулан гимихъна гъюру ва адмиирихъан гъерхру, фуну гъулаш ва фила, аьдат вуйиганси, садакъийир ап1уруш, гъаз гъапиш, дугъаз му гъуларин аьдатар аыгъдайи.

«Гимихъна адабгъу аршлин шаламар гъахъундай» к1уру абийрин айттири ктибтруганси, саспидари к1уий: «Валлагъ, Гъесхъари ухди садакъийир гъиври шулу». Тмундари дурализ к1уий: «Ваъ, Гъесхъари лисхъан садакъийир ап1уру!» Гъамцдар гафарикан фикрар ап1ури, Халгъарин маллайиз ярхи йишвди нивк1 гъафундайи. Халгъарин гъул Гъесхъаринна Думурхъларин гъуларин арайиъ айиб ву.

Гвач1нин ухди малла Гъесихъна рякъю уч1вру. Дугъан хиялариинд1, Гъесихъ садакъа дип1ну, хъадакну Думархъилна дишлиди гъягъидиза к1ури, жюрбежюр фикрар гъюйи. Гъамци саб къадар вахтналан думу Гъесихъна хъуркъру. Саламдин икр1и дишагълийири ягъагариъ шид убзри, гак1влар ц1икк ккиврайи. Му гъялар гъяркъган, дугъу хъял кади сар къасабар дишагълийиз к1ур:

– Учвузыра жямяльт пуз шулин, гъамусра гъармийирекк ц1а ккап1ри имбу. Учвухъ ухди садакъийир гъиври шуйики.

Маллайи, гъармийир урхъайиз мушваш гъузиш, Думурхъларин садакъа ип1бахъан учв мягърум шулу к1ури, фикурлу духъну, Думурхъилна рякъюъ уч1вру. Саб къадар вахтарилан, Халгъарин гъул хъидипну, амк1 ут1убччвнайи малла Думурхъилна хъуркъру. Фу лигара? Думурхъларин дишагълийири, садакъа дип1ну, йигъигар ва гъабар жик1урайи.

Хъял гъабши маллайи Думурхъларин жямяльтдиз люкънар ап1уз хъюгъру. Хъа мушваш энгел гъашиш, Гъесхъарин садакъара чахъан ип1уз даршувал аыгъю дубхъну, думу Гъесихъна рякъюъ уч1вру. Амма думу гвач1индин рякъ маллайик сарун кимдайи. Лику гъабши гъяйванси, думу лисхъан вахтаризт1ан Гъесихъна хъуркъундайи.

Мушваш хупари Мурадлин садакъайин рюкъчар жик1ури ккудуку1урайи. Гъамци тямягъкар малла кьюб садакъайикан сабдиканра даршиди, гашун духъну хъадабхънайи йицси, чпин гъулаз хътакуру. Халкъдин айттири к1уруганси, «Кьюб, кьюб к1уру тямягъкар кас, сабра дарди гъузру».

Мялимдин ихтилат ккудубк1ну, китабикан махъв гъубхган, баяршубарин улихъ гъамцдар суалар ва табшуругъар дивиш, ужу шулу.

1. Кьюб гъул'ан садакъайинна теклиф гъап1ган, маллайиз гъаз хъял гъабхъний?
2. Гъулан гимихъ фу жюрейин гъюжатар гъахъний?
3. Маллайиз йишивну гъаз нивк1 гъафундай?
4. Малла гъаз кьюбиб садакъайихъан гъахъний?
5. Маллайирин фицдар хасиятар учвуз мядум вуш, кидтай ва мисалар улупай.
6. Махъвраъ фициб асас мяна аш, улупай.

Шубуби күл. АБИРИН ГАФАР, АЙТИИР ВА ДУРГЪУНАГЪАР

Абийрин гафариъ, айтыйриъ, агъалариъ, мисалариъ айи мянийир чиб-чипиз ухшар айидар ву, дурари халкъдин кюгъне, дерин ва тербиялу фикирлуваликан шагыидвал ап1ура. Му жюрейин къувватлу, мяналу ва гюзел эсерар фукъан ихъ фольклориъ аш, саризра мялум дар. Дураг агъзраинди ихъ медениятдиль алахъуру. Вари халкъаризси, табасаранаизра чан хусуси абийрин айтыйир ва мисалар а. Дураг жара дагъустан халкъарин мисаларихъан чпиъ улупурайи жамяльтугъ ва яшайишдин, зегъметнан, дирбаш'валин ва мили лишнариинди дигиши ап1уз шулу.

Ихъ халкъдин абийрин гафар, айтыйир ва агъалар сабпи ражари гъулариъ ва шагърариъ уч ап1уз, дураг ахтармиш ап1уз М. М. Гъясановди ккебгъну. Дугъу 1978-пи йисан «Табасаран халкъдин гафнан гавагъирап»³³ к1уру гъварч чапдиан адап1уру. Дирик агъзурна кьюдважт1ан зина жюрбекюр темийирин эсерар каъна. Амма думу ккудубк1ру гъварч ву к1ури, пуз хай даршул, гъаз гъапиш, ихъ медениятдиль гъварчнак кадру му жюрейин лап гизаф эсерар алахъуру. Аълим М. М. Гъясановди тасдикъ ап1урайиганси, «айтири ва агъалари инсандин уымрин жюрбекюр терефарикин аьрифдар фикрап ачуҳъ ап1ури шулу. Революцияйиз улихъна табасаран истисмарчи обществойиъ ади гъаши инсанарин айлакъири, касибаринна зулумкар девлетлуйирин гъаншарди лихру фикрап ва чиб чпиҳъди албагну адру гъяракатар, тарихдин айгъювалар ва гъядисирикан вуйи къат1и келимийир, эдеб намусдин, гъир'ятнан ва инсанарин хасиятнан лишнарин гъякънаан вуйи аьрифдар лигбар-рякъбар, вягъши мавгъуматчирикан вуйи халкъдин риҳшант ап1бан айлхъбар – гъамрап вари ихъ айтыйрин ва агъаларин тематикайин жюрбекюр терефар гъисаб ву к1ури, пуз шулу»³⁴.

Мектебдиъ урхурайи баяр-шубариз чин абийр-бабарикан фукъан вушра гизаф айтыйир гъеерхъну шул. Гъаци вуйиган, мялимди сифтена-сифте урхурайидариз фицдар мисалар чипиз айгъяш, айгъю дап1ну ккун. Думу сюгъбатнан къяляхъ мялимди абийрин гафар ва мисалар халкъдин тарихдин вари гъатариъ ишлетмиш ап1уваликан, гъарсаб халкъдиз чан мисалар айваликан, хъа саспиган саб мисал саб-швнуб халкъдин арайиъра ишлетмиш ап1ури шлуваликан дупну ккунду.

³³ Гъясанов М. М. Табасаран халкъдин гафнан гавагъирап. Махачкала: Дагучпедгиз, 1978.

³⁴ Гъясанов М. М. Улупнайи китаб, 4-пи маш.

Абийрин гафарихъди ва агъаларихъди биц1идар таниш ап1руган, пландинди млялимди ляхин гъап1иш ва гъамцдар суаларикан мляуматар тувиш, ужу шул.

1. Абийрин гафар, айттар, агъалар ва мисалар фийр ву?
2. Мурап наан яратмиш шулу ва фольклориъ гъаз гъурмиш шулу?
3. Айттарин диш ва айгъамнан мяна. Дураг гъар йигъандин яшайишдиъ ишлетмиш ап1увал;
4. Абийрин гафар ишлетмиш ап1увал;
5. Абийрин гафарин ва мисаларин художествойин хусусивалар;
6. Абийрин гафарин ва айттарин девлеттувал ва дурагин темийир;
7. Айттарин жикъивал, ч1алнан гюргегвал ва мянайин деринвал.

Абийрин гафар (айттар, мисалар, агъалар) – халкъди яратмиш гъап1у, яшайишдин жюрбежюр дюшюшариъ ишлетмиш ап1уз шлу жикъи ва дерин мяна айи уч1ру келимийиз к1уру. Аиту мисалариз илгъам (илт1ибк1у) мяна ади шулу, яна дураг уьмрин жюрбежюр ляхнариъ ишлетмиш ап1уз шулу. Месела, «Саб хлиъ кьюб хумурзаг мидисан» к1уру мисалин гафарин ч1ин мяна саб хлиъ кьюб хумурзаг уршдар пуб ву. Хъа илт1ибк1у мянайиъди думу мисал, сар кас саб йишв'инди кьюб ляхнихъ хъергиш, чахъан сабра тамам ап1уз дархьиди гъузру, к1уру ахъю мяна айи насигъятнан гафар ву.

«Йиз мелз – йиз душман» к1уру абийрин гафнаъ лап ахъю мяна а. Му мяна айи аиту гизаф халкъарин фольклорариъ алабхъуру. Дидин асас мяна гъамци ачухъ ап1уз шулу: «Ужубра харжибра узуз йиз мелзну тувру» вая «Уччу гафра, ч1уру гафра йиз мелзну ап1уру». Адмийин мелзнакан халкъари гизаф эсерар кадагъна.

Абийрин гафар ва мисалар уч ап1бан сабпи аышкъ млялимди баяршубарик кап1ну ккун шулу. Амма дураг гизаф уч ап1ну к1ури, эгер урхурайидариз дураг ч1ин улхбаъ ва бик1бан ляхнариъ дюзди ва лазимди вуйи жюрейииндиги ишлетмиш ап1уз агъю дархьиш, дурагин эгъемияттувал гизаф ц1иб шулу.

Айттаркан ва абийрин гафарикан гизафдар кюгъне вахтари ва деввариъ арайиз гъафидар ву. Дураги эллерин яшайишдикан, философияйикан ва тербияйикан мляуматар тувра. Месела:

*Темплиз я бағыдиъра, я Бағыдатдиъра фук1а адар.
Жевуаз миди, мистаз гъярам ву.
Гаш'вали хул'ан ут1уккуру, гъяц1лишину хулаъ уржру.
Хуйин улхъан мягъян, гъяйвнин – къялхъян.
Лизи хилариз жарадарин зегъмет ккун шулу.
Гафнааз гъагъир, ляхназ пуч1ур иихъ.
Мелзну ииччвра хуру, балара.*

Меъли мелзну гъван гъюдли ап1ур.

Уртакъди к1улт1ан, к1ул ’инди иб ужсу ву.

Гъам мисаларихъди биц1идар таниш гъахъиган, мялимди абириин гафар ва мисалар наънан арайиз гъафнуш ва гъира дураг фици арайиз гъюруш, ктибтну ккунду.

Абириин гафар ахтармиш ап1ру альмарин фикраиинди дураг шубуб бинайиъ яратмиш шулу:

1) адмийириин гъар йигъандин уъмрин яшайиши: лихру йишваъ, яшамиш шулайи хулаъ, гъулаъ, шагыриъ, базариъ, кючейиъ, гимихъ, булагъдин, мектебариъ, хярар-хут1лариъ, халачайир урхурайи артелариъ ва гъацира жара йишвариъ. Адмийир уч духънайи саб мяракайиъ фуж-вуш сари дерин мяна айи саб келима гъапиш ва думу гафар хъпекърудариз кпалгиш, дидкан айту хъуз мумкин ву. Гъамци жюрбежюр айттарир ва абириин гафар яратмиш духъну, наслариан наслариз дураг кючюрмиш шули, табасаранарин медениятдиъ къадар адрукъан дураг гъира инсанари ишлетмиш ап1ура («Инсандин девлет марци зегъмет ву», «Нивк1 хъайириз аъхин герек дар, гашди вуйириз – гъафун», «Саваб бадали гъамус гатди къолра бисдар», «Уву ужсур гъашиши, гъунишира ужсур шулу», «Жарадиз гъебекку гъуйдиъ жсувв ахъру», «Ярхла мираст1ан, бағахъ гъуниши ужсу ву», «Ярхлаан вуйи далдабуйин сес уччуви ебхъуру», «К1урайир аъкъюлсуз вушра, хъпекъурайир аъкъюллур духъну ккун» ва гъ. ж.);

2) халкъди яратмиш гъап1у фольклорин эсерарий арайиз гъафидар («Гаприн зиян сагъ шул, гафнан – сагъ даршул», «Дархи дадайин ярхи гарчил», «Малла ва кьюб садакъа», «Девлетлуйин улихъ касиб гъарган тахсиркар ву», «Чурапикан хъял гъафи Малла Насреддинди, ургам ү1игъ гъипниий», «Гъуррабатдиъ бихъру ашт1ан, бағьри гъулаъ бихъру айран ужсу ву», «Маллайи гули ип1дар, ккабхъиган галра гъибтдар», «Гъюрмат палтариз ваъ, адмийиз дап1ну ккун» – махъвариъ ва жара эсерарий);

3) табасаран ва жара литературийири («Къюрдиз гъязур дарши къол» к1уру Ибрагъим Шагъмардановдин басняйин ччвур. Дидкан гъамус лихуз даккни темпларик кялхъру айту дубхъна. «Йиз гъуниши – йиз душман» к1уру татарин машгъур писатель Хизгил Авшалумовдин кялхъру ихтилатнан ччурнакан гъамус зарафатнан айту дубхъна. «Гъап1ури ип1ур, дарап1ури дип1ур» – Э. Ханмягъямадовдин эсерин ччвур).

Абириин гафаринна айттарин ва мисаларин арайиъ саб къадар дигиш’валар а. Абириин гафариъ ат1абгнайи мяна тамам фикир ву. Месела, «Аъхю гафар – к1улиз бала, ч1вякъ лаваш – фуниз бала», «Жаради гъап1у ляхин – хилариз рягъят, жсуву гъап1у ляхин – к1ван рягъят», «Гъар даждиз чан гъянч уччуви рябкъюр», «Башмакъ, башмакъ к1уур, шаламра дарди

гъядяхъюру», «Гъюбгъю лик я жикъи шул, я ярхи», «Жарадиз гъуий гъеебккур – учв дидиъ ахъур».

Айттар ва мисалар гизафси жикъидар, жара мяна ва кьюб мяна айидар шулу. Месела, «Хавхавди улубчвнайи ек1в» к1уру айтуйи жарадариз ухшар дару ляхнар ап1ру касдиз к1уру. «Хлиницар ктрурихъан т1ирхуз даришул» к1уру мисализ гъамциб мяна а: чак саб бажаранвал ктарди, ялхъвнис удуч1вру касдиз к1ури шулу. «Дурубччу дук1ин аш даришул» – му айттилиз кьюб мяна а : 1) диши мяна, яна дугъриданра дурубччу дук1ин аш ищциб шулдар; 2) ужуб ляхин дарап1иш, ккебгънайи ляхникан ккунибсиб шейъ шулдар. «Леъфиз лигну, ликар гъач1аркк!» – 1) эгер леэф жикъиб вуш, диidi ликариз мани ап1дар; 2) ап1ру ляхин, яв къувватназ (сурсатдиз) дилигну, ап1ин.

Темийирин жигъатнаан лигуруш, табасаранарин айттар ва абиирин гафар жюрбежюр жюрииз пай ап1уз шулу: намусдикан, тербия тувбакан, тарихдикан, игитваликан, ватанперверваликан, ватандикан, зегъметнакан, абиир-бабарикан, истисмарчирикан, илимдикан, дуланажагъдикан, динарикан, ханар-бегарикан ва гь. ж.

Варит1анна гизаф айттар ва абиирин гафар дагълуйири намусваликан, дурагиз заан эдеб айиваликан кадагънайидар ву. Дагълуйири чпин, тухмарин ва мирасарин ягъ, намус ва гъир'ят айсариинди уъбхюйи. Гъациб айдат айиваликан, инсанарин тербия-насигъятдикан ва адмийирин хасиятнан жара лишнарикан гъамцдар абиирин гафар ва айттар дагълуйири ктагънийи: «Думу кас жарадин пеълиз киши гъан1ур дар», «Игит гъак1ииш, ад гъубзру, усал гъак1ииш, фу гъубзру?», «Усалдихъди женнетдиът1ан, дирбашдихъди жегъеннемдиъ ужсу ву», «Жилирин саб гаф дубхъну ккун», «Игитриз гъубзруб игитвал ву, гуч1бяждиз – айиб», «Аъхю к1арчар али биц1и къун», «Гъулаъ гъучагъ, гъирағъди – алчагъ», «Аъкъюл яшинаъ даришул, аъкъюл к1улиъ шул», «Намус кайири гъир'ят массу тутрутур», «Айибвал к1арчар алди гъюруб дар гъа!», «Ахмакърихъди шлур ахмакъ шул, аъкъюллуихъди шлур – аъкъюллу» ва гь. ж.

Намус (намуславал) – Кавказдин дагълу инсанарин медениятдиъ айсариинди тяйин дубхънайи адмийин ягъ, хасият, гъиллигъ, гъир'ят, дугъривал, гъорматлевал ва гъацира жара адмивалин ужудар лишнар кайивал. Намус дагълуйин варит1аннаа заан вуйи эдеб, дугъривал, уж'валин ва аъкъюлувалин саягъ ву. Намуславалик инсандин варит1анна заан вуйи лишнар кайивал гъисаб ап1уру, гъаци вуйиган, дагълуйири намус уъбхюри, ужудар гъиллигъар, хасиятар, дугъриданвалар улупури шулу. Табасаранарин фольклориъ намуславаликан агъ'яндар къабидари гъамциб «Намус» к1уру кюгъне нагъил ктибури шулу:

«Кюгъне заманайиъ саб раЖари жигъилар, цыгъинчин «ч1яшш тюфенгар» ва ханжлар хъади, хюрчаз гъягъюру. Дурари, хюрч хъап1ри, саб сил улихъ гъипру. Хъа гъарзарикк чан «ч1яшш тюфенгра» хъади, сар живан хюрчаз ккеньу гъузру. Сил багахъна гъафиган, дугъу тюфенгин чахмакиз зигуру, амма пакъ гъабхъундайи. Дугъу хъанара шубубан чахмакиз зигуру, пакъ хъанара гъабхъундайи... Гъамдин дерд гъабхъи живан, хъчуухури хъюхъяр, дустарихъди гъулаз хъадакну гъюру.

Хябахъган гимихъ гафар ап1руган, шли-вуш: «Жигъилиз силхъан гуч1 гъабхъну шул, дарш гъаз дугъу слиз гъивундар», – к1ури зарафат гъап1ган, дерд гъабши намуслу живанди, чан ханжал халариан уьч1юбгъну, варидализ рябкъюри чан биц1и т1уб хъадабт1ну, к1ур: «Дустар, узу юкъубан чахмакиз гъизигунза, амма пакъ гъабхъундар, хъугъай узухъ, гъаму биц1и т1убсибкъана куч1ал гъап1ундарза, дустар». Мюгътал гъаши гъуландар жигъилин тюфенгиз лигуру. Дишихъ хъабхънайи барут ламиб вуйи, гъаци вуйиган, диidi пакъ гъап1ундайи».

Кюгъне табасаранарин яшайиш айсраиинд1 ляхнарилан асиллу вуйи. Дурари нежбервал, малдарвал, жюрбежюр уставалар ап1ури, чпин уьзден дуланажагъвал артмиш ап1ури гъахъну. Табасаранд1 ризкъ убзуз ужуудар хут1ларин жилар, малар-марччар урхюз гюргег хярап, мулкар ва мублагъ дагълар айивализ лигну, дурари зегъмет зигури, чпин уьмур хъап1ри гъахъну. Гъаци вуйиган, темпелвал кайи жигъилариk кялхъри, дурариз насыгъятар туври ва рихшант ап1ури, гъамци к1ури гъахъну: «Ляхин *an1ruviz* – гъюрмат, *daрап1ruviz* – нянат!», «Гъийин ляхин закуриз мигъибтан», «Гъап1ури *in1yur*, *daрап1uри* *diриn1yur*!»

Айсраиинд1 яратмиш гъахъи абиирин мисалариъ ва айттириъ дагълу нежбариин уьмур ва дурарин зегъмет яркъуди ат1абгна. Гъаму эсерариъ нежбervаликан, малдарваларикан, гъвандин, рукъан ва харатчивалин кеспарикан, рюкъчар ап1уваликан, халачи убхуваликан, хут1лиъ ва хяраъ лихуваларикан кадагънайи эсерари улупура, фициб ихъ абиiri ва бабари читин уьмур хъап1ри гъахънуш. Му абиирин гафари жигъилариz тербия туври, дурарикан гележегди ужуб ляхин кайи ва лихуз ккуни устийир, нежбрап, айкъюллу адмийир хъпан бадали, айхю кюмек ап1уру к1ури, дагълуйириин умуд кайи. Варжариинд1 ихъ фольклориъ яратмиш гъахъи ва гъира адмийириин арайиъ гъузнайи эсераригъян гъамцдар абиирин гафар ва айттиир гъядагъиш, дурари заан тербия хъпан бадали, инсандин зегъметназ фициб эгъемият тувраш, улупура. Месела, «Ляхин *daрап1nu*, *фикир map1an*, *фикир daрап1nu*, ляхин *ap1in*», «Ляхин хъайиз иши, ляхин хъпан къяляхъ мишан», «*Ay1u* уъл ккундуш, иикъназ жсафа, унт1аз амк1 адарап1», «Жямаятди къаст гъап1ии, сивар даргъур», «Гъилихурин фун аби1ур, дилихур гаш’ан иик1ур»,

«Дарилу ляхнин күл мибисан», «Гъаны ляхнихъ даралубдихъан хъубкъуз даршул», «Гъи алруб закуриз мигъибтан, рягънин нубат жарадиз мутуван», «Къюрдну шид тувну күри, багъдь бергъер даршул», «Мух гъубзурин мух шул, дяхин гъубзурин дяхин шул», «Багъбанчи ужур гъахьиши, иимишира ужуб шулу» ва г. ж.

Айттирий ва агъалариъ дагълу зегъметкешар фукъан читин, ихтиярихъан мягърум дап1найи гъялнаъ революция хъайиз ади гъахьнуш, художествойин устадвалиинди касибваликан кадагънайи эсерари ат1агна. Месела, «Фун абц1ну гъак1шира баладар» күру айттий улупура, фициб гъялнаъ касиб гъахьнуш. Девлетлуйирина касибарин арайиъ айи наразивал, гъаршувал абириин гафариъ ва агъалариъ яркъуди улупна. Дураги зегъметкешарин читин уъмур ачухъди улупура: «Ужур адми касиб гъашиган, бай-риш гъисаб шул, аягъур гъяйван ипни гъабшиган, ябу гъисаб шул», «Бархлик кивруб берк шул, шаламдик кивруб пинна шул», «Чара адруган, чинчарихъди уъл ип1уру», «Гъван гъюрд'инна гъябгъюр, бала – касибриинна», «Къюлура кмиди касибрин шарш гъит1ибк1ур», «Начт1ан аъжузвалин уъзур аъхюб ву», «Начт1ан гаш гужслиб ву», «Нивк1 хъайи жсуваз аъхин герек дар, гашди вуйириз – гъафун», «Дабхъ, к1ару ииц! Бурж кайир гъафиши, я уву гъахур, я узу», «Гаш'вали душмандин гъаны абгуз гъибтру», «Завуз бачук1 адап1ну жил'ина хъубкъайиз вуйи аъхювал ч1яян вузуз», «Чавуш адру мярака – габан хътру лижсан ву» «Жанавар, марччин гъидкъиъ ашира жсанаварди гъубзру», «Гимбигъ гъяйри рякъюн къялаъ айир биябур гъаны», «Гъулаъ хулар ургуб, кавхийр миржисир духъна» ва г. ж. Гъамцдар айттирий ва агъалариъ зегъметкеш халкъ гьюкум чин хилиъ дибиснайи кавхиирихъди, маллиирихъди, къазирихъди фицдар наразивалдин альакъирий ади гъахьнуш, лап дикъатлуди улупна. Абириин мисаларий дураги уч1руди кялхъра, дурагин пис т1улар айт1анди рихшант ап1ура.

Маллиирикан, диндин мут1ялимарикан ва жара рюгъянирикан халкъди саб къадар абириин гафар ва айттиир кадагъна. Дураги маллиирик кайи хасиятар, хусуси къискъисвалар, аъмалдарвалар, куч1лар ачухъ ап1ури, дураги рихшант ап1ура. Месела, «Маллайи гули ип1дар, ккабхъиган саб галра гъибтдар» күру келимайи ачухъ ап1ура, фици рюгъянирин къюб жюрейин машар шулуш. Исихъ туврайи агъалари диндиз гъуллугъ ап1урайи рюгъянирин уъмрин гъар тереф ачухъ ап1ура: «Тухъ хъпан бадали, суфрайихъ дюаит1ан уъл герек ву», «Саваб бадали гатди къюлкъана бисдар», «Аварша гъябкъю маллайиз Аллагъ к1ваълан гъархру», «Алиф, би – тинаси, афратин ч1ук1ар – минаси!», «Маллайиз «ча» к1арва – деребхъур, «ма» к1арва – дишла хил гъач1абккур», «Маллайи марциши шидланра хах

алдабылур», «Кариз гуч1, маллайиз нач дариул», «Дирип1ди сулура дюаъ ап1дар» ва гъ. ж.

Табасаран фольклориъ ва литературайиъ гизаф зигъимлу эсерар а. Дурари адмийин пай, дугъан рякъ, намус, ап1ру ляхнар, фикрап фицдар вуш, фу бадали адмийир жилиин яшамиш духьну ккундуш, яркъуди шиъратиъ ва философияйин фикрап айи абийирин гафариъ ва айттарииъ улупура. Лап дикъат ва дерин фикрап айи эсераригъ Шамил Къазиевди аъхю йишв дибисна. Шаири XX-пи аьсрин 90-пи йисари гъидикIу «Амрап ва ЛукIар», «Кару рангнан деркучИмиир», «Гъяд», «Инсанвалин пай», «Кафтар ва Инсан», «Кларчар али Дажи», «Уъмрин сяргъят» кIуру поэмийир философияйин дерин фикрапи ва айттарии ацIна.

Шаир Шамил Къазиевди чан уъмрин аъхирин гъисаб-суалнаъ дийигънайириси, чан кIваъ айи вари дердер-гъамар, философияйин ачуҳъ ва жини хиялар, шаирин заан гъискар, миллетдин умудар, аззабар, цIаб-цIабди, фукIара жин дарапIди, чан бажаранди дидикIнайи эсерариъ урхрударин улихъ ачуҳъ ап1ура. Жара гафариинди, дугъан философияйин поэзия, уъмрин тясиrnаз жаваб вуди, кIван лап деринариан арайиз гъафиб ву. Шаирин лирикайин иgit уъмриъ айи ужубра, харжибра назуки гъискар ап1ру, диди шак ап1ру, иццру ап1ру юкIв айи, гъийин намус ва инсанвал кам шулайи девриъ, думу уъбхоз чарийр зигурайи ва дидин бадали къувват гъудрубкIрайиган, юкIв аъзиятнаъ ва дараскъалвалиъ абхъру аъдатнан инсан ву. Гъадму лирикайин иgit ва Ш. Къазиев чиб-чилиз ухшар ву. Поэзияинна чан сабвал абийирин гафариз ухшар вуйи философияйин фикрапиинди гъамци шаири ачуҳъ ап1ура:

*«Поэзия – шараб ву,
Гъякъси къутIкълиб ву.
Кибикънайиб –
Шаирин нивгъна ифи ву».*

Шаирин фикрапиинди, абийирин гафарин варитIан заан метлеб жилиин инсанвалин ва инсанарин арайиъ айи дуствалин сяргъятар шлубкъан яркъу ап1уб ву. Гъийин заманайи уъмрин шартIари инсанарин юкIвар гъванариз илтIикIна, дурариъ айи марцци гъискар къурагъ йисан дагъларин булагъарси ерццура. Шаирин метлеб гъадму гъванариз илтIикIурайи юкIвар, сюгъюр кайи гафар дагну, уягъ ап1уб ву. Дугъан фикрапиинди, дюн'яйиъ угърашартIан инсанвал кайи адмийир фукъан вушра гизаф а, дурари чIуру касарихъди гъарган женг гъабхури, наслариан наслариз акъюлувалин ва намуслувалин чешнийир халкъдин айттарииинди ва шаирарин эсерарин кюмекниинди хътаура.

Табасаран халкъдин философия аьсариинди яратмиш дубхыну, абийрин гафариъ ва айттириъ гъурмиш гъабшиб ву. Уьмрин гъар терефариъ, дуланажагъдин шартлариъ, инсанарин зигъимлу фикрариъ адмийин уьмур фици хъаплиш ужу шулуш, абийрин гафари, агъалари ва айттири насигъятар ва жавабар тувра. Гъамци йсариинди халкъдин яшайишдь дюзмиш гъахы философияйин гавагъири чпин мянаийъ инсандин заан фикрап ва диши ляхнар тлаъна. Месела, хъял дуфнайи адмийи, сабурвалин шартлар к1ваълан гъаъну, саб читин ляхин ап1руган, дугъаз гизаф абийрин гафари ва айттири к1ура: «*БицIи геренди хъял хътлюбкъиши, думу ииччвси ицциб шулу*», «*Сабур гъаплиши, сиварсиб хъял дяхнин ударси бицIи шулу*», «*Сабури дагълар дерккур*», «*Сабури сивар гъадагъур, гъялаквали гъюлер утлюхюр*», «*Читин вахтна сабур ахю девлет ву*», «*Сабурин къяляхъ ахю дагълар-дерийир хъа*», «*Гъялаки нир гъюлиз хътрубкъур*» ва гь.ж.

Философияйин фикрари ац1найи абийрин гафар ва айттиир – жикъи дап1найи халкъдин дерин фикрап ву. Саспидар кьюжлан фикрап айидар шулу. Месела, «*Варжи варжийилан шул, шваршвал шваршвилан шул*» к1уру агъалиъ кьюб жюрейин мяна а: саб к1уруб, дугъриданра варжи варжийилан, швуршвул швуршвилан кудуч1вури шулу. Кьюб к1уру мяна гъамциб ву: акъюллу адмийикан аькъюллу велед шулу, намуссуз касдикан намус ктру адми хъуз мумкин ву... «*Мух гизаф гъабхьиши, гъяйвни къусмар иивур*» к1уру айттииъра кьюб жюрейин мяна а. Саб к1уруб, дугъриданра гъяйвнiz гизаф мух тувиш, думу дебккуз даршули хъуб мумкин ву. Кьюб к1урубдь айгъам кайи мяна а. Гъам эсер жюрбежюр жигъилариз баҳш ап1ури шулу: эгер сар касиб адмийин бализ наънан-вуш девлет ккубкъиши, дугъу аьдатсуз гафар, ахю фурсар, чаз сар касра гъяспикк кадрувал улупури, намуссуз ляхнар ап1ури шулу. Гъамциб саягънаъ гъашириз к1ури шулу: «*Хабарсузди девлетту гъаши касибри я хулар ап1ур, ясана хпир утлурккур*».

Философияйин фикрап кайи абийрин гафари, инсандин вари терефар улупури, гъеерхъу адмийири фикрап ап1бан бадали, дураги келимийирин айт1 айи дерин мяна аннамиш ап1уз дих ап1ура, гъаз гъапиш, дураги адмийин к1улиз заан фикрап хуру. Гизафдариъ гъам диши, гъамсана айгъам кайи («астар ккайи») философияйин фикрап ат1агна. Месела, «*Сумчрин къяляхъ гъап1у ялхъвнин мяна даршул*», «*Тухъ вузак1ури, уъл мак1ам1абхъан, маниди ву к1ури, ургам хъимирибтан*», «*Дифар улихъинди гъягъруган, мархъар ап1ур, къяляхъинди гъягъруган, ригъар ап1ур*», «*Уршивил рибгърубкъан, ниъ артухъ шул*», «*К1ул гъубшиши, рижсра гъябгъюр, руб гъубшиши, мурсулра гъябгъюр*», «*Далдабуйин сес ярхлаан уччууди ебхъур*», «*Хъядди вуш, хъюхъяр цалкан иив!*», «*Чурагикан хъял гъафи касибри ургам ц1игъ гъипну*», «*Нянат саб геренди гъадабгъуз шул, баркаллагъ иисариинди*»,

«Аъгъю шлуриз руб тувишра, гъизилин ч1веъ тувси шул, аъгъю дарилуриз гъизил тувишра, руб тувси шул» ва гь. ж.

Абийрин гафариъ ва айтйириъ табасаран халкъдин читин тарих, ватан бадали йисарииндиги иранарихъди, аърабарихъди, тюркерихъди ва монголарихъди гъуху женгар, дагълуйириин ватанпервервал яркъуди атлагна. Думу эсерариъ табасаран касдин ватандихъна вуйи аялакъя, бабан багъри юрдарихъна вуйи ккунивал яркъуди улупури шулу. Дагълу касдиз, наана учв гъушишра, фукъан йисари жара уълкириъ гъахьишра, багъри ватан дугъян к1ваълан гъябгъюрдар. Гъам мяна ва заан фикрар айи айтуйи к1ура: «Бабан муқъ адру жаскъв даришири» (яна: «Ватан хътру кас даришири»). Дерин ва айгъам фикрар айи абийрин гафари халкъдин эсераригъ ахю йишв дубисна. Месела, «Яв нир уву ахю дарап1иш, сарира дарап1ур!» к1уру мисаликан халкъди гъамциб мяна айи нагъил кадабгъна:

«Сар дагълуйихъна ярхла гъул’ан хялижв гъафну. Думу чан юрдариз хъадакну гъягърган, хунчав думу гъауз чпин гъулан гъирагъдихъян гъябгъюрайи нирихъна гъюру. Нир, к1уруш, къамкъариккна дяргъюри исч1либ вушра, думу, чан шалвар илдибтну, чаин али к1урттар бегъем за дап1ну, ниркан ктуч1вури гъахьну.

– Айиб мап1ан, хялижв, увхъан гъерхру саб гаф айиз, – гъапну тмуну гъирагъдихъна ктуч1вган, мюгътал духънайи жялижкуву хунчавдиз. – Нир муқъан биц1иб вушра, шалвар илдибтуб фу т1ул гъабшияв?

– Я жан хялижв, – жаваб туvu хунчавди, – йиз нир узу ахю дарап1иш, хъа шли ап1иди?»

Ватан гъарган к1ваъ ади, думу чапхунчирихъан убхюри, дидиз чпин уымрап къурбан ап1ури вая гъурабатариз лихуз душнайи дагълуйири к1ури шуйи: «Ккундуши увуз яв ватан, мап1ан гъяйиф дидихъ яв жан», «Гъют1рахъмиз чан хал зазаригъ гъяйиб вушра даккун даршул», «Жакъв чан муқъаз хътадабкри гъудрубзур», «Сар дук1нут1ан, къюрик зийнар духъну ужсу ву», «Дявиди баяр дарап1ур, вуйидарра пуч ап1ур», «Дявиди гъулар ккадахъур, масляльтну гъулар ккегъур» ва гь. ж.

Дургъунагъ – халкъди яратмиш гъап1у биц1и эсерарикан саб ву. Диidi биц1идарин зигъим ва фагъум-фикир артухъди лихбан бадали, ахю кюмек ап1уру. Дургъунагъар гъулариъ ва шагъариъ уч ап1уз ва дураг ахтармиш ап1уз сабпи раЖари Малик Гъясанов хъюгъу ва «Табасаранарин халкъдин гафнан гавагъиар» к1уру дурагин саб гъварч дугъу чапдиан 1978-пи йисан адап1ну.

Хъуби классдин программайъ му жанрдихъди урхурайидар таниш ап1уз улупнайиб саб сяльт1ан дар. Кюгъне деварири Аристотели дидиз гъамциб кымат тувра: «Дургъунагъ успагъиди дюзмиш дап1найи метафора

ву». Дургъунағъ хътибан бадали, дидин метафорайин мяна ачухъ ап1уб лазим ву. Месела: «*Дюн'яйиъ ип1уз даршлиб, варит1ан иңциб, шекерт1ан меълиб фу ву?*». Биц1идари жюрбежюр жавабар туври шулу... Амма дидин жаваб «нивк1» ву, гъаз гъапиш, баяр-шубариз мялум ву: нивк1 хъайириз фук1ара кқундар. Шаир Ш. Шахмардановди к1урайиганси, «дургъунағъ хътипури, урхурайидари ахю разивал гъисс ап1уру, гъаз гъапиш, дургъунағъди дурагиз жарара дюн'я, ц1ийи терефнахъанди ачухъ ап1уру, жюрбежюр гъялар ва шей'ар асла гюзлемиш дарап1райи рангариинди рякъюз гъитру. Дургъунағъарин аыгъювалар ва тербия тувбан ахю метлебра ади гъаддикан ибарат шулу»³⁵.

Дургъунағъарихъди биц1идар таниш ап1урган, урхурайидари фуну классарын дурагиҳъди сабпи ражари таниш гъахънуш, мялимдин кюмекнинди к1ваин дап1ну кқунду. Дидин къяляхъ биц1идари саб-кьюоб мисал к1ваин гъап1иш, фольклориъ фу жюрейин дургъунағъар шулуш, улупну кқунду. Тематикайиз дилигнү, табасаранарин фольклориъ гъамцдар жюриирин дургъунағъар мялум ву: табиаитдикан, хулан мишишатдикан, адмиирикан, дуланажагъдикан, хулан ва ч1урдин гъяйванатарикан, ляхнарикан, савадлуваликан ва гь. ж.

Ихъ дургъунағъар сат1и дап1ну гъилигиган, дурагик улупнайи шей'ар чиб-чилиз гизаф багахъ вуйивал, дураг инсандин яшайишдихъди сигъди аылакъа айидар вуйивал рякъюрахъуз. Месела, табиаитдикан вуйи эсерариъра кимиidi нежбрин вая зегъметлу дишагълийин кеспнан алата, хилин ляхнарин алата алахъурахъуз. Ук1у завар табасаран дишагълийи гъубху гъалав-халачийихъди, заварий айи хядарна ваз чарвийирии лижахъди ва серкирихъди, ягълучайиъ гъубжу гъяжибуғъдайин удрагиҳъди, нир к1уруш, гъарийр гъап1ишра, тюфенгар гъивишра, дугърубжвру аыламатнан шейънахъди тевра. Дургъунағъари биц1идариз рябкъюрайи аыламатнан дюн'я ачухъ ап1уру, дидин дюшюшарихъди, яшайишдин жюрбежюр мутмийирихъди думу таниш ап1уру. Му эсерари биц1идарин фикир, зигъим дугъаз т1агъру даршу серенжемарииинди артмиш хъуз гъитру, шей'арин ва мутмийирии жюрбежюр лишнар улупури, дураг аннамиш ап1уз улупуру, дугъаз муганаз аыгъдру диллигарин терефар аъян ап1уру.

Айдат вуйиганси, дургъунағъарий саб шейъ жара ухшар вуйи шейънахъди теври шулу. Биц1идариз му жюрейин дургъунағъ гъеебхъган, дураги фикрап ап1ури шулу ва думу хътиптбан бадали чарийр ап1уру. Месела, «*Варжс ккурутт алди, сабдикра седфер ктарди, ниъ хъайиб фу ву?*» Саспи урхурайидари пуз мумкин ву: «Гулу». Тмундари – «Келем». Му эсери

³⁵ Шагъмарданов Ш. И. Улупнайи китаб, 56-пи маш..

гулу ва келем инсандахъди тевбан себеб, ккурттарси келемдин ва гулдин гизаф қ1ажар алди шулу. Гъамцдар дургъунагъари биң1идарин фагъум-фикир ва зигъим артухъ ап1ури шулу.

Мектебдің урхурайи биң1идариз нивк1кан вуйи дургъунагъар гизаф ккунидар шулу. Месела:

«Дюняйшъ варит1ан иңциб фу ву?» (Нивк1)
 «Адугъай-дугъай, дубгъуз даршлуб,
 Йиччвт1ан иңциб, шекерт1ан меълиб,
 Чакан хунча балгуз даршлуб,
 Фу ву?» (Нивк1)

Мялимди сентябрин вазлиъ хъубпи классдин биң1идарихъди экскурсия ап1ру вахтна, дурагин фикрап артмиш хъпан бадали, нимкъар айи хяраиъ девлетлу поэтика, ритмика ва рифмийир айи гюргег дургъунагъ ишлетмиш ап1уз шулу:

«Чру ук1аригъ уьру ү1ик1ар,
 Чру ук1аригъ йиччвун ү1ик1ар,
 Чру хярак ифдин қ1вант1ар,
 Чру ук1аригъ йиччвун бети,
 Чру майдандин уьру ү1адлар.
 Мурап фийр ву?» (Нимгъар)

Му жюрейин дургъунагъар дагъустандин жара миллетаризра гизаф а. Дураг саб фольклориан тмуну фольклориз гъущдар ва наънан вуш гъафидар дар. Му жюрейин фикрап ва темийир айи дургъунагъар фунуб вушра милледиз ади хъуб мумкин ву, гъаз гъапиш, дагълу халкъари ккадап1у дуланажагъди улупура, фицдар уьмумивалар, инсанарин фикрап ва яшайишдин шарт1ар гъунши халкъарира ккадаънуш. Дураги дагълу халкъарин кюгъне ва читин уьмрин ва медениятдин уьмумивал улупура.

Тарихариъ халкъдин уьмур дигиши гъабшиган, дургъунагъарин мяна-метлебра дигиши хъуб мумкин ву. Дидин гъякънаан дургъунагъарий дюшюш шулайи шей’ари, гафари, ляхнари ва жара лишнари ачуҳъди мялум ап1ура. Месела, «Йигъну – амрап, йишишну – лук1ар» к1уру дургъунагъиъ ахнарикан ва леъферикан улхура. Му эсериъ дюшюш шулайи «амрап» ва «лук1ар» гафари дургъунагъ улихъдин вахтари, 1917-пи йисарин революцияиз улихъна йисариъ, арайиз гъафиб вуйивал аыгъю шулу.

Гъийин деврин дургъунагъариъ ихъ уьмрин ц1ийи гъурулушди духнайи аыхю дигиши’валар ат1агну шулу. Месела, «Саб гъуйикк – юкыур гъардаши» к1уру дургъунагъди юкъуб лик ккайи стол улупура. Хъа «Нефес алдароди улхру къути» к1уру дургъунагъди табасаранаарин гъулариз XX-пи айсрин 20-30-пи йисари гъабхи радиойиз к1уруб дишлади аыгъю шулу. «Я уиш алдар, я

Ч1ал аьгъдар, хабар туври, бизар ишулдар» («Газет») к1уру дургъунагъи халкъариз ХХ-пи айсрин сумч1урпи йисариъ урхуб ва бик1уб аьгъю хъубкан хабар субут ап1ури, ахю мялуматар тувра.

Саспи дургъунагъар рифма, ритм ва бенд к1алиб ади, эпитетарин, метафорарин, ташбигъарин кюмекниинди гюрчегди дюзмиш дап1найидар шулу. Дуарин ч1ал, саспиган айгъам мяна ади, гизафси шиътарин ч1алназ ухшар айиб шулу. Месела:

*«Нафт убхъру фун алиб,
Шюшдин жандак хъайиб,
Рукъан гардан алиб,
Ц1ин к1ул алиб,
Ягъли бачук1 алиб».* (Кабхънайи шюше али лампа)

*«Къюрдну дабхъруб,
Хъадукра дубгруб,
Хъадну иибк1руб,
Чвну ч1иви илуб»* (Йиф)

Абийирин мисаларикан, айтйирикан ва дургъунагъарикан дарсар ккудук1ган, дураг к1ваин гъузбан бадали, мялимди исихъ улупнайистар суалар баяр-шубарин улихъ дивиш, ужу шул.

1. Абийирин гафар ва айтйир наънан арайиз гъюру, дураг фици ва фуну бинийириин яратмиш шулу?
2. Абийирин гафар ва айтйир фици чиб-чпихъан жара ап1уз шулу?
3. Темийирин жигъатнаан абийирин гафар фици жара ап1уз шул?
4. Инсанарин уъмриъ гизафси абийирин гафар фтикан, фу ляхнарикан яратмиш гъахыну ва дураг гъамусра халкъдин арайиъ ими?
5. Дустваликан, намусваликан, дуланажагъдикан ва ляхникан гъаз муқъан гизаф мисалар арайиз гъафнуш, жаваб тувай.
6. Хулаъ гъарури яшлу гъунши мирасарихъан гъерхну, миржиб-йиц1уб мисалар дик1ай.
7. Дургъунагъар биц1идариз гъаз ву?
8. Табиаътдикан, адмийириин яшайишдикан, гъайванатарикан вуйи дургъунагъар к1ваин ап1инай ва хулаъ дураг абийирихъ ва бабарихъ хъирчай.
9. Ичв абийир-бабарихъан гъерхну, шубуб-юкъуб дургъунагъ хулаъ дик1ай.
10. Абийирин гафари ва дургъунагъари багъри халкъдин меденият фици девлетлу ап1ураш, ачухъ ап1инай.

Юкъуби к1ул. НАГЪЛАР ВА КЬИСИЙР АЬГЬЮ АП1УБ

1. Нагълар

Тарихдин нагъларикан ктитру дарс ккебгъайиз, баяр-шубар эсерарин гъаврий ахъбан бадали, мялимди табасаран халкъдин тарихдикан, ккудушу читин деврарикан, аьсрарикан, бедбахтнан йисарин гъядисийрикан, дагълу халкъ чпиз мют1югъ ап1уз ккун гъаши чапхунчи аьрабарикан, монголарикан, персарикан, тюркерикан жикъи мялуматар тувну ккунду.

Табасаранарин тарихдихъди урхурайидар таниш гъап1ган, нагълар фици яратмиш шулуш, мялимди биц1идар к1улий ахърганси кидибтну ккунду. Къайд ап1уб лазим ву, нагълар дишлади гъядисийрин къяляхъ яратмиш шулдар. Жямяльтугъ, эгъемиятлу ва мусибатнан тарихдин гъядисийр духьну саб къадар йисарилан, дурарин иштиракчиири чпин алахъу дюшюшарикан наслариз ва жара адмийириз ктитури шулу. Амма думу иштиракчиирин ихтилатар, жюрбежюр художествойин алаташ ишлетмиш ап1ури, саб къадар дигиш'валарииндиги дюзмиш шулу. Хъа гизаф йисар кючормиш гъахъиган, дугъриданна гъахъи гъядисийр1ан, нагълар ктитру ксари кадагънайи гъядисийр ва игитвалар артухъ хъубра мумкин ву.

Нагъил (аьраб ч1ал – *хабар*, гъабии *ихтилат*) – халкъди яратмиш гъап1у якынди гъабши саб гъядисайикан ктибтру эпос жинсан эсер. Нагълари дугъриданна умрий гъахъи гъядисийрикан ва гирами ляхнарикан ктитури шулу. Дурарий улупурайи вакъийир, ляхнар, гъадрарий иштирак гъахъи инсанарикан вая думу иштиракчиирикан гъеерхъу дугъри гъядисийр дурари чпин наслариз ктитури шулу.

Нагълар хъуб жюрейиз пай ап1уз шулу: *тарихдикан, игитваликан, дуланажагъдикан, динарикан, дюн'яйин ишишвариин ва шей'ариин, иливнайи ччуурагарикан*.

Халкъдин тарихдий эгъемиятлу ахю гъядисийр ва читин вахтар гъахъиган, дурарин къяляхъ, аьдат вуйиганси, гъадрарикан ктитру жюрбежюр фольклорин эсерар арайиз гъюру: тарихнан мяълийир, нагълар, кьисийр, айт1ир, абириин гафар ва гъ. ж. Месела, VIII-пи аьсрин 713-пи йисан Маслама ибн Абд ал-Маликдин³⁶ регъберваликкди чапхунчи аьрабари Дербент ва Табасарандин жилар чпиз гъидиснийи. Дурари гъулар ккидирчури, хуларик ц1ийир кирчри, дагълуийирин мутму т1арашиб ап1ури, гизаф инсанар гъийихнийи ва есир гъап1нийи. Ц1ин дин хъап1ри саламатди яшамиш шулайи дагълуийир аьрабари гужниинди мусурманвализ

³⁶ Саспи китабарик Масламайин ерина VIII-пи аьсрий Ирандин Хорасандин башчи гъаши Абу-Муслим Абдурахман ибн Муслим аль-Хурасани улупна. Саб кьисайиц думу Дагъустандиц ургур йисан гъилихну к1ура, амма тарихдин аьлимари думу Дагъустандиз зат гъафундар, к1ура.

илт1ик1нийи. (Ккидирчи гъуларин гъюрдар Табасарандъ гизаф а. Тарихариан мялум вуйиганси, гъадму гъулар аърабари ва жара чапхунчиири кидирчдар ву. Амма жюрбежюр диндин рюгъянири, «думу гъулар ч1уру бит1ари ва т1ягъюн дуфну ккадахъдар ву» к1ури, гъира куч1лар ап1ури шулу).

Гъацдар гъядисийр хъпан къяляхъ, наслариан наслариз дураикан ктитури, табасаран халкъди яратмиш гъап1у «*Абу-Муслимдин гъилинж*»³⁷ к1уру Дагъустандъ варит1анна кюгъне вахтариъ гъибик1у фольклорин нагъил улупуз шулу. Думу гъибик1ур Дамаск шагъриан вуйи аърабарин машгъур сиягъятчи ва географ Абу Хамид ал-Гарнати ву.

Тарихариан мялум вуйиганси, аърабари 713-пи йисан Дербент шагъур ва Нарин-гъала гъибисган, дураин регъбер Масламайи 24 агъзур хизан Сирийин аърабар Кыбла Дагъустандиз ва Дербентдиз кючюрмиш ап1уру. Яшлу ксарин гафариинди, XX-пи аьсрин к1улизкъан Дербентдиз багахъ хъайи гъулариъ къабидари аъраб ч1алниинди марциди гафар ап1ури гъахъну. Хъа саб къадар йисар ва аьсрар ккудушган, аърабар жара миллетарихъди (персарихъди, жугъдарихъди, къяжарихъди, азербайджанарихъди, тюркерихъди) гъидикъну.

Ал-Гарнатийиз Дербент шагъриъ ухъуз мялум дару сар ватанагъли аърабдикан эсер гъеебхъну ва дугъу чан «Абу Хамиддин ригъ гъудубч1вру терефнан ва Къялан Европайиз сиягъят» к1уру китабдиль табасаран миллет аърабари фици чпиз мют1югъ гъап1нуш ва дагълуийр мусурманвализ гужниинди илт1ик1нуш, улупура. Думу девриъ гъахъи гъядисирикан хъанара жара тарихнан мялуматар дагну, эсериъ Ч1вурдфарин гъулан гъвалахъ хъайи «Турин йишвкан» ва думу йисари гъashi эгъемиятлу ва бедбаҳтвалин гъядисирикан Ал-Гарнатийи гъамци бик1ура:

«Дербент Баб ал-Абваб вилаятдиль «табарсалана» к1уру миллет яшамиш шула. Дураин уълкейиль 24 рустакъ (улихъ заманайиль – «мягъял» – М. Къ.) а. Гъарсаб рустакъдин к1ул’ин эмирстар аъхю гъякимар ал. Дураг Маслама ибн Абд ал-Маликди мусурманвализ илт1ик1дар ву.

Хъа Масламайи къанна юкъуд агъзур аърабарин хизанар Мосулиан, Дамаскдиан, Хамсдиан, Тадмориан, Халебдиан, Сирийин ва Джезирийин жара шагъариан духну, Дербентдин жиларииинна кючюрмиш ап1бан къяляхъ, Маслама удуч1вну гъягъруган, дугъаз табасаранари гъапнийи: «Эй, эмир! Эгер уву учхъан ярхла гъashiш, учуз гуч1уручуз. Гъаму ағълар диндиҳъан мягърум шулу ва учу айжуз хъуз хъюгъру».

³⁷ Ал-Гарнати. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1130-1153 гг.). Публикация и перевод с арабского О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. М., 1971.

Думуган Масламайи, чан гъилинж уъч1юбгъну, гъапнийи: «Йиз гъилинж ичв арайиъ гъубзди, думу учвухъ уъбхаяй. Думу ичв арайиъ имбукуан гагъди, гъаму халкъарикан гъич саркъана диндихъан мягърум хъидар».

Хъасин табасаранари Маслама чан къушмар хъади дергу дагъдин гъарзарыъ саб биц1и килисасиб тикиши ап1уру ва гъилинж гъаддин айт1 дивру. Думу гъилинж гъамусра гъадму вилаятдиъ ими. Халкъари дина зиярат ап1уру. Нагагъ кас-мас дина къюрдин вахтна гъягъюри гъахъиш, жангар ва жара рангнан палат алабхъуз ихтияр адайи, хъа игнар ургру вахтна гъягъюруш, лизи палатт1ан башкъа палат алди гъягъюз ихтияр адайи. Нагагъ думу дина лизи палат алдарди гъушиш, аъхю т1урфган убгъуру, мягъулар ва йимишар пуч шулу. Думу ляхнарикан варидализ ужуйи аъгъя»³⁸.

(Артухъси думу вахтарикан ва гъядисийрикан урхуз ккундуш, лиг: Курбанов М. М. Душа и память народа: Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1996. С. 128–136; Курбанов М. М. Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. Махачкала, 2007. С. 14 – 16).

Мектебарин программайиъ му кюгъне табасаранарин нагъил улупну адаршра, мялимди йирхъубпи-урч1вубпи классариъ урхурайи баяр-шубар дидихъди таниш гъап1иш, ужу шул, гъаз гъапиш, дураиз багъри халкъдин тарих ва меденият аъгъю ибшри.

Му кюгъне нагъил VIII-пи аьсриъ табасаранар мусурманвализ илт1ик1бан къяляхъ яратмиш гъабхъиб вуйиб дишлиди аъгъю шулу. Аьдат вуйиганси, халкъдин эсерар фукъан гизаф вахтари медениятдиъ ишлетмиш ап1ури гъахъиш, гъадмукуан гизаф дураиъ дигишвалар аьмалназ гъору, гъаз гъапиш, гъарсар ихтилат ап1ури чаз ккуниганси думу эсер ктибури шулу. Гъамци ал-Гарнатий XII-пи аьсриъ гъибик1убдин къяляхъ му эсерин вариантар алахъуру: аьрабарин писатель вуйи Закари Казвинийин (XIII аь.) бик1бариъ, хъасин XV аьсриъ аьрабарин жара аьлим вуйи Абу Абдаллах ал-Химъярийин «Гюрчег ниъ хъайи багъ» к1уру китабдииъ.

Дурарин къяляхъ тюркерин философ Кятиб Челябийин (XVII аь.) бик1бариъ ва Табасарандин тухмарикан вуйи тарихчи аьлим Абас Кули-ага Бакихановдин «Гулистан-Ирам» (1841 й.) к1уру китабдикра гъадму эсерикан вуйи мялуматар алахъуру. Хъа XIX-пи аьсриъ му нагъликан урсарин аьлим П. К. Услари, лезгириин тарихчи ва философ вуйи Г. Э. Алкъадарийи ва Бакуйин гъякъиқи училищайин 4-пи классдиъ урхурайи Джамал-эфенди Доногуевди бик1ура.

³⁸ Ал-Гарнати, 49-пи маш.

ХХ-пи аьсрий Г. Лелевичди, М. М. Митаровди, С. О. Хан-Магомедовди, М. М. Гъясановди, М. Г. Юсуфовди му эсер чпин яратмиш арбариш ишлетмиш арбура. Учу ахтармиш гъапту ляхнариз лигну, пуз шулуки, «*Абу-Муслимдин гъилинж*» к1уру эсерна машгур вуйи табасаранарин «*Ургур чвуччун ва ҷуччун гъала*»³⁹ к1уру нагъил XIX-пи аьсрий чиб-чпик ктикъну. Гъаци вуйиган, 1872-пи йисан Хянгъярин малла Селимди му сатли дуҳънайи нагълар саб эсерси урсарин айлим вуйи П. К. Услариз ктибтну ва дугъу чан «Табасаран ч1ал» к1уру китабдик саб эсерси нагъил капту. Гъаму нагълин тарих ва асас мяна ачухъ арбани бадали, П. К. Услари гъибик1у эсерин жюре чап дапнайиганси улупурхъа.

Дугъу гъамци бик1ура: «Табасаранарин сяргъятарихъан Жвюкъ-ульке ярхла дарди, Рубас нирин гъирагъдихъ, Улуз гъулан багахъ, ккадабхъу гъулсиб хъа ва душв'ин гизаф накъвар ва гъюрдар ал. Думу йишваз «Гъунна» к1уру. Гъадушв'ин фила-вуш Дагъустан гъибису аърабарин сарпи т1аращчи ва мушваъ сабпи ражари ислам диву Абу-Муслимдин гъилинж чаинна ихтибар дапнайи девлетлу ва къудратлу хизан дуламиш шули гъахъну. Гъилинж гъамусра Ч1урдаф гъулан багахъ «Турин йишв» (Гъилинжин йишв) к1уру йишваш убхюри а.

Ихтилатариш к1ури шулуки, думу анжак дугъри адмийин хили гъибисгант1ан рябкъодар, хъа гъадмуган думу лигурайидарикан гъарсариз жа-жара саягъ гъугъубжвури шулу. Гирами вуйи гъилинж гизаф аьсариш гъюбхю аъхиримжи хизандин вакиларикан ургур гужли ва девлетлу чвийирна сар чи гъахъну.

Чвийир Улзан Хючназ кючюрмиш шулу ва гъадушв'ан мина гъюз даршлусиб гъялнакан манфааът кадабгъури, дилантина гъягърудариз гъагъи зербе йивури гъахъну. Халкъдихъан фици-вуш ачухъди чвийирхъди к1ихуз шули гъабхъундар, анжак дурари чуччухъди жини сир гъибт1ну, гъаз гъапиш, дугъазра Ругжарин кавхайнин бализ швшувди гъягъюз ккунди гъабхъну, хъа чвийир рази шулдайи.

Думуган чуччу чвийирин яракъарин халар кылзи штухъди ч1ур арбура, гъадмуган чвийириинна халкъди гюжум арбура ва дурарикан йирхъур йивну йихуру, хъа ургур к1уур, гъагъи зиянар дуҳънайир, Ругужна гъахуру. Дугъу учв йик1урайиган, халкъдикан чахъанди чуччлан кыссас алдабгъуз ккун арбура. Хъуб гъулу дугъан тереф гъибисну. Чи Къизкъалайи гъит1ик1ура, амма халкъди гъала бисуру ва риш йик1ура.

Йик1урайи чвуччу Табасарандин хъуб гъулаз вуди чпин мутму васият арбура. Думу шей'ар гъамусра халкъдиз мялум ву:

³⁹ Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкоzнание – VII. Табасаранский язык. Тбилиси: Мецниереба, 1979, 43–45-пи машар.

- а) Хянягъ гъулаз – Гъуннарин хут1ил;
- б) Т1иварин гъулаз – Гъуннарин рягъяр;
- в) Халикент гъулаз – Гъуннарин Къур’ан.

(Гъадму Къур’ан лап ахюб ву. Диd’ин ху ап1узди гъар-сари саб манат пул мистаз садакъа ап1уру. Къур’ан гъамусра лап ужуйи ими, амма саб кагъзик адмийин ифи ка: сар шли-вуш куч1лар кайи ху гъап1ну, дишлади дугъан ул ут1убччвну, кагъзик кабсру).

- г) Ургълик гъулаз – Гъуннарин хут1ил;
- д) Ляхлаарин гъулаз – Гъуннарин йифдин йигъаг.

Думу гъадмукаан зурба вуки, дидиъ саб ражари кьюб йицан йикк убхъуз шулу. Гъуннарикан ккудуk1ру касдин пешкешар гъамусра варидализ мялум ву. Хъа Абу-Муслимдин гъилинж убхъбан бадали, думуган Ч1вурдфарин саб хизандиан гъаравлар дерккри гъахъну».

П. К. Услари гъибик1у нагълин жюрейиъ мифологияйин лишнар кайи «Абумуслимдин гъилинждикан» ва фила вуш гъахъи ерли гъядисийрикан ктибтура. Амма дидиъ гизафси мялуматар чвийиринна чучун ва Ругжарихъди гъахъи гъядисийрикан к1ура. Жара уълкиириан Табасарандиз гъафи чапхунчирикан ва XVIII-пи аьсриъ Табасарандиъ персарихъди гъахъи гъизгъин гъядисийрикан П.К. Усларин вариантдиъ фук1ара адар.

Гъийин йигъаз «*Ургур чвуччвун ва чучун гъала*» к1уру нагълин юкъуб жюре варианттар дюзмиш духъна. Дураг вари табасаран халкъдин вакилари яратмиш дап1найдар ву. Варит1анна бегъемди вуйиб 1970-пи йисан учу Гъеп1лерин Зейдуллагъдикан гъибик1уб ву. Чиб-чпихъ гъамрар тевбан бадали, му вариантра бегъемди тувурхъя:

«Му гъала дийибгъну варжарииндиги йисар ву. Думу гъарган пашманди Къадириин гъядраз либури шулу. Гъалайн к1анакк рякъин гъирагъдихъ дегъзаманирихъан мина сар шуран накъв хъади шулу. Минди-тинди гъягъру адмийири дид’ин шуршар алат1ури, гъванар илирчури, к1уйи: «Ув’ин Аллагъдинна адмийириин няньнат алди ишрива!».

Думу гъядисийир лап ухти гъашидар ву. Гъала Къара-сирт к1уру мухриин дийибгъна. Диdiъ лап дегъзаманирихъан мина Къягъриман пягъливнарин гъилинж ургур чвуччву убхюри гъахъну. Думу гъилинж сюгъюрлуб вуйи. «Эгер думу шли-вуш катну гъирибшиш, Табасарандиъ дяъвийир шулу», – к1уйи къабидари.

Саб ражари гъулариз, Дербент шагъур дебисну, иранарин къушмар гъюра к1ури, хабар гъафнийи. Халкъарик гъялаквал кабхъру. Гъала ва дидиъ айи гъилинж убхъбан бадали, Улзарин Селимдин Рустам, Расул, Рамазан, Рашид, Рагим, Риза, Ругъац1 к1уру ургур байна дурагин чи Райгъанат, чпин ч1яш тюфенгарра хъади, гъул’ан удуч1вну, гъалайиз гъюру. Хъа иранар

Казим-пашайин регъберваликкди Бендлиин к1уру дагъдин ярвараъ дийигъур.

Иранарин регъбер вуйи Къазим-пашайи чан жаллат1ар гъалайикан ва гъуларикан мялуматар аygъю ар1уз гъарьу. Амма хябахъган гъафидари к1урки, гъала уьбхюри ургур гъардашна сар Райгъанат к1уру чит1ан адар, к1ури. Къазим-пашайи чан эскрариз гъалайиина гюжум ар1уз амур ар1уру. Ярхи йигъди дурарихъан гъалайихъна багагъ хъуз гъабхъундайи. Думуган гизаф гъизилбашар гъийихнийи. Гъала мициб саягъниинди бисуз даршлуб пашайиз аygъю шулу.

Шубуд йигълан пашайи чан нукерариз Табасарандиъ айирсир фал китру гъари дагну аькъинай, к1ури амур ар1уру. Дугъаз гъала уьбхрудариз саб аьмал ар1уз ккундийи. Сад йигълан Даттларин гъул'ан пашайихъна сар фендингар фалчи гъари гъахнийи.

Гъардин ликариккинди саб гъизилин кисе гат1абхъну, Казим-пашайи к1ур:

- Гъари, Табасарандиъ увусир фалчи кас адар к1ури, узуз мялум вузуз.
- Ав, паша, – к1ури, гъарди гъизилин кисе гъадабгъуру. – Йип, паша, увуз фу ккундувш, узу думу ляхин тамам ар1арза.
- Аьзиз Аллагъ шагъид ву. Узу Табасарандиз ужудар фикрар ади дуфнайирза. Мушваъ динсуз вуйи гизаф таркусалатар духъна. Ихъ мусурман дин ухъу варидари дюбхну ккунду, дарш Аллагъди ухъуз йивуру. Гъаци вуйиган, уву узуз кюмек ар1ин, увузра Аллагъдин саваб шулвуз, - сумплар диш ар1ри, дугъу к1ур. – Уву гъалайиз жиниди душну, узу гъаз мина гъафнуш, Райгъанатдиз кидибт. Хъасин гъам йиз шикилра дугъаз багъиш ар1ин ва йип, учв узуз бегелмиш духъна, к1ури.

Фалчи гъари фици-вш хябахъган гъалайиъ уч1вру. Сабпи ражари шуру дугъаз, агъарар дап1ну, Къазим-пашайин шикилра дяч1ябгъну, гъари ут1урккуру. Хъа гъари кьюдпи йигъансана шурахъна гъюру, му ражарира шуру думу ут1урккийи. Хъа шубудпи йигъан фендингар гъардиз шуру иб тувру. Дугъу гъапнийи: «Иранари гюжум гъап1иш, инсанар ва шуран гъардшар саб мяньна адарди йихуру». Гъамци к1ури, риш гъарди алдатмиш ар1уру ва дугъан насигъятниинди, йивбариъ адмийир дийихбан бадали, шуру чвийирин чяш тюфенгариъ ва ханжларин халариъ кылан шид убзу.

Кьюд йигъандин арайиъ тюфенгариъ ва ханжлариъ, гандриж дебисну, дурар ч1ур гъахънийи. Къазим-пашайин кьюшмари гъалайиина гюжум башламиш ар1уру. Чвийири чпин тюфенгариан йивуз гъязур шулу, амма дурари п1акъар ар1дар. Дурар ханжларихъан хъч1ихуру, дурарра уьч1югъюз даршули гъахъну. Гъам йивбариъ ургурдикан йирхъур чве йихуру, хъа имбу Рустам гъергру. Дугъаз фу себеб вуш, дишлади аygъю шулу. Думу халкъар уч

ап1уз Табасарандин гъулариз гъягъюру. Гъунши миллетарин кюмек духьну, иранарин къушмар дагълуйири дардагъин ап1уру. Хъа Къазим-пашайи, чан гъявнихъ хъитну, Райгъанат гъахурайиган, Рустамди сар жарадин тюфенгиан Къазим-паша йивну йик1уру. Хъа учвра чвуччуу йик1руб айгъю гъабшиган, Райгъанат ягъли гъарзарилан ниризди урсру.

Хъасин дявдин къяляхъ дагълуйири Райгъанатдин майит ниргъян гъядябкъюру ва рякъин гъвалахъ дипру. Диd'ин сабан чвийири ширш алабт1уру, хъасин диd'инна гъванар дураги гат1ахъуру. Гъаддихъан мина му рякъди гъягъру адмийири: «Ув'ин Аллагъдинна адмийирин няънат алди ишрува!» к1ури, ширш алабт1ури, к1иклар ва гъванар диd'инна ккат1ахъури, ц1иб вахналан душв'ин ахю гъюрд гъабхънийи»⁴⁰.

Эсерин алас мянайиз гъилигиган, мляум шулу, му эсер XVIII-пи асьрий Надиршахдин къушмарихъди гъахы дявийир биналамиш духьну, халкъди яратмиш гъап1уб вуйивал. Му эсерихъди урхурайидар мляимди таниш ап1уган, дугъу баяр-шубариз сабан думу читин йисариъ Табасарандин ва Дагъустандин жилариин гъashi гъакыкы гъядисийирикан ктибтну ккунду, гъаз гъапиш, му нагъил гъадму гъядисийириин бинайиин яратмиш гъабшиб ву.

Дугъриданра Ирандин гъизилбашарин⁴¹ регъбер Надиршахдин Дагъустан чаз мют1югъ ап1уз ухдит1ан ахю къастар айи. 1738-пи йисан дугъу Индияйин Пешевар вилаят мют1югъ ап1урайиган, чан ахюну гъардаш Ибригъим-хан, ахю къушмарра хъади, Закатализ ва Дагъустандиз гъарьру. Думу гужли йиввариъ Ибригъим-хан дагълуйири йик1уру. Гъадгъан къисас алдабгъбан бадали, 1741-пи йисан варж агъзурин къушмарра хъади, Надиршах Дагъустандиз гъюру. Думуган дявийир сабан Табасарандиъ, хъасин аварарин Андалалиъ ва Дербентдин къяляхъ хъайи «Иран-хараб» к1уру йишвариъ гъахьну. Персарин къушмари табасаранаиз ва Дагъустандин жара дагълуйириз ахю заралар ва дарвалар туври, инсанар гизаф гъирмиш ап1ури гъахну. Халкъдин тарих айгъю гъап1у шаир Мут1алиб Митаровди думу читин вахтарикан гъамци бик1ура: «Чапхунчиири хулар, гъулар, шагъарар ц1ихъна туври, барбат1 ап1ури, мал-девлет т1араш ап1ури, дявийир гъахури, гизаф курвалар тувру. Гъадму женгариъ халкъди ц1идар къягъявлвалин йивбар гъап1ундар. Тямягъкар фикрап айи т1аращчи чапхунчиириин чпиз сикин дарди айкси шули гъashi табасаранаар вари т1анкъ ап1бан къастар сабана-кьюбан гъахъундар»⁴².

⁴⁰ Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. Автор и составитель М. М. Курбанов.

Махачкала: Изд-во ДНЦ РАН, 2008, 74 – 77-пи машар.

⁴¹ Иранарин эскрариин уъру баккийир алиган, дурагиз дагълуйири «гъизилбашар», яна «уъру к1улар» к1уйи.

⁴² Митаров М.М. Накышариъ айи уъмур. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1977. С.198.

Тарихариан мјлум вуйиси, иранарин гъизилбашарихъди вуйи дявийрий табасаранаиз кюмекназ «лезгийр, рутулар, агулар, даргийр ва йиц¹уд агъзур аварар» гъафнийи. Надиршахдин тарихчи Мухаммад-Казимдин бик¹бариан ухъуз мјлум шулу, фици 1741-пи йисан урч¹вуд йигъандин арайиъ Т1иварин ва Ярсарин гъулариъ, дуарин мулкариин, Бендли дагъдиин ва ярквраъ, Рубас нирин гырагъарихъ ва думу ахъю дерийрий фицдар гъизгъин йивбар гъахънуш. Аьдат вуйиганси, Дагъустандин халкъари читин вахтари чиб-чпиз кюмек ап¹уйи, гъаци вуйиган, дагълуйири чапхунчи иранарин гизаф къушмар дагъитмиш ап¹уру. Хъа Мухаммад-Казимди бик¹урайиганси, гъам читин гъялнаъ гъизилбашар ахъган, дагълуйири къувватар ккагъуз дарслуб якъин аygъю гъабхъиган, къушмарин регъбрари чиб-чпиз кюмек гъап¹ундар к¹ури, гъюник гюлле кубкънайи Надир-шахдин амриинди «ликар, хилар йит¹ну, минбashi Заман-бег, юкъур иранарин бешюзбашайир⁴³ ва къушмарин жара регъбрар гъарзарилан Рубас ниризди ирчру»⁴⁴.

Гъам игитвалин гъядисийр ккудушну саб къадар йисарилан, бажаранлу табасаранаин кисаханари ва жара вакилари гъушу гъядисийрикан ва Ургур чвуччун гъалайикан нагъил ктабгъуру. Жигъиларииз тербия тувбан бадали, ургур чвуччун дирбаш'вал ва ватанпервервал хъа нянатлу чуччун хаинвал ва гъяясузвал му эсерин асас мяниир вуди, гъисаб ап¹уз шулу. Халкъдин философияйиан мјлум вуйиганси, дагълу халкъарин уымриъ варит¹анна нянатлу тахсрар багъри ватан душмнализ масу тувуб ва адмийин хаинвал ву. Думу ляхнар гъап¹у тахсиркрайиз ахъю айиб вуйи ва дуарар гъул'ан ва тухмиан ут¹урккийи, дуариз хил сарира тувдайи.

Гъам успаги нагълин асас мяна фу вуш, гизаф альимарин улхбар ва гъюжатар шулу. Саспидари, му нагъли табасаранаин жигъиларииз ахъю тербия тувбан бадали, бажаранлу ксари кадабгънайиб ву, к¹ури шулу, тмундари – табасаран халкъдин ва дагълу халкъарин игитвал ва чиб-чпиз читин йисари кюмек ап¹увалар, жигъиларин ватанпервервал улупбан бадали кадабгънайиб ву, к¹ури шулу.

Дугъриданра, нагълий дагълуйириин ва ургур чвуччун игитвал ва ватанпервервал яркъуди ат¹абгна. Дуарин игитвалари, зат шаквал адарди, дагълуйириз тербия тувра. Амма саспи вариантарин асас тема бязи альимари к¹ваълан гъап¹ра. Эгер нагълин саспи вариантариъ Къазим-пашайнин гъявнихъ хъеъну Райгъанат гъахурайиган, биц¹уну гъардши думу сарин тюфенгиан йивну йик¹уру. Гъамци къюб вариантдин сюжет ккудубк¹уру.

⁴³ Минбashi (турк ч1ал) – агъзур эскрин к¹ул (регъбер), бешюзбashi – хъудварж эскрин к¹ул.

⁴⁴ Козлова А.Н. «Наме-ий аламари Надири» Мухаммад-Казима о первом этапе похода Надиршаха на Табасаран. / Освободительная борьба народов Дагестана в эпоху Средневековья. Махачкала, 1986, 81-пи маш.

Хъа жара саб вариантдин сюжетдин асас мяна шуран хаинвал улупуб ву. Гъаци вуйиган, нагъил яратмиш гъап1у бажаранлу ксари, чвийр масу туву намуссуз шуран майит адмийириз рябкъбан ва дагълуйири думу **чучун хаинвализ къимат тувбан бадали**, рякъюн гъирағъдихъ дипну к1ури, улупура. Гъам жюрейиинди думу майт'ин нянат алап1уз к1ури, рякъюди гъягърудари дид'ин ширшар алат1уз ва к1ик1лар дид'инна гат1ахъбан бадали, ахю мяна му ляхнарий а к1ури, эсерий улупна. Халкъдин арайиъ гъира «Ув'ин Аллагъдинна адмийирин нянат алди ишрива!» к1уруган, Хючнаарин Ургур чвуччвун гъалайиъ дирбаш чвийр массу туву намуссуз ва хайнкар Райгъанат к1ваин шулу. Гъам жюре нагълиин асас мяна ачухъ ап1бан бадали, эсери табасаранарин жигъилари, гизафси жигъил шубариз, ахю тербия тувра. Нагъли жувван багъри ватан душмнариз масу туву дишагълийин къадар-къисмат намуссуз Райгъанатдинсиб шулу, к1ура. Гъаци вуйиган, эсерин ахюну ва асас мяна гъам ву к1ри, пуз шулу.

Нагъил ужуйи дарсарий аygъю гъап1ган, мялимдин кюмекниинди, литературайин «гъаншарвал» к1уру алат ишлетмиш ап1ури, эсерин иштиракчийр чиб-чпихъ теври, дирбаш гъардшарин ва нянатлу Райгъанатдин образар ачухъ дап1ну ккунду. Эсери гъала уьбхру гъардшарин образар яркъуди улупну адаршра, дурагъи нагълихъ хъпекърударин гъарган улихъ хъя. Дурагиз къимат туври, чвийрин дирбаш'вал, жюрэтгувал, намуслевал, ватанпервервал эсери ачухъ ап1ура. Табасаран вилаятдин сиргъятар душмнарихъян уьрхюрайи дирбаш чвийрин образар ачухъ ап1ури, филологияйин айлим М. Г. Юсуфовди гъамци бик1ура: «Гъаму эсери Ватандихъна дугъри вуйивалин ва ккунивалин гъисс лапра дериндиан улупура, фицики гъадму гъиссар инсанарин къисиматналан ва хусуси игитвалин дюшюшарилан тина «теетнайдар» ву. Эсерин игитар арайиз гъювалихъди альакъалували ватандаш'валин гъюрматлу вазифа ц1ийи къувватниинди къайд ап1ура»⁴⁵.

Гъаци вуйиган, нагълиин художествойин гъаму терефар баяр-шубари аннамиш ап1ур, эсери ватанпервервалин ва намуслевалин жара ахю тербия дурагиз тувур к1ури, мялимди гъарган к1ваинди гъитну ккунду. Урхурайидариз мялум дубхъну ккунду, гъушу аьсарий дагъустандин халкъарииин айрабарин, монголарин, тюркерин, персарин чапхунчийр алархъган, фици гъунши дагълуйир дурагиз кюмекназ гъюйиш. Гъаци читин йигъари чиб-чпиз кюмек ап1ури, дагъустандин миллетари жара улькийириан гъафи душмнар дагълариан ут1урккуйи.

⁴⁵ Юсуфов М. Г. Ц1ийи дережейихъна. (Табасаран литературайин очеркар). Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1980, 12-пи маш.

Нагълин сюжет бегъемди баяр-шубари аыгъю гъап1ган, ккудуку1ру дарснаң мялимди урхурайидари фуну дережайиз дидин мяна аыгъю гъап1нуш, ахтармиш дап1ну ккун. Эсерин му эгъемиятлу терефариин мялимди баяр-шубарихъди ляхин ап1руган, исихъ улупнайи суалар ва табшуругъар урхурайидариз тувуз шул.

Суалар ва табшуругъар.

1. Табасаран халкъдин тарих к1ваин ап1инай.
2. Фила ва фицдар чапхунчийр XVIII-пи аьсрий Табасарандиз гъафнийи?
3. Иранарин чапхунчи «гъизилбашар» XVIII-пи аьсрий швнуб раЖари Дагъустандииинна алжагънийи?
4. Надиршахдин къушмариз Табасарандиз гъап1уз ккундийи?
5. Фицдар гъядисийр XVIII-пи аьсрий ихъ дагълариъ гъахънийи ва фуну халкъар табасаранаиз кюмек ап1уз гъафнийи?
6. Гъунши халкъари табасаранаиз гъап1у кюмекназ ухъу фициб кымат тувуз хай шул?
7. «Ургур чвуччун ва чуччун гъала» к1уру нагъил фици яратмиш гъабхънуш, кидибтай.
8. Ургур чвуччун игитваликан кидибтай.
9. Иранарин регъбер Казим-пашайи фицдар аымлар фалчи гъардиз ва Райгъанатдиз гъап1нийи?
10. Райгъанатди гъаз гъардшарин яракъар ч1ур гъап1нийи?
11. Хайнкар Райгъанатдин къисмат фициб гъабхънийи?
12. Гъам нагълин асас мяна фициб вуш, ачухъ ап1инай. (Эсер яратмиш гъап1дарииз му нагълиинди фу пуз ккундущ, кидибтай.)
13. Надиршахдин къушмар гъаз Табасарандиан къяляхъ гъушнийи?
14. Дагъустан халкъарин игитваликан ктибтру эсер учву ккудушу классарий аыгъю гъап1нуш, к1ваин ап1инай.
15. Табасаран халкъди Райгъанатдин хаинвализ гъира фициб кымат тувра?
16. Ургур чвуччкан ва дагълу халкъарин игитваларикан хулаъ сочинение бик1ай.

2. К ь и с ى и р

К ь и с а – халкъдин медениятдің яратмиш гъабши эпосдин эсерарин саб жюре. Кысийирий уымрий шлу ва зат даршу, аյжайиб гъядисийирикан, халкъди кюгъне деварий чан азадвал, жарадарикин асиллу дарувал бадали, жара вилаятариан гъафи чапхунчийириз, зулумкрайиз айкси вуди гъурху дяйирикан, халкъдин вакиларин айжайиб игитваларикин, азадвал бадали дураги аых гъапту азабарикин мялум аптури шулу. Саб къадар кысийир диндин рюгъяннирикан ва хъугъуз даршу диндин жюрбекюр вакиларикин, тяжублу гъядисийирикан, шейт1нарикин, жинарикин кадагънайдарра шулу.

Кысайиъ ктибтру гъядисийирихъ хъугъру адмийириин хияларииинди, дидин бинайиъ дугъриданна кюгъне деварий гъабши тарихнан гъядиса а к1уру. Мумкин ву, кысайин сюжет зат тарихарын дархыи тяжублу вакъиъирикан кадабгънайибра хъуз. Дидин сюжет ихтибарсуз гъядисийирикан хъузра мумкин ву. Гъаци вуйиган, кысайиъ ктибтру гъядисийири артухъси шаклувалар арайиз хуру.

Кысийириин саб къадар диндин рюгъяннирикан кадагънайдар шулу. Месела, «Хуст1ларин Дюрхъ» к1уру эсер. Дири ктибтура, фици гунагъкар адмийири садакыйирди малар, марчар, халачири, гъалвар, кумсар Дюрхъяз гъахиган, дураг гунгъарикин эреллерари марцц ап1уруш. Дидаланра савайи, «гунагъкар адмийихъан Дюрхъяъ уч1вуз шулдар, гъаз гъапиш, гъванари ва гъарзари дугъан рякъ гъадабт1уру ва думу ч1арк1уру», к1ури ағълариз гуч1ар ккаъри гъахыну. Хъа «гунгъар ктру марцци мусурмнар» Маккайиз гъаж ап1уз гъягъруган, гъадму Дюрхъ’ан исинара гъягъюз шулу ва дурагин рякъ лап жикъи шулу, к1уйи.

Дагъустандин халкъари азадвал бадали жюрбекюр чапхунчийирихъди ва ханар-бегарихъди гъурху дяйирикан гизаф кысийир яратмиш гъапту. Саб къадар кысийирий чапхунчи Тимури дагъустан халкъариинна гъапту гъюжмарикан, халкъдин дирбаш игитари дугъахъди гъурху гъагъи женгарикин мялум тувра. Месела, вари дагъустан халкъарин **«Гъван бай»** к1уру кысайин бинайиъ саб айжайиб гъядиса а: чапхунчи ва зулумкар Тимур чан инсафсуз күвшмарихъди Дагъустандииин алархъуб ва дагъустан халкъари дугъахъди игитвалиинди дяви гъабхуб. Гъаму кысайин алас иштиракчи вуйи марчлихъан бай чан багъри ватан Дагъустандин жилар дисуз дуфнайи чапхунчийириз мют1югъ гъахундар. Кысайиъ ктибтрганси, марчлихъан бай чан дюйириинди гъвандиз илт1ик1ину. Му эсерий дугъан ижмивал, ватандиз ва халкъдиз вафалувал хъанара гужли ап1бан бадали каъна, амма учв хъуз мумкин дару саб гъядиса ву.

Гъаму къисайикан сабпи дарс кивруган, мялимди дупну ккунду, фици къисийир якын гъахы гъядисийирна халкъди ктагъу ва уымрий даршлустар гъядисийир саспи эсерари гъидикъну шулуш. Хъа йирхъубпи классдиъ урхурайидар эсерин к1улий ахъбан бадали, XIV-пи аьсрий Дагъустандиъ гъахы гъядисийиркан ктибтури, гъязур дап1ну ккунду. Классдин доскайик дарсан тема «Халкъдин къиса «Гъван бай», «1396-пи йис ва чапхунчи Чулакъ Тимур» дибик1ну, мялимди гъамциб ихтилат ккебгъну ккунду:

«Дугъриданра, 1396-пи йисан дюн'я чаз мют1югъ ап1уз ккуни Чулакъ Тимур (Лику Тимур, Тимурлан), аыхю къушмарра хъади, Дагъустандиина алжагънийи. Дугъан къушмари гъулар ккидичури, хулар т1араш ап1ури, гизаф дагълуйир гъирмиш гъап1нийи. Душмандиз гъаршуди женгназ удуч1ву дирбаш дагълуйирикан, гъизгъин гъядисийиркан ва чииин улукъу к1ару вахтарикан дагъустандин халкъари чпин тарихдиъ, нагъларий ва къисийир ктитура.

Гъаму гъядисийир себеб вуди, дагълуйириин фольклориъ «Гъван бай» к1уру аъламатнан къиса яратмиш шулу. Дидин вариантар вари дагъустан хъалкъарин фольклорариъ а. Къибла Дагъустандин саб дерейиъ бачук1 али ва япунжи хъайи сар касдиз ухшар вуйи гъвандин саб гъарз дийибгъна. Думу кюгъне вахтари гъвандиз дюнмиш гъashi марччлихъян бай ву к1ури, халкъари къиса кадабгъну».

Къисайин жикъивализ дилигну, думу йирхъубпи классдиъ баяр-шубари нубатнахъди гъубхиш, хай шул. Мялимдиз шли фици убхуруш аygъю шулу ва эсерин гъарсаб пайназ тялуку вуйи суалар биц1идарин улихъ дивуз шулу. Сабпи раЖари биц1идари урхбалан къляхъ мяълимди гъерхру, фицдар гафарин дурагъ гъаврий гъахъундарш. Эгер урхрудар къисайин гъаврий дархъиш, дурагъи хъанара мялимдин ва жара ученикарин кюмекнахъди нубатниинди эсер дубхну ккунду.

Му эсериъ улупнайи «сюгъюрлувалин» (ва «магияйин») мяна мялимди ачухъ дап1ну ккунду, гъаз гъапиш, биц1идар гъадму гъядисийирихъ хъугъуз мумкин ву. Му жюрейин алат гизафси сюгърин махъвари ишлетмиш ап1ури шулу, гъаци вуйиган биц1идарин кюмекниинди сюгърин мисалар айи махъвар к1ваин дап1ну ккунду.

Эсерин мяна бегъемди аygъю ап1бан бадали, мялимди дурагъиз гъамцдар суалар тувну ккун:

1. Эсериъ улупнайи гъядисийир фила гъахъидар ву?
2. Тимурин къушмар гъаз Дагъустандиз гъафнийи?
3. Тимурин къушмари фу абгурайи?
4. Чапхунчийириз биц1и марччлихъни штун булагъ гъаз улупундайи?

5. Каравандин башчи Убайдуллагъди биц1и марччлихънис «Гъвандикан гъап1урсир ву» гъаз гъапнийи?

6. Тимурин улихъ бали гъаз чан юрт гъюнарихъан гат1абхънийи?

7. Фици марччлихъан бай гъвандиз дюнмиш шулу?

8. Магияйин вая сюгърин къувват фтиз к1уру?

9. Гъаму эсерин асас мяна ачухъ ап1инай ва учвуз хабар вуйи биц1идарин игитваларикан кидибтай;

10. Гъаму къиса ичв гафариинди ктибтаз литературайин тетрадарик план бик1ай;

11. Балинна Тимурин арайиъ гъаши гафар урхай;

12. Ц1ийи гафар ва дуарин мяна тетрадарик дик1ай: «гъумлугъ», «явшанар», «къаяб», «рам ап1уб» ва гъ. ж.;

Табасаран литературайиъ къисийир ва нагълар ишлетмиш ап1ури, гизаф шаирари ва писателари поэмийир, повестар ва романар яратмиш гъап1ну. Амма му жюрейин эсерариъ гъадму жанриириъ улупнайиганси гъядисийир ат1агну шулдар. Писателари члиз ккуниганси эсерарин сюжетар дюзмиш ап1ури шулу, гъаз гъапиш, дуариз литературайиъ аьсрариинди тасдикъ духънайи ихтиярап а.

Баяр-шубариз к1ваин хъпан бадали, мялимди «реализм» фу вуш к1ваин дап1ну ккунду. «Реализм» (латин чал – гъякъикъатвал) – литературайиъ ва искуствойин жара жюриириъ халкъдин ва адмийирин уьмур, тарихнан вакъиътир, иштиракчийир, дуарин аьгъвалатар ва жара ляхнар чпин вуйиганси вая хъугъуз шлударси улупуб. Му жюрейин искуствойин аьдалат сабпи раЖари Заан Европайиъ (Францияйиъ, Англияйиъ, Испанияйиъ) XIX асриъ дюзмиш хъуз хъюбгъру. Реализмдин эсерар гъурху ксар, шаксуз духъну, дуарииъ ат1агнайи гъядисийир ва иштиракчийир хъугърудар духъну ккунду. Гъийин йигъан табасаран литературайиъ дик1ру эсерар гизафси реализмдин эсерар ву.

Му жюрейин эсерарик гъам тарихариъ мялум вуйи игитарси, писатели ктагъу ц1ийи иштиракчийир ва зат уьмрий дархъи гъядисийир гъяъри, аьхю жанриириъ гизаф сюжетарин ц1арап яратмиш ап1уру. Гъаму саягънан эсерар реализмдин алатор ишлетмиш ап1ури, лап гюрчег эсерар литературиириъ яратмиш шулу. Фольклориъ аьсрариинди яратмиш гъаши эсерарин темийир, образар, асас мянийир, поэтикийин алатор ишлетмиш ап1ури, писателари успаги эсерар дик1уру. Литературайин жюрбежюр темийир, образар фольклориъра ишлетмиш ап1ури шулу. Гъаму саягъ кьюбеб терефарин ляхнар дюн'яйин вари фольклорарий ва литературиириъ мялум ву. Месела, А. Жяфаровди «Эреллерий», М. Шамхаловди «Хажалатнан йисарий» («Женгчийириъ»), М. Митаровди «Ифдин гъарзариъ», «Иран-харабдий», Ш.

Къазиевди «К1ару арснаъ», «Руг ва рюкъ» к1уру поэмийриъ, Ю. Базутаевди «Ватандиъ», «Гъалайиъ», Ш. Шагъмардановди «Чунгур» к1уру повестдиъ, Б. Раджабовди «Намуснан сир» к1уру романдинь ва гъацира жара авторарин эсерариъ фольклорин жюрбежюр сюжетар ишлетмиш ап1ури, лап гюргег эсерар табасаран литературайиъ арайиз гъафну. Яратмиш ап1бан къайдийри фольклор ишлетмиш ап1ури, литературайин художествойин алатализ ва стилиз ахю тясир гъап1ну. Фольклорин бинайин дюзмиш гъashi литературайин эсерари ахю йишв дубисна.

Гъамци табасаранарин кюгъне къисайин сюжет бина дап1ну, шаир Мут1алиб Митаровди «Чударин васият» к1уру успагы эсер яратмиш гъап1ну. Думу эсерикан гафар ап1айиз, мялимди ктибтну ккунду, фици саспи эсерарин сюжетарин айт1, литературайин алат вуди, ихтилатар, жюрбежюр вакъиъир шулуш. Хъа гъам эсериъ писатель Мут1алиб Митаровдиз сар яшлу касди ктибту къиса улупна.

Му къиса классдиъ баяр-шубарин кюмекниинди гъубхиш, ужу шул. Диidi Къаркъул дагъдин къибла машарик тарагънайи лизи гъванарикан ва ахайиб гъарзарикан ктибтура. Думу гъванар малар-марччариз ва марччлихънариз ухшар айидар ву. Улихъ заманириъ яратмиш гъабши къисайиз лигну, саб фила-вуш Табасарандиз монголарин чапхунчийрин къушмар гъюру. Дураги табасаранарин гъуларик ц1ийир кирчри, дагълуйир иивну йихури, дурагин мал-мутму т1араш ап1ури, ахю бедбахталар халкъариз гъахнийи. Гъадмуган жигъил марччлихъан бали, чан марччар душмнариз даришри, дураг гъванариз дюнмиш ишри к1ури, первердигариз ккарагуру. Саб герендилан марччар ва бай гъванариз дюнмиш гъахнийи.

Эсер дубхну ккудубк1иган, мялимди дупну ккунду, фици кюгъне вахтари адмийир гъамцдар ахайиб гъядисийрихъ ва ляхнарихъ хъугъри гъахньуш. Дугъриданра мицистар гъядисийир хъуб мумкин дар, амма саб къадар адмийир гъамцдар магияйин ва мифологияйин ляхнарихъ хъугъри шулу. Му эсериъ марччлихънин вягъши чапхунчийрихъна вуйи аксивал ва ватанпересвал улупна. Эсерин мяна баяр-шубари чин фикраиинди ачухъ ап1бан бадали, мялимди гъамцдар суалар дурагиз тувиш, хай шул.

1. Шаир Мут1алиб Митаровдиз му къиса шли ктибтний?
2. Къиса фтиз к1уру?
3. Нагъил ва къиса фицдар лишнариинди чиб-чпихъан жара ап1уз шулу?
4. Чапхунчи къушмари фу заралар дагълуйириз тувний?
5. Марччлихъан бали гъаз дюйир первердигариз гъап1ний?
6. Къисайиъ улупнайи гъядисийир хъугъуз шлудар вуйин?

Хъубли к1ул. УРХУРАЙИДАРИХЪДИ КЛАССДИЙ ДАРДИ АП1РУ ЛЯХИН

Литературайин программайиъ улупнайи сътариин ц1иб къадарназ лигну, урхурайидарихъди классдий дарди ап1ру ляхин элгьет йигъан гъап1иш ужу шул к1ури, фикир вуяч. Му жюрейин ляхнар гизафси йирхъубпи классдий нагълар ва къисийир аygъю дап1ну ккудук1ган, экскурсийр жюрейииндигъап1иш, ужу шул, гъаз гъапиши, му жанриирина табасаранаrin тарихдин ва гъядисийр гъахъи йишварин арайиъ сигъ аylакъя а. Табасаран ва Хив районарин гъулариъ саб къадар машгур вуйи, ихъ фольклорихъди ва багъри литературайихъди аylакъя айи гирами йишвар ва кюгъне памятникар саб къадар мялум ву: «Ургур чвуччувун ва чуччун гъала» (Хючна гъул), «Дюрхъ» (Хуст1ил гъул), «Абу-Муслимдин гъилинж диву йишв» (Ч1вурдаф гъул), «Гюни-раццар» (Гъушт1ил гъул), «Ифдин даграр» («Къара харман») (Къаркъул дагъдиин Сенгариъ дявийр гъаши йишвар), «Ифдин гъарзар» (Ц1удихъ гъул), «Жюгъейин хизанарин накъвар» (Нянатлу Жюгъейин Ч1иллар к1уру ккадабхъу гъул) (Сугъакк мягъялиъ аий Ч1ихт1ил дюзен), «Ленге Шяъбан» яшамиш гъаши Верт1ил гъул ва г. ж.

Гъам йишварихъди баяр-шубар таниш ап1бан бадали, мялимди экскурсийр тешкил гъап1иш, дуарин аygъювалар ва зигъим артухъ шулу. Зиихъ улупнайи халкъдин эсерарихъди урхурайидар таниш ап1айиз, чан аygъювалар артухъ хъпан бадали, мялимди гъамцдар китабар дурхну ккунду: Курбанов М.М. Душа и память народа: Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция. Махачкала: Дагестанскоe книжное изд-во, 1996. С. 127–172; Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. Автор и составитель Курбанов М. М. Махачкала, 2007. С. 56–93; Курбанов М.М. Эпические жанры табасаранского фольклора. Махачкала, 1995. С. 43–89; Курбанов М. М. Табасаранская народная проза (предания и легенды). Дербент, 2011. С. 99–140; Курбанов М.М. Еще раз о «Крепости семи братьев». Газ. «Табасарандин нураг», 30–31 декабрь 2019 г.

Му эсерар ахтармиш ап1ури, дуарииъ улупурайи халкъдин читин тарих, яратмиш хъпан себебар ва далилар, табасаранаrin тарихдихъди вуйи аylакъавалар, эсерариъ ат1агнайи халкъдин игитвал ва ватанпервервал, игитарин дирбаш'валар, эсерарин художествойин гюргевалар, нагъларин дугъривалар ва дуарин девлетлу поэтика гъам китабарик улупна. Му китабарихъди мялим таниш хъуб чарасуз лазим ву, гъаз гъапиши, экскурсия ап1ру вахтна баяр-шубарин саб къадар суалар тарихдикан ва эсерарикан

дугъриданна хьиди. Думу суалариз тамам вуйи жавабар гъам китабариъ яркъуди атлагна.

Йирхъубпи классдиъ чвлин вахтна, «*Ургур чвуччун ва чуччун гъала*» к1уру нагъликан дарсар ккудулган, мялимди му гъалайиз экскурсия ап1уз саб къадар гъязурвалар дап1ну ккунду.

1. Хючнуарин гъалайиз ва Нир убсру йишваз экскурсия ап1бан фикрап урхурайидариз ктитуб. Биц1идари чпин абийр-бабариз мялумат тувуб ва дураихъан экскурсияиз гъягъюз ихтияр гъадабгъуб.

2. Гъулаъ ва багагъ хъайи гъулариан автобусар хъайдарихъди урхудайидар Хючназ гъахуз йикърар ап1уб.

3. Экскурсияиз гъягъру йигъ тяйин ап1уб. Эгер урхурайидарин абийр-бабариз биц1идарихъди гъягъюз ккундуш, дурагиз ихтияр тувуб.

4. Баяр-шубарихъди экскурсия ап1ру йигъян лисунган ип1рубдин гафар ап1уб. (Хулаъ дадири гъязур гъап1у ип1ру шей'ар, ккундуш Хючна столовияйиан вая магазинариан ип1ру шей'ар гъадагърудар).

5. Гъалайиз хъуркъайиз Хючнуарин больницайихъан ва Ягъдигъна гъягъру рякъ'ан гъалайн шиклар йивуб.

6. Гъалайнин к1анакк рякъюъ авутобус дебккну, баяр-шубар гъалайиз шубудварж метр яягъди гъягъюб.

7. Гъалайнин цаларин ац1увал, дурагин ягълишин, исикк нир'ин али гъядухъна вуйи манзил баяр-шубариз улупуб.

8. Гъалайихъди таниш хъуб. Мялимди илимдин китабарикан чаз мялум вуйи ихтилат ктибтуб.

Мялимди чан ихтилат гъамци ккебгъру: «Гъам гъала, дугъриданна XVIII-пи аьсриъ Надиршахдин къушмарихъди гъахъи йивбарихъди альакъа айиб ву. 1735–1741-йисари Иран гьюокуматдин чапхунчийр шубубан Дагъустандиина алжагънийи. Дураги гъулар ккидирчури, дагълуйир йивну йихури, дурагин мал-мутму т1араш ап1ури, ахю заралар табасаранариз ва жара дагъустанлуйириз тувнийи. Гъамци Надир-шахдин къушмари, Диричв мягъялий инсанар гъирмиш ап1ури, урч1уб гъул гъургнуйи. Думу ккадахъу гъулар гъахъи йишвариин чпин хусуси ччвураг адмийириин к1ваин илми хъа гъванарин гъюрдари гъамусра шагыдвал ап1ура. Думу гъуларин ччвураг гъамцдар ву: Журас, Ч1иар, Уърхъяр, Ляхц1иккар, Ваккар, Гъялкъяккар, Мизраар, Жаграар, Хыилар. Дюн'яйин гизаф ватанар ва миллетар чаз мют1югъ ап1баз лигну, Надир-шахдиз «Вари дюн'яйин къюркълин ц1а» к1уру ччвур иранарин халкъари тувнийи.

Табасарандиъ варит1анна гъизгъин йивбар иранарин къушмарихъди 1741-пи йисан гъахъну. Думуган Надиршахдин регъберваликкди 30 агъзурин къушмар Табасарандиз гъафнийи. Шахди чан регъбервалин тахт Къар-

гъуйдихъ (Мягърягъ гъулан зиихъ хъайи дюзендин ччур) дюзлетмиш дап1ну, къушмар Табасарандин гъулариинна диш ап1уру. Урч1вуд йигъянна иишван дагълуйириинна гъизилбашарин арайиъ аыхю йивбар гъахъну. Надиршахдин катиб гъахъи Мухаммед Казимди чан «Дюн'я балгру Надирин китабдий» бик1урайиганси, табасаранаиз кюмек вуди, «агъулар, даргийр, рутулар, лезгийр ва йиц1уд агъзур аварап» хъуркънийи. Думуган Т1ивкарин, Ярсарин, Ягъдигъарин, Гъеп1ларин, Даттларин мулкариин, Бендли дагъдииин ва ярквраъ, Рубас нирин дерейиъ, багахъ хъайи гъулариъ гъизгъин йивбар гъахъну. Гъадму инсафсуз йивбариъ Надиршахдин гъюник гюлле кубкънийи. Гизаф чапхунчийр ва дагълуйириин игитар гъийихнийи, амма Надиршахдин къушмарихъан Хючна гъулан багахъ хъайи Къадирин гъяд дибисну, гъулаъ уч1вуз гъабхъундайи.

Мухаммед Казимди бик1урайиганси, гъам йивбариъ дагълуйир ккагъуз дархъиган, «хъял дуфнайи инсафсуз Надирин амриинди минбashi⁴⁶ Заман-бег ва юкъур бешюзбashi, ликар ва хилар йит1ну, гъарзарилан ниризди ирчу». Дагълуйириин гъамцдар дирбаш'валар чаз гъяркъган, биябур гъахъи Надиршах, къушмарра хъади, Дербентдиз къяляхъ хътаркнийи.

Саб ц1иб вахтналан гъизилбашар аварапин Андалализ гъягъюру. Йивбариъ гъалибвал гъадагъу табасаранаин саб къадар къушмар ва жара миллетарин дестийр Аваристандиз кюмекназ гъягъюру. Дуарин к1ул'ин табасаранаин машгъур шаир ва ашуукъ Къалухъ Мирза алди гъахъну. Аьдат вуйиганси, саб бедбаҳтвал к1ул'инна гъафиган, дагълуйир гъарган чпин гъуншириз кюмек ап1уз гъягъюйи.

Дявийириин къяляхъ табасаранаин къабидар ва гъулариан вакилар Хючна гъулаъ уч шулу. Дуарин фикраиинди, Надиршахи чан къушмар ккагъбан биябурваларин аьгъ ап1дар, думу къиссас алдабгъуз Табасарандиз гъюб мумкин ву к1ури, Къадирин гъяд убхбан бадали, дидин зиихъ хъайи Къара-сырт таблиин саб гъала ап1уб къарап адагъуру. Гъам фикрап к1улиз адагъуз к1ури, гъулариан аыхю кюмекар дуխъну, табасаранари саб биц1и вахтна гъялаквалиинди ац1у цалар айи ягъли гъала дивру. Амма аварапин Андалалиъ ва Иран-харабдий гъахъи йивбариъ ккагъу Надиршахдин къушмар сарун Табасарандиз къяляхъ гъафундар....

Саб къадар йисарилан гъалайикан бажаранлу къисаханари, сюгъбатчиири ва жара ксари «Ургур чвуччвун ва чуччун гъала» к1уру гюрчег нагъил ктабгъуру. Аьдат вуйиганси, нагълик гъам тарихдий гъахъи гъядисийр, гъамсана зат дархъи ургур гъардашдикан гъядисийр каъри, юкъуб вариант айи успагъи ва тербиялу эсер яратмиш шулу».

⁴⁶ Минбashi ва бешюзбashi – агъзур ва хъудварж эскрарин к1улар

Гъалайикан ихтилат ккудубк1ган, биц1идар гъалайихъди таниш шулу. Дурари гъалайн цаларин ац1ишан ва ягълишан ебцуру, гъалайилан илдицуру ва мялимдиз жюрбекюр суалар тувру.

Гъам ляхнар ккудук1ган, мялимди биц1идарин улихъ гъамцдар суалар ва табшуругъар дивну ккунду:

а) фу бадали му гъала дагълуйири мушв'ин тикмиш гъап1ну?

б) гъалайн багарихъ хъайи гъулариъ ва дерийириъ урч1вуд йигъандин арайиъ (1741 йисан) чапхунчи Ирандин гъизилбашарихъди гъахьи дявийир фици ккудук1нийи?

в) нагълий дагъустандин гъунши халкъарин кюмеквалар фици ат1агна?

г) ургур чвуччуу фициб игитвал гъап1нийи?

д) чвириин чи Рейгъанатди фициб аымал чвириз гъап1нийи?

е) Рейгъанатдин къисмат фициб гъабхънийи?

ё) нянатлу чуччун накъвдииинна, дагълуйири нянат алап1ури, гъаз гъванар ккат1ахъуйи?

ж) нагълинна тарихдиъ гъахьи гъядисийирин арайиъ тафавутвалар айин?

Дурар улупай.

з) му эсери фициб тербия жигъил баяриз ва шубариз тувруш, ачухъ ап1инай;

и) «Ургур чвуччуун ва чуччун гъала» к1уру нагъил фици яратмиш гъабхъну?

й) Рейгъанатдин тахсирназ кымат тувай ва дугъу чаз фициб азаб тувнуш, ачухъ ап1инай;

к) учвуз гъябкью Ургур чвуччуун гъалайикан, дидин багагъ гъахьи гъядисийирикан, Рубас нирин гъирахарихъ персарихъди гъахьи йивбарикиан хулан сочинение бик1ай.

Миржиби классдиъ «Нянатлу Жюгъей» к1уру нагъликан дарсар ккудук1ган, мялимди гъязурвалар дап1ну, Хив райондин Верт1ларин гъулан багахъ хъайи Ч1ихт1ил дюзендиинна экспедиция гъап1иш, хай шул. Гъадушв'ин мялимди гъамциб ихтилат дап1ну ккун:

«Му дюзендиин Ч1иллар к1уру гъул гъабхъну ва «Нянатлу Жюгъей» к1уру эсерин гъядисийир гъамушв'ин гъахъну. Му гъулан багахъ саб къадар ахю накъвар ва Жуми йигъан гъудгнар ап1ру гирами йишв хъа. Дурарилан савайи, гъулан накъварихъан ярхла вуди, «Жюгъейин хизандин накъвар» ва текди вуйи «Нянатлу Жюгъейин накъвра» хъа».

Гъам накъварихъди ва гъулан гъюрдарихъди баяр-шубар таниш гъашиган, мялимди дурагиз ачухъ дупну ккунду, фици XVIII-пи айриш персарихъди гъахьи гъядисийирин ва дагълуйирин арайиъ думугандин гъядисийир гъахънуш. Дугъриданна, Жюгъейинна дирчварин арайиъ нагълий

улупнайи гъядисийр гъахьну, амма персарин къушмар Дагъустандииинна алжагъубдин Жюгъейихъди саб аылакъа адар. Гъадму касди иранарин чапхунчийр Табасарандиз гъахну к1ури, шли-вуш ктабгъу футнайихъ хъугъну, сугъккари ва гъуннари Жюгъей гъак1нийи ва Ч1илларин гъул ккидипнийи. Гъадму вахтарин гъядисийрикан табасаранарин машгъур писатель Багъир Раджабовди ихь литературайиъ сабпи ражари, «Намуснан сир» к1уру ччвур алди, бажаранлу тарихнан роман гъибик1ну.

Гъам дюзендинн мャлимдихъан ученикариз гъамцдар суалар ва табшуругъар тувуз шул.

1. Нагълиъ улупнайи сабпи гъядисийр Рапак сивариъ гъаз гъахьнийи?
2. Жюгъей чан гъийиху баярин ва швушварин къиссас ч1иллари гъаз алдабгъуз гъибтундайи?
3. Саризра хабар дарди ва аыхю къастар ади, Жюгъей наана гъушнийи?
4. Аъмалдар Жюгъейихъан фици Надиршахдин къушмар Табасарандиз хуз гъахьнийи?
5. Фицдар инсафсуз гъядисийр Диричв мягъалиъ гъахьнийи? Персари кидирчу гъуларин ччвурар к1ваин ап1инай.
6. Нянатлу Жюгъейи фици персарин къушмарин регъбрар алдатмиш гъап1нийи?
7. Сугъуккари ва гъуннари гъаз Ч1илларин гъул ккидипнийи?
8. Нагълин гъядисийрин ва табасаранарин тарихдин арайиъ фицдар тафавутвалар аш, ачухъ ап1инай.
9. Ч1ихт1ил дюзендинн гъяркью йишварикан хулаъ сочинение бик1ай.
10. Шли-вуш Жюгъейикан ктабгъу футнайи фицдар бедбахтвалар ч1илларииинна гъахнийи?
11. Му нагъли биц1идариз фициб тербия тувраш, ачухъ ап1инай.

Эгер экспурсияйин йигъян вахт гъубзруш, автобусдиъди Къаркъул дагъдииинна гъушишра хай шул. Душв'ин дявирий зиянар гъашидарин ва дагълуйириин биц1идарин гадар персари гъап1у «Ифдин даграр» к1уру йишв ал. Хъа Къаркъул дагъдилан Табасарандин гизаф гъулар рякъюру. Гъам экспурсиири баяр-шубарин зигъим артухъ ап1уру ва багъри ватандин юрдаихъди дураг таниш ап1уру.

Миржибпи классдиъ Мут1алиб Митаровдин «Ифдин гъарзар» к1уру поэмайикан дарсар ккудук1ган, Ц1удхъарин гъулан зиихъ хъайи Журас гъала гъабхъи йишвахъди ва «Ифдин гъарзарихъди» баяр-шубар таниш гъап1иш, Табасарандин юрдарикин ва тарихдин гъядисийрикан дурагин аygъювалар артухъ шулу. Мит1ланна артухъ, Ифдин гъарзар айи юрдарин багахъ иранарин чапхунчиири XVIII-пи айсрий ккидирчу гъуларин йишвар ва гъюрдар хъа. Думу ккадахъу гъуларин ччвурар гъира Гъвандккарин ва

Ц1удхъарин яшлу адмийириз к1ваинди ими. Гъаци вуйиган, Диричвна баяршубарихъди мяълимдихъян экскурсия дюзмиш ап1уз гъабхьиш, дураг таниш хъуз мумкинвал а: Гъушт1ларин Гюни-раццаихъди, Къаркъул дагъдихъди, ккидирчу Журас гъалайин, Чиарин, Ляхц1икарин, Ваккарин, Гъялкъяккарин, Мизраарин, Жаггариин ва Хыиларин гъюрдариихъди. Гъам Дирчварин ккадахъу гъулар урхурайидариз гъяркъган, дурагиз мялум шулу, фукъан ахю ва гъизгъин йивбар гъухънуш думу вахтари Къибла Табасарандиъ. Экскурсия давам ап1руган, ученикарихъян бязи йишварин шиклар йивуз шулу.

Мялимди экскурсия ккудубк1ган, гъам жюрейин суалар ва табшуругъар урхурайидариз тувиш, хай шул.

1. Му гъарзариз ц1удхъари ва гъвандиккари гъаз «Ифдин гъарзар» к1уру?
2. Ифдин гъарзарихъди вуйи гъядисийр XIV-пи асьриъ (1395 й.) фу машгъур чапхунчийихъди гъахъидар ву?
3. Шаири чан поэмайн к1улин игитриин «Илдан» к1уру ччвур гъаз иливну? Белки шаириз гъам ччвурниинди фу-вш пуз ккунди шул?
4. Дирчварин XVIII-пи асьриъ ккидирчи гъулар персарин фуну регъберин къушмари гъюрдарииз дюнмиш гъап1ну?
5. Персарин Надиршахдиз дагъустанлуйириин халкъар гъаз чаз мют1югъ ап1уз ккундий?
6. Саб гъяфтайн арайиль учвуз Диричв мягъялиъ гъяркъю йишварикан сочинение бик1ай.

9-пи классдиъ урхурайидарихъди экскурсия ап1уз ккундуш, Гъушт1ларин гъулаз дураг гъурхиш, ужу шулу, гъаз гъапиш, персарихъди XVIII-пи асьриъ гъахъи дявийр ва дуарин къяляхъ табасаранари ктабгъу «Гюни-рацца» («Ифдин рацца») к1уру нагълиъ дагълуйириин к1ул’инна гъафи думу читин гъядисийр яркъуди ат1агна.

Мялимди экскурсияиз гъязурлугвалар ап1руган, М. М. Къурбановдин «Душа и память народа» (Махачкала, 1996 й.) к1уру китабдин 154–155 к1уру машар дурхну ккунду, гъаз гъапиш, биц1идарин саб къадар суалар хьиди. Мялимди думу йишв’ин али накъварикан ва гирами пиарикан вуйи мялуматар урхурайидариз ктибтну ккунду. Мит1ланна савайи, мялимди гъамциб ихтилат биц1идариз гъап1иш, дуарин багъри ватандикан вуйи мялуматар артухъ шулу ва дуарин ватанпервервалин гъисс заан дережайиз гъябгъю:

«Диричв мягъялиъ Хрижв гъулан багахъ хъайи Гюришан-гъала гъадабгъбан къяляхъ, Надиршахдин гъардаш Ибригъим-хандин къушмар дирчварин гъулариинна алжагънийи. Гюришан-гъалайиль иранарихъди йивбар ккудук1урайиган, сугъуккар, гъуннар, гъухурукар, къалхъар, этегар,

яракъламиш духьну, Гъушт1ларин раццарихъ душмандихъди дявдиз гъязур гъахънийи. Дурагиз кюмекназ закаталар, лезгийр ва рукушнуар хъуркънийи. Дагълуйири чпин къушмин регъбер вуди хиварин рукъан уста Мажвад ктагънийи. Шубуд йигъандин арайиъ Гюни-раццарихъ табасаранарин иранарихъди гъизгъин йивбар шулу. Амма кьюбеб терефарианна гизаф халкъар гъийихнушра, йивбар ккудукундайи ва душмнар ккагъуз дагълуйирихъан гъабхъундайи.

Хъа юкъудпи йигъан Ибригъим-хан, чан къушмар гъязур дап1ну, дурагин улихъна лизи гъайвниинди удуч1уру. Дугъан шюшкке-гъалхнари вак тувиий, хъа гъайван к1уруш, къялхъян ликариинди дийибгъну, диди ялхъван ап1уий. Думуган дагълуйириз Ибригъим-хандин ч1игъар ап1уру:

— Эй, дагълуйир, учкан фуж дирбаш'вал кайир вуш, майдандиз удуч1ври! Узу думу парчийр ап1урза!

Табасаранарик гъалабалугъ кабхъру. Ибригъим-хандин гъайвни дагълуйирин улихъ ялхъван ап1ури, дийибгъуру. Саб къадар вахтнан къяляхъ дагълуйирикан саркъана шерик дархъиган, иранар, швит1ар хъаъри, дагълуйириин альхъюз хъюгъру.

Дагълуйирин намус убхюз къаст ади, Уста Маж'вад чан к1ару кегьеин элеуру ва ч1игъ ап1уру: «Гуч1бяхдиз – накъв, игитриз – халкъдин аферин!» Гъамци дупну, думу Ибригъим-хандииинна диш шулу.

Сабан Маж'вадна хан чиб-чпилан илдицури, гъайвнари гюгъийр ап1ури, иранарна табасаранар йивбариз тамаша ап1ури шулу. Хъасин дураги чиб-чпиз шюшкайир йивури, къяляхъ духьну, алжагъури гъахъну. Дурагин шюшкайрикан ва гъалхнарикан къюркълинстар ц1ийир ктиручайи ва лигрудар гъайран шуйи. Гъамци гъизгъин йивбариъ къюредра шавли шулу. Хъа саб къадар вахтарилан уста Маж'вадди чан къувват уч дап1ну, чахъан шуганси шюшке хандин гъалхналан йивуру. Гъалхан парчийр шулу ва Ибригъим-хан гъайвнилан ахъру. Дагълуйирин шадвалин ахъю сесер завариз ут1урччуру ва дураг иранаринна диш шулу.

Ибригъим-хандиз Гюни-раццарихъ чан айжал бихъуру. Хъа Маж'вад к1уруш, думура ахъю зиянар духьну, дагълуйири чпин далдайиккна гъахуру. Му йигъан дагълуйирин игитвалин къадар адайи. Дураги иранар Гъушт1ларин гъулхъан ярхласи ут1урккийи. Му йишван зиянар гъашидарна къабидар Нит1рихъ дагълариз гъурхнийи.

Хъайигъан иранарин ц1ийи дестийир Гюни-раццарихъна хъанара гъюз хъюгъру. Дураг дагълуйирт1ан юкъуб ражари артухъ вуйи. Ярхи йигъди хъанара инсафсуз йивбар гъахънийи. Гъушт1ларин Гюни-раццарихъ йишвар ифиири алац1нийи ва Мукъу нир уьру гъабхънийи. Хябахъдиз

дагълуйирикан хилий яракъ бисуз шлур саркъана имдайи. Вари игитарси зиянар алди дахънайи вая йивбариъ гъийихнийи.

Чапхунчи иранари зиянар гъашидар ва гъулариан биц1идар уч дап1ну, думу раццариъ дуарин гадар ап1уру. Иранарин эскрари чпин гъяйвнариинди майитар ч1ирк1ури, ифдин, ругдин ва к1урбарин къуршар гъап1нийи.

Думу раццарихъ гъамусра гизаф накъварин шибар хъа ва раццариз адмийири «Ифдин раццар» к1ури шулу. Абиири к1уруганси, думу раццарихъ гизаф йисари ук1в даршули гъабхъну. Хъа гъамусра малари ва марччари душвахъ ук1 ип1ури шулдар, к1уру. Гъаму гъядисийирикан бик1ури, шаир Мут1алиб Митаровди «Гюни-раццар» к1уру парча чан «Иран-хараб» к1уру поэмайик кап1ру».

Экскурсия ккудубк1бан къяляхъ мялимди биц1идариз гъамцдар суалар тувиш, ужу шул:

1. Фицдар гъядисийир ва фила дураг Гъушт1ларин Гюни-раццарихъ гъахъну?
2. Рукъан уста Маж'вад фуж ву ва дугъу фициб игитвал гъап1нийи?
3. Иранар гъаз дагълуйириин гъалиб гъахънийи?
4. Эсериз гъаз «Ифдин раццар» к1ури шулу?
5. Чапхунчи персари фицдар адмийириин гадар Гюни-раццарихъ гъап1нийи?
6. Учвуз саб ц1ибкъана гъам йишвари ва думуган гъахъи гъядисийири тясири гъап1нуш, саб къадарин сочинение хулаъ бак1ай.

Йиц1убпи классдиъ машгъур вуйи табасаран писатель Абумуслим Жяфаровдин «Эреллер» к1уру поэма аыгъю ап1уру. Му эсер сабпи ражари 1959-пи йисан урус ч1алниинди шаир Г. Горностаевдин таржума вуди чапдиан удубч1ву гюрчег поэма ву. Дидин аваза вари Дагъустандиъ гъарабгънийи, гъаддиз лигну, дидин содержание биналамиш дап1ну, «Грузия фильмди» кино адабгъбан бадали, сценарий гъязур гъап1нийи.

Поэмайн асас мяна диндин рюгъянйир танкъид ап1уб ву. Поэмияирикан дарсар ккудук1ган, баяр-шубариз тербия тувуз ва дуарин зигъям артухъ хъпан бадали, Хуст1ил гъулан багахъ хъайи Дюрхъяз экскурсия ап1уб чарасуз лазим ву. Му серенжемар ап1айиз мялимди экскурсияиз гъязурвалар дап1ну, дурхну ккунду **«Гирами Дюрхъ» ва «Дюрхъран эреллерар»**⁴⁷ к1уру халкъдин къисийир. Му эсерар учуз 1984-пи йисан Хуст1ил мектебдин мялим Ахмед Халимбековди ктитнучуз. Дураг Хуст1ларин агъсакъал Гъяжиев Зейнутдиникан гъеерхъдар ву. Мялимди гъам эсерарин жикъи мяна баяр-шубариз ктибиши, ужу шул:

⁴⁷ Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. Зап. текстов, автор предисл., составл. и комм. М. М. Курбанова. Махачкала, 2007, 102-105-пи машар.

«Дюрхъ»

«Дегъзаманирий Табасарандин шейх Мигъан Шихмягъямад Маккайиз гъяждиз гъягъюрайир Хуст1ларин гъулахъ саб тепейиин гъудган ап1уз гъидигънийи. Гъудгник кайирин ибахъна, наянан вуш эреллер т1ибхну дуфну, гъапниики, му йишв гирамиб ву, к1ури. Хябяхъган дугъу хуст1ларин гимихъ к1ур:

– Жамяастьар, Абу-Муслим Табасарандиз гъафи вахтахъан мина дагъдиъ аий Дюрхъ гирамиб ву. Душваъ Абу-Муслимди гъудган гъап1ну. Мицдар йишвар кьюбт1ан адар. Кьюб к1урууб Шалбуз дагъдин к1анакк кка. Гъаддин къяляхъ хуст1лари, думу Дюрхъ марцц дап1ну, бархлар, халачайир, гъалвар ккерчну, гъудгнар ап1уз дюзмиш ап1уру. Думу йишван «Дюрхъяз» эреллерар т1ирхну гъафнийи. Садакъа хъади, дина дагълу халкъар гъира гъюри ими».

«Дюрхъран эреллерар»

«Сад йигъан Хуст1ларин Гъяким авайи, чан худулра хъади, марчтар гъулаз хъаърайи. Дугъу худлиз, гъулаз гъарах, гъапниийи. Думу Дюрхъ’инна гъафиган, завуъ саб тупсиб кум дугъаз рябкьюру. Думу кум багагъ гъабшиган, дид’ан завариз сар хлинццар кайир биц1ир гъит1ирхнийи. Гуч1 гъашир думу рукчаригъ гъит1ик1уру. Саб къадар заварис дит1ирхну, думу биц1и кас Дюрхъяз уч1вру. Явашди къаби кас, гуч1вализра дилилигди, Дюрхъян багахъ шулу. Хлинццар кайи касди гъудган ап1уз хъюгъру. Думу адмийириин маш гъайи хлинццар кайи эреллер вуйи. Чан гъудган ккудубк1ган, эреллери Гъяким авайиз к1ур:

– Гъяким авай, уву малайксир кас вува, увуз узу рякъюравуз. Лиг гъа, эгер увуз Аллагъди йивну ккундарш, уву саризра узкан ктибтну ккундар. Му Дюрхъ гирами йишв ву. Эгер гъуландари Дюрхъяз хъайивал ап1уруш, гъулаъ я гашвал, я душмнар, ясана уъзрар хъидар. Гирами йишв марцциди гъибтай. Гъамци дупну, эреллер завариз т1ибхуру. Му ляхнарикан Гъякимавайи йик1ру йигъант1ан саризра гъапундайи. Гъадму вахтахъан мина саб къаза ва бала Табасарандиина гъоруган, Дюрхъ рабхури, халкъариз хабар тувуйи.

Иранарин къушмар Табасарандиз гъафиган, дураихъан Дюрхъян багахъ хъуз гъабхъундайи. Дураг Хуст1ларин гъяригъна хъуркъиган, дурагин к1ул’инна гъванар, ругар ахмиш гъахънийи ва душмнар гъергну гъушнийи. Урус паччагъдин къушмарра гъаци гъергнийи. Дурагиин сел илибтнийи, ярквраг, гъванар нири гъахури, багахъ хъуз гъитдайи. Хъа къоркъылин ц1ийириинна Дюрхъран рабгували гъазгъар биши ап1ури, дураг Табасарандиан терг гъап1нийи.

Думу вахтаи Мекайиз гъягъру табасаранар сабан Дюрхъяз гъудгнар ап1уз гъюйи, хъасин рякъюъ уч1вуйи. Дюрхъяз гунгъар кайидар учвуз

шулдайи – гъвандин раккар, саринра кюмек дарди, чиб-чпилан хъяркьюйи. Гъам саягъниинд швнур-сар кас раккаригъ гъярснийи. Хъа марцци ксариз душваь раккар арццуйи. Адмийири к1уйики, марцци ксариз Дюрхъ'ан Мекайиз жикъи рякъ а. Гъадму рякъди гъушдар Табасарандиъ гизаф а. Дураг лап гирами шихарикан ву, к1уйи.

Саб ражари кьюр малла Мекайиз гъяждиз гъягъюз гъязур шулу. Дураг, чпи гунгъарикан марцц хъпан бадали, Дюрхъяз гъюру ва душваь иишв ап1уру. Гвач1нинган лигуруш, дуарин кьюреддин гаргул жвуран сакъал кадап1найи, гъаз гъапиш, дуари фила-вш гъярам ляхин гъап1нийи. Санури к1ваин гъап1ну: чав хябахъдин гъудган ккадап1унза, тмунури – артухъди касибрихъан зякат гъадабгъунза, к1ури. Хъа папрус зигрудар ва ичкки убхрудар Дюрхъяхъна багахъ шулдайи. Дураг, къах духьну, ликар алдадагъди, дийигъуюи ва жилиин дийихнайдарси дахъуи».

Дюрхъяхъди баяр-шубар таниш гъахъиган, гъамцдар суалар ва табшуругъар дуариз тувиш, ужу шулу.

1. А. Жяфаровди чан поэма фила ва фу бадали гъибик1ну?
2. Эсери фици маллайир ва жара рюгъянйир танкъид ап1ура?
3. Диндихъди, дидин рюгъянйирихъди вуйи женгнаъ авторин гъаму эсери фициб иишв бисураш, кидибтай.
4. «Эреллер» поэмайи ихъ халкъар илмин шарт1арихъди тербияламиш ап1баъ фициб роль гъабхураш, ачухъ ап1инай.
5. Дюрхъ фици дабалгнаш, хулан сочиненияйиъ кидибтай ва дидин шикил саб кагъзик зигай.
6. А. Жяфаровдин «Эреллер» поэмайи фици дидихъди таниш гъахъидариз тербия тувруш, кидибтай.
7. Гъам эсериъ улупнайи гъядисийирихъ хъугъуз шулин? Эгер дураг хъугъуз даршлудар вуш, ачухъ ап1инай.

А Ъ Х И Р И М Ж И Г А Ф

Фольклорин эсерар литературайн1ан дериндар ву. Халкъдин шаирари, ашкъвари ва жара бажаранвал кайдари дюзмиш гъапIу эсерар рягъятди гъавриъ ахърудар ву. Дураг гизафдарин ишираквалиинди арайиз дуфнайидар ву. Мяъли апIрудари ва махъвар ктитрудари, чин терефнаан дурагик дигиш'валар каъри, саб къадар йишвар гъидирчури, жюрбежюр йишвар к1ваълан гъархри, бязи эсерар альава апIури, гъахъну.

Табасаранарин фольклорин эсерар лап кюгънедар ва успагъидар ву. Ухъуз *мифар*, *мяълийир* (*аьдатарин*, *сумчрин*, *мюгъюббатдикан*, *дуланажагъдикан*, *гъуррабатдиъ* *айидарикан*, *аъз* *кайи* *мюгъюббатнан* *мяълийир* *ва* *гъ. ж.*), *махъвар* (*гъайванатарикан*, *сюгърин*, *дуланажагъдикан*), *нагълар* (*тарихдикан*, *игитваликан*, *дуланажагъдикан*, *динарикан* *ва* *иливнайи* *ччуурагикан*), *къисийир*, *айтийир*, *абириин* *гафар*, *дургъунагъар*, *биц1идарин* *мяълийир*, *диндин* *хадисар* *ва* *гъ. ж.* *жанрыйир* ахъуз. Дураги табасаранарин кюгъне уъмрин шарт1ар, игитвалин йисар, медениятдин девлет улупура.

Мяълийрикан сабпи дарс ккебгърган, мялимди биц1идарин улихъ саб къадар гъамцдар уъмуни суалар дивну ккунду: «Мяълийир фийир ву, дураг гъап1рудар ву?», «Дураг шли яратмиш ап1ури шулу?», «Мяълийриин халкъдин аьдатарихъди альакъа айин?», «Биц1идари ап1ру мяълийир шлиз аygъя?», «Сумчраг ап1руган, табасаранари мяълийир ап1ури шулин?», «Шлиз фу мяъли к1ваъланди аygъяш, к1ваин ап1инай?»,

Табасаран халкъди яратмиш гъапIу эсерарикан варитIанна кюгънедар *аьдатарин* *мяълийир* ву. Дураг лап дерин вахтарихъан мина халкъдин арайиъ ишлетмиш апIури гъахъну. Нежбервал ва малдарвал апIури яшамиш гъахъи халкъди дяхин ва жара мягъсулар урзу жили ужуб бегъер тувбан бадали, дидиз гизаф хъайивалар апIури гъахъну. Дурагихъди сабси, халкъ табиаътихъди чаз рюгъ айибдихънаси янашмиш шули гъахъну ва, «жили чан сюгърин къувват» бегъем бул апIбаз сарф апIбан бадали, «дидиз гъюрмат апIури», «дидин хатур уъбхюри», гюрчег аьдатар яратмиш гъапIну. Дурагин арайиъ «Тум убзуб», «Эвелцен», «Гудил» ва «Гуни» кIурудар варитIан ккунидар ву. Гъадму аьдатарна магияйин мяълийир гъар йисан хъайихъайиси ап1ури гъахъиш, жили бегъерлу мягъсулар тувру к1ури, дурагин фикрап шуйи.

Сумчрин аьдатарикан ва мяълийрикан дарс ккебгърган, мялимди биц1идарихъан гъерхну ккунду, фицдар аьдатар ва мяълийир дурагиз аygъяш. Сумчрин мяълийриъ дагълуйириин уъмур, дурагин меденият лап кюгъне вахтарихъан мина ат1бгнайивализ лигну, мялимди биц1идариз мялуматар

кайи ихтилат гъап1иш, ужу шулу. Табасаранарин сумчрин аьдатар ва мяълийир дегъзаманириан мина ухъухына гъафну. Дураг, сумчрин хусуси къайдийиз дилигну, **ургуб жюрейиз пай ап1уз шулу**, гъаз гъапиш, гъарсаб сумчрин аьдатнан пайназ лизим вуйи мяълийир а: 1) *шуран «къизларгежейиъ»* («ушваракариъ», «шуран ишиваъ») *ап1ру мяълийир*, 2) *мярифнан мяълийир*, 3) *шувуваз гъафи жамар шубарин мяълийир*, 4) *шувув гъахругандин мяълийир*, 5) *шувув жамрари хуругандин мяълийир*, 6) *сумчрин зарафатнан мяълийир*, 7) *шувув булагъдинна гъахруган ап1ру мяълийир*.

Хъубпи классдиъ урхурайи баяр-шубари, ккудушу йисари жюрбежюр махъварихъди таниш хъпаз лигну, рягъятди ц1ийи махъварин сюжетар ва эсерарин алас мяниир аьгью ап1уру. Гъаци вуйиган, дураг вягъши ва хулан гъайванатарикан вуйи табасаранарин махъварихъди таниш ап1уб лазим ву.

Табасаранарин фольклориъ махъвари лап аьхю йишв дубисна. Дураг шубуб жюрейиз пай шулу: *гъайванатарикан, сюгърин (аьламатнан) ва дуланажагъдикан* вуйи махъвар. Дураги инсандин адмивал, дугъривал, дюзвал ва к1ван марццивал, к1убанвал ва дирбаш'вал, зулумкрайхъна ва хайнкрайхъна зегъметкешарин юк1вариъ ади гъаши хъял ва наразивал улупури гъахъну. Гизаф махъвар лап къадим заманириъ дюзмиш гъашидар ву. Дураги кюгъне деврин инсанарин фикрап, табиаудин гъядисийирин ва чпин хусуси яшайишдин ляхнарин гъякънаан гъавриъ ахънай саягъниинди, дегъзаманайин инсанарин фикрап, дурагин гъялар улупури шулу. Инсанар гъюлерин паччагъдихъ, ярквариъ шлу шейт1ансидихъ, хулан рюгънахъ, жинарихъ ва шейт1нарихъ хъугъри гъахъну. Гъамцдар хъугъваларин асасниинди *сюгърин вая аьламатнан* махъвар йигълан-йигъаз гизаф шули гъахъну. Дупну ккундуки, сюгърин махъвариъ гъам лап кюгъне вахтарикан вуйи, гъамсана Къялан аьсрарииъ шлу гъядисийир улупури шулу.

Табасаранарин саб жюре сюгърин махъвар ариш-вериш'валарин, къунагъваларин ва дуланажагъдин жюрбежюр таниш'валарин кюмекниинди, Дербент шагъриъ яшамиш шулайи персарин, жугъдарин (татарин) ва азербайджанарин кюмекниинди жара уълкиириан ихъ медениятдин кючюрмиш гъахъидар вуйиб, эсерарин лишнариинди аьгью ап1уз шулу. Гъацдар махъвариъ гъядисийир мани вилаятариъ, Багахъ Востокдин шагърарииъ ва жара йишвариъ артмиш шули, улупуру. Месела, «Шах-Аббас ва дугъан бай Шах-Исмаил», «Дугъри шах», «Падишах ва дугъан баяр», «Рустам Зална Сухраб». Табасарандин жилар, Дербент шагъур ва Къибла Дагъустан V-пи аьслиан VIII-пи аьсриз (аьрабар 813-824 йисариз гъяйиз) Персияйин хиликк гъахъну. Гъадмуган иранарин медениятдин ихъ яшайиш асиллу тясиrnакк кади, ихъ фольклориз жюрбежюр эсерар ва аьдатар кючюрмиш гъахъну.

Дуланажагъдикан вуйи махъвариъ ханар, бегар, кавхийр, маллиир, тафлар фицдар вуш, фольклориъ суратламиш аптури, дикъатди улупури а. Месела, «Хан ва нежбрин риши», «Малла ва кьюб садакъа», «Кыскыис малла», «Гирами накъв», «Вичарин тавра», «Фуз ж ахмакъ ву?», «Касибрин бахт», «Варитланна бицли люкъян», «Берекет», «Кьюр чве», «Азай», «Девлетлу кас», «Гъйт чав иптири дяхин» ва гъацира жарадар.

Тарихдин нагълари кан ктитру дарс ккебгъайиз, баяр-шубар эсерарин гъавриъ ахъбан бадали, табасаран халкъдин тарихдикан, девари кан, айсари кан, халкъ чпиз мютюгъ ап1уз ккун гъаши чапхунчи айрабари кан, монголари кан, персари кан, тюркери кан мляуматар тувну ккунду.

Нагълар хъуб жюрейиз пай ап1уз шулу: *тарихдикан, игитваликан, дуланажагъдикан, динарикан, дюн'яйин ишишварииин ва шей'арииин, иливнайи ччуураги кан*. Халкъдин тарихдиль эгъемиятлу ахю гъядисийр ва читин вахтар гъахъиган, дурагин къяляхъ, айдат вуйиганси, гъадраги кан ктитру жюрбежюр фольклорин эсерар арайиз гъюру: тарихнан мяълийир, нагълар, кысийир, айтыйир, абири ин гафар ва гъ. ж. Гъацдар гъядисийр хъпан къяляхъ, наслариан наслариз дураги кан ктитури, табасаран халкъди яратмиш гъап1у «Абу-Муслимдин гъилинж» к1уру Дагъустандыр варитланна кюгъне вахтариъ гъибик1у фольклорин нагъил улупуз шулу. Думу гъибик1ур Дамаск шагъриан вуйи айрабарин сиягъятчи ва географ Абу Хамид ал-Гарнати ву.

В XVIII в. фольклориъ иранарин күшмарихъди гъаши дявири кан ктитру «Ургур чвуччун гъала», «Жюгъей», «Уста Мажвад», «Гюни-рацца», «Ифдин рацца», «Гюрдишан-къала» ва жара нагълар яратмиш шулу.

Литературайин программайиъ улупнайи сътариин ц1иб къадарназ лигну, урхурайидарихъди классдиъ дарди ап1ру ляхин элгьет йигъян гъап1иш ужу шулу. Му жюрейин ляхнар гизафси йирхъуби классдиъ нагълар ва кысийир айгъю дап1ну ккудук1ган, *экскурсийр* дап1ну ккун. Табасаран ва Хив районарин гъулариъ саб къадар машгъур вуйи, ихъ фольклорихъди ва багъри литературайихъди айлакъа айи гирами йишвар ва кюгъне памятникар саб къадар мляум ву: «Ургур чвуччун ва чуччун гъала» (Хючна гъул), «Дюрхъ» (Хуст1ил гъул), «Абу-Муслимдин гъилинж диву йишв» (Ч1урдаф гъул), «Гюни-рацца» (Гъушт1ил гъул), «Ифдин даграгар» («Къара харман») (Къаркъул дагъдиин), «Ифдин гъарзар» (Ц1удихъ гъул), «Жюгъейин хизанарин накъвар» (Нянатлу Жюгъейин Ч1иллар к1уру ккадабхъу гъул), «Ленге Шяъбан» яшамиш гъаши Вер1ил гъул ва гъ. ж. Фольклорин сюжетар ишлетмиш ап1ури, М. Митаровди, Ш. Казиевди, Б. Раджабовди, П. Аслановди, Ш. Шахмардановди, Ю. Базутаевди ва гъ. ж. гюрчег эсерар яратмиш ап1ури, табасаран литература девлетлу ап1ура.

Ишлетмиш дап1найи литература

Урус чалниинди

Айзерман Л. С. Современный урок, литература и проблемное преподавание. Методические рекомендации. Москва, 1969.

Акимов К.Х. Вопросы преподавания дагестанской литературы в IV–VIII классах. Махачкала: Дагучпедгиз, 1981.

Акимов К. Х. Актуальные проблемы преподавания родных и дагестанской литератур в школе. / Сб. «Актуальные вопросы обучения и воспитания учащихся в дагестанской национальной школе. I выпуск. Махачкала, 1985.

Аксенов В. Н. Искусство художественного слова. М.: Искусство, 1954.

Ал-Гарнати. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1130-1153 гг.). Публикация и перевод с арабского О. Г. Большакова и А. Л. Монгайта. М.: Наука, 1971.

Алиев Б.Г. предания, памятники, исторические зарисовки о Дагестане. Махачкала, 1988.

Алиева Ф. А. Дагестанская народная сказка. (О сюжетике бытовых сказок). Махачкала, 1983.

Алимова Б.М. Табасароанцы (XIX – начало XX века). Историко-этнографическое исследование. Махачкала, 1992.

Артамонов М.И. История хазар. Л.: Изд-во Гос. эрмитажа, 1962.

Артоболевский Г. В. Очерки по художественному чтению. М.: Учпедгиз, 1960.

Бочаров Г.К. За сорок лет. Записки словесника. М.: Просвещение, 1972.

Виноградов Г. С., Андреев Н. П. Русские плачи. Л.: Наука, 1937

Гасанов М. М. Дагестанские народные пословицы, поговорки, загадки. Махачкала: Дагучпедгиз, 1982.

Гасанов М.Р. Очерки истории Табасарана. Махачкала, 1994.

Голубков В. В. Методика преподавания литературы. Москва, 1962.

Збарский И. С., Полухина В.П. Внеклассная работа по литературе. (IV—VIII классы). Москва, 1975.

Козлова А. Н. «Наме-йи аламари Надири» Мухаммад-Казима о первом этапе похода Надир-шаха на Табасаран. / Освободительная борьба народов Дагестана в эпоху Средневековья. Махачкала, 1986.

Коробов А.Ф., Завадская Т.Ф., Шевелев Н.Н. Выразительное чтение в школе. М.: Учпедгиз, 1953.

Коссович А. П. Очерки по методике преподавания литературы в средней школе. Махачкала, 2009.

Красноусов А.М. Очерки по истории советской методики преподавания литературы. М.: Учпедгиз, 1979.

Кудряшов Н. И. Методика преподавания литературы. Москва, 1970.

Курбанов М. М. Душа и память народа: Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1996.

Курбанов М. М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1986.

Курбанов М. М. Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. Махачкала: Изд-во ДНЦ РАН, 2008.

Курбанов М. М. Табасаранская народная проза. Дербент: Издательство ДСПИ, 2005.

Курбанов М. М. Эпические жанры табасаранского фольклора. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1995.

Липаев А. А. Методика литературного чтения. Москва: Наука, 1952.

Методика преподавания литературы. Под ред. З. Л.Рез. Москва, 1962.

Молдавская Н. Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. Москва, 2976.

Мухаммад-Казим. Намейи Аламари Надири («Мироукрашающая Надирова книга»). М.: Изд-во вост. литературы, 1955.

Никольский В. А. Методика преподавания литературы в средней школе. М.: Просвещение, 1971.

Расулов М.-Р. А. Изучение поэтических и прозаических произведений дагестанской литературы в 10–11 кл. Махачкала, 1990.

Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М.: Учпедгиз, 1940.

Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. Москва: Просвещение, 1963.

Сатира и юмор народов Дагестана. Составители: А. А. Ахлаков, Х. М. Халилов, М. М. Курбанов и др. Махачкала, 1976.

Светловская Н. Н. Методика внеклассного чтения. Москва, 1977.

Свод памятников фольклора народов Дагестана: в 20 томах. / Под ред. академика. Г. Г. Гамзатова. Т. I. Сказки о животных. М.: Наука, 2011; Т. II. Волшебные сказки. М.: Наука, 2011; Т. III. Бытовые сказки. М.: Наука, 2013; Т. IV. Мифологическая проза. М.: Наука, 2012; Т. VI. Обрядовая поэзия М. : Наука, 2017.

Смирнов С.А. Преподавание литературы в У–УШ классах. М.: Учпедгиз, 1962.

Традиционный фольклор народов Дагестана. Под ред. академика РАН Г. Г. Гамзатова. М.: Наука, 1991.

Услар П. К. Этнография Кавказа. Языкоизнание. Табасаранский язык. Подготовка текста к печати А. Магометова. Тбилиси: Мецниереба, 1979.

Юсуфов М. Г. Табасаранская советская литература, Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1986.

Юсуфов М. Г. Табасаранская национальная литература. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1994.

Юсуфов Р. Ю. Организация внеклассной работы учащихся. Махачкала: Дагучпедгиз, 1977.

Язовицкий Е.В. Выразительное чтение как средство эстетического воспитания. Л.: Учпедгиз, 1969.

Табасаран чалниинди

Гъясанов М. М. Адугъай-дугъай. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1992.

Гъясанов М. М. Дагъустан халкъарин литература. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз 1982.

Къурбанов К. К. Школийириз урус ва табасаран терминалогияйин словарь. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1982.

Къурбанов М. М. Табасаран литературайин терминалогияйин словарь. Махачкала: Формат, 2020.

Къурбанов М.М. Табасаранарин Надир-шахдихъди гъахъи дявиирикан нагълар. // Литературайин Табасаран. Махачкала, 1988.

Литературайин Табасаран. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1988.

Митаров М.М. Накъишариъ айи уымур. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1977.

Мягъямедов Т. V–VIII классариъ литература кивбан методика. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз. 1979.

Расулов М.-Р. А. Табасаран чалнанна литературайин мялимарииз кюмек вуди. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1979.

Табасаран поэзияйин антология. / Дюзмиш гъап1ур ва шиърикан мялуматар гъидик1ур М. М. Гъясанов. Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1980.

Табасаран халкъдин гафнан гавагъирап. / Гъидик1ур ва гъварч дюзмиш гъап1ур М. М. Гъясанов. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1978.

Табасаран халкъдин махъвар. / Дюзмиш гъап1дар Г. Гъяжиев, М. Гъясанов. Махачкала: Дагъучпедгиз, 1989.

Табасаран халкъдин мелзнат эсерар. / Дюзмиш гъап1дар М. М. Къурбанов, А. Г. Аьдилов. Магъячгъала: Изд-во НИИ педагогики, 2000.

Табасаран халкъдин мяълийир. / Эсерар гъидик1ур ва гъварч дюзмиш гъап1ур М. М. Къурбанов. Махачкала: Дагъучпедгиз, 1990.

Халкъдин ирс. / Дюзмиш гъап1ур Муталиб Митаров. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1974.

Шагъмарданов Ш. И. Мектебдиъ табасаран фольклорин эсерар аьгью ап1уб. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1990.

Шагъмарданов Ш. И. Юкъубпи классдиъ багъри литература аьгью ап1уб. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1983.

Юсуфов М. Г. Ц1ийи дережейихъна. (Табасаран литературайин очеркар). Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1980.

Юсуфов М. Г. Школайиъ табасаран литература аьгью ап1бан бязи меселейир. Мягъячгъала: Дагъучпедгиз, 1981.

Мялимди дурхну ккуни китабарин сиягъ

Урус чалниинди

Коссович А. П. Очерки по методике преподавания литературы в средней школе. Махачкала, 2009.

Кудряшов Н. И. Методика преподавания литературы. Москва, 1970.

Курбанов М. М. Душа и память народа: Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция. Махачкала, 1996.

Курбанов М. М. Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. Махачкала: Изд-во ДНЦ РАН, 2008.

Методика преподавания литературы. Под ред. З. Л.Рез. Москва, 1962.

Табасаран чалниинди

Къурбанов М. М. Табасаран литературайин терминалогияйин словарь. Махачкала: Формат, 2020.

Табасаран халкъдин маҳъвар. / Дюзмиш гъап1дар Г. Гъяжиев, М. Гъясанов. Махачкала: Дагъучпедгиз, 1989.

Табасаран халкъдин мяълийир. / Эсерар гъидик1ур ва гъварч дюзмиш гъап1ур М. М. Къурбанов. Махачкала: Дагъучпедгиз, 1990.

Шагъмарданов Ш. И. Мектебдигъ табасаран фольклорин эсерар аygъю ап1уб. Мягъячъала: Дагъучпедгиз, 1990.

Магомед Муслимович Курбанов

ИЗУЧЕНИЕ ТАБАСАРАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА В 5–9 КЛАССАХ

ШКОЛЫ. Махачкала, 2021.

На табасаранском языке

Редактор Н. Э. Сафаралиев

Курбанов Магомед Муслимович

— доктор филологических наук, профессор, фольклорист и литературовед. Уроженец с. Джули Табасаранского р-на, окончил филфак ДГУ и аспирантуру при ИЯЛИ ДНЦ РАН. Кандидатскую диссертацию защитил в 1975 г. в Институте литературы им. Низами АН Азерб. ССР. С 1970 года изучает фольклор и литературу табасаранцев, издал более 120 научных трудов в российских и международных изданиях, участвовал в международных конгрессах, конференциях и форумах. Докторскую диссертацию «Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция» защитил в 1997 г. на заседании объединенного Диссертационного совета Института мировой литературы РАН (г. Москва) и ИЯЛИ ДНЦ РАН (г. Махачкала).

Среди крупных публикаций — 5 монографий: «Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана» (1986 г.), «Эпические жанры табасаранского фольклора» (1995 г.), «Душа и память народа: Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция» (1996 г.), «Табасаран в мифах, преданиях, легендах и притчах. (2008 г.), «Табасаранская народная проза» (2011 г.), 7 сборников: «Сатира и юмор народов Дагестана» (1976 г.), «Табасаран халкъдин мяълийир» (1990 г.), «Табасаран халкъдин мелзнан эсерар» (2000 г.) и др., 2 хрестоматии, «Словарь терминов табасаранской литературы» (2021 г.), учебник «Табасаранская литература для 8 кл.» (находится в изд-ве «Просвещение» г. Москва – выход в 2022 г.). Из 120 работ 18 статей – в международных и россий. реферируемых журналах ВАК.

Профессор М.М. Курбанов 38 лет работал на филфаке ДГПУ доцентом, зав. кафедрой, деканом, профессором, читал курсы по русскому фольклору, русской, зарубежной и табасаранской литературам, разработал и читал спецкурсы «Мировая мифология и литература», «Кавказ в творчестве русских писателей», «Взаимодействие фольклора и литературы», «Древнейшие жанры русского фольклора» и др., одновременно 14 лет работал зав. кафедрой и профессором Дагфилиала Университета Российской Академии Образования (УРАО) (1997–2013 гг.), профессором в Международном восточном (Турецком) университете в Дербенте (1997-2000 г.). Подготовил 14 кандидатов наук, в том числе 6 по табасаранскому фольклору и литературе, 15 лет был членом Диссертационного совета ИЯЛИ ДНЦ РАН, является одним из 9 составителей 20-ти томного «Свода памятников фольклора народов Дагестана» (Издано в Москве 6 томов в изд-ве «Наука»). В настоящее время работает ведущим научным сотрудником Дагестанского НИИ педагогики им. А. А. Тахо-Годи.